

ԱԶԴԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԻՔ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 222

Die armenische Kirche in Polen

1350—1624

VON
D. GREGORIUS PETROWICZ

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1980

Աղագայթն Դրադարանին
Հաւաքոյն պարտաւերոյ
Համ 3.7.98 Յեղեանկէ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՄԷԶ

1350 — 1624

ԳՐԵՑ

ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՊԵՏՐՈՎԻՉ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1980

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ

“ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ,, Ե

1974, Թ. 4—6, էջ 181—198, Թ. 7—9, էջ
321—334, Թ. 10—12, էջ 521—532.

1975, Թ. 1—3, էջ 47—64, Թ. 4—6, էջ
201—219, Թ. 7—9, էջ 309—320, Թ. 10—12,
էջ 449—468.

1977, Թ. 1—12, էջ 73—148.

2492-98

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լեհահայերը շառաւիղներն են այն պանդուխտ Հայերուն, որոնք Բաղրատունեաց հարստութեան անկումէն ետք, ապաստան գտած էին «Ռուսի» (Русь) դքսութեան մէջ: Մեծն Կաղիմիր արքային օրով (որ 1350ի տեսնները տիրացած էր սոյն դքսութեան) ինչպէս նաեւ Եաղեւոններուն, Վաղաներուն եւ նոյնիսկ վերջին լեհ վեհապետներուն ժամանակ, շարունակ հոն կը հասնէին, յատկապէս Ղրիմէն եւ Տաճկա-Հայաստանէն, հայ պանդուխտներու նորանոր ալիքներ, որոնք վերոյիշեալ վեհապետներուն մօտ բարեացակամ ասպնջականութիւն գտնելով՝ վերջնականապէս հաստատուեցան լեհ թագաւորութեան մէջ:

Լեհահայոց զաղութին եւ Եկեղեցւոյն իրադարձութիւնները սկսան յստակօրէն բնորոշուիլ միայն ԺԴ. դարու կէսին, երբ Կաղիմիր Մեծն, 1356ին, «մաղղերուրդեան իրաւունքով» օժտեց Լվով քաղաքը եւ միանգամայն պարզեւեց նոյն քաղաքը բնակող ռութեն (ուկրային), հայ, հրեայ եւ թաթար «աղղերուն», այսինքն համայնքներուն, ինքնավարութեան առանձնաշնորհումը:

Այնուհետեւ, մեր նախնիքները «Ռուսի» (Русь) գլխաւոր կենդրոններուն մէջ հաստատուելէ ետք — իրենց մշտաշարժ, ճարտար եւ հնարագէտ նկարագրով — շուտով տիրացան ոչ միայն տեղական արհեստին եւ վաճառականութեան, այլեւ նշանաւոր հանգիստացան ոսկերչութեան, կտաւաշինութեան եւ ասեղնադործութեան արուեստներուն մէջ, ինչպէս նաեւ գիտական եւ դիւանագիտական ասպարէզներուն մէջ: Լեհահայ գաղութի կեանքի մասին կը պատրաստենք յատուկ ուսումնասիրութիւն մը:

Իսկ ինչ որ Լեհահայ Եկեղեցւոյ պատմութեան կը հայի, յարմար դատեցինք զայն բաժնել հետեւեալ երեք շրջաններուն, Ա. Լեհահայ Եկեղեցին 1350—1624 թուականներուն. Բ. Լեհահայ Եկեղեցւոյ միաբանութիւնը Հռոմի հետ (1624—1686). Գ. Լեհահայ Եկեղեցին մինչեւ մեր օրերը (1686—1939):

Արդ, ներկայ ուսումնասիրութեանս առարկան՝ առաջին շրջանն է: Տիտղոսը՝ զոր կը կրէ աշխատութիւնս՝ գուցէ յաւակնոտ թուի ընթերցողներուն: Յիրաւի, մեր ջերմ փափաքն ու գիտաւորութիւնն էր՝ ներկայացնել յստակ եւ ամբողջական պատկեր մը Լեհահայ Եկեղեցւոյ կեանքին, վերոյիշեալ շրջանին մէջ: Բայց, երբ սկսանք կարգաւորել յարակից ատաղձը, զոր երկար պրպտումներէ ետք յաջողած էինք ամփոփել զանազան դիւաններէ եւ գրատուն-

ներէ, անդրադարձանք թէ ան ոչ միայն անկատար եւ հատակոտոր էր, այլ հազիւ կը բաւէր վերակազմելու՝ լեհահայ առաջնորդներու ժամանակադրական ցուցակը:

Այսուհանդերձ, ստուգելէ ետք իւրաքանչիւր առաջնորդին ժամանակադրական շրջանը, հոն ղետեղեցինք յարակից, ի հարկէ, սակաւաթիւ դէպքեր, զորս յաջողեցանք ոչ առանց դժուարութեան քաղել զանազան վաւերացումներէ, տարեգրութիւններէ եւ յիշատակարաններէ, խմբադրուած՝ հայերէն, լատիններէն, լեհերէն, իտալերէն, պալէոսլաւ եւ թաթարերէն (ղպչախ) լեզուներով:

Ուստի, մեզի պարտք կը համարինք վեր հանելու թէ՛ աղբիւրներու սակաւութեան սրատճառաւ, ներկայ աշխատութիւնս հեռու կը մնայ ծրագրուած նպատակէն եւ ի վերջոյ՝ պարզ փորձ մը կը հանդիսանայ — իր տեսակին մէջ առաջինը — վերակազմելու լեհահայ Եկեղեցւոյ իրադարձութիւնները 1350—1624 թուականներուն: Տպագրութեան կը յանձնենք այս համեստ երկասիրութիւնը (որ Հռոմի Լեհական Կաճառի նպաստով՝ 1971ին լոյս տեսած էր իտալերէն լեզուով), տեղի տալով հայ եւ օտար բարեկամներուս սիրալիր պնդումներուն «Ժողովեա զնշխարեալ կոտորսդ՝ զի մի ինչ կորիցէ» (Յովհ. Զ. 12):

Լեհաստանի վեհապետը՝ Կազիմիր Մեծն (1333—1370), մնացած անդաւակ, 1338էն ի

վեր կը մտատանջուէր թէ որո՞ւն արդեօք պիտի յանձնէր իր թագաւորական թագը:

Նոյն տարին, ան դաշինք մը կնքեց Շարլ Ռօբեր դ'Անժու Հունգարիոյ թագաւորին՝ իր քեռայրին հետ, որով այս վերջնոյս դաւա-
կին՝ Լուդովիկոսին կը խոստանար լեհական
թագը, սակայն կը պահանջէր անոր փոխա-
րէն իրենց հաւանութիւնը որ կարենար իր
կարգին ժառանգել Հալիչ-Վլադիմիրիոյ
դքսութիւնը (որուն նկատմամբ Հունգարացի
վեհապետներն ալ իրաւունքներ կը կար-
ծէին ունենալ) այն պարագային, որ անոր
դահակայր Գէորգ Բ. (որ Պիաստ՝ լեհ իշ-
խաններէն կը սերէր) մեռնէր անդաւակ: Կը
թուի թէ սոյն դաշինքին հաւանած ըլլայ
նաեւ Գէորգ Բ., ստանալով անոր փոխարէն
Կաղիմիր Մեծէն եւ Շարլ Ռօբերէն օգնու-
թեան խոստումը ռուսին բոյարներուն (ազ-
նուականներուն) դէմ, որոնք կը նախընտ-
րէին Կիսլչակի թաթարներուն տուրք վճա-
րել եւ իրենք զիրենք կառավարել, քան թէ
յիշեալ անժողովրդական իշխանին ենթար-
կուած մնալ¹:

Մինչ այն՝ թաթարները, բոյարներէն
հրաւէր ստանալով, 1340ի Փետրուարին,
մուտք դործեցին Հալիչ - Վլադիմիրիոյ
դքսութեան մէջ: Անդին՝ Մեծն Կաղիմիր,
իր բանակին գլուխն անցած, քալեց դէպի
Հալիչ, Գէորգ Բ.ին օգնելու համար, եւ

¹ Włodarski B., Polska i Ruś (1194—1340),
Warszawa 1966, s. 287—290.

16 ապրիլ 1340ին մտաւ Լվով քաղաքը․ բայց բոյարները կանխելով Կազմիր թագաւորին դալուստը, արդէն իսկ 7 Ապրիլին թունաւորած էին իրենց իշխանը² :

Գէորգ Բ․ի (1325—1340) մահով՝ ղժուար օրեր հասան Հալիչ-Վլադիմիրիոյ ղքսութեան համար : Լեհ վեհապետը, նախատեսելով թաթարներուն վերահաս արշաւանքը իր տէրութեան վրայ, քաջուեցաւ Լվով քաղաքէն, զայն կրակի տալով, եւ Շարլ Ռօբերին հետ օդնութիւն հայցեց Հռոմի Ս․ Աթոռէն³ : Բենեդիկտոս ԺԲ․ քահանայապետը, (17 Յոստոս 1340ին) ի դուր միջամտելէ ետք Ուզրեկ խանին մօտ⁴, խաչակրութիւն հռչակեց թաթարներուն դէմ : Ասոնք սակայն, 1341ին ամբողջ ուժով յարձակեցան Լեհաստանի վրայ, հասնելով մինչեւ Վիսլա գետը, եւ անկէ արշաւեցին Հունդարիոյ սահմանները⁵ : Լեհաստանի եւ Հունդարիոյ մարտիոցները եւ ամբոցները սասանեցան, սակայն ղիմացան բարբարոսներուն ահաւոր բախումներուն⁶ : Իսկ երբ 1341ի վերջաւորութեան մեռաւ ծեր Ուզրեկ

² Paszkiewicz H., *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 49; Włodarski B., op. cit., s. 291—94.

³ *Acta Benedicti XII*. Ed. Tautu A., Vaticani 1958, p. 102 sq.

⁴ *Ibidem*, p. 105.

⁵ Paszkiewicz H., op. cit., s. 66.

⁶ Czołowski A., *Początki Moldawii*, *Kwartalnik Histor.* 4 (1890) s. 261.

խանը եւ անոր յաջորդներուն միջեւ սկսան ներքին կռիւներ՝ Հունդարացիները առիթէն օգտուելով, յարձակեցան Թաթարներուն վրայ Կարալաթ լեռներու կիրճերուն մէջ եւ իրենց սահմաններէն դուրս քշեցին, հալածելով զիրենք մինչեւ Սեւ Ծովուն ափերը։ Հունդարիոյ նոր վեհապետը Լուդովիկոս հետեւարար վերստացաւ «Թաղաւոր Կումանիոյ» նախկին տիրոջօր, որ կը վերաբերէր Դնեսար եւ Պրութ գետերուն միջեւ գտնուող դաւառին, զոր յետոյ գրաւեցին Վալախները եւ կոչեցին «երկիր Վալախաց»⁷։

Այս ժամանակամիջոցին, աւելի ճիշդ 1341—1349 տարիներուն, Հալիչ-Վադիմիրիոյ գոտութեան իրադարձութիւնները յստակ չեն բոլորովին։ Այսքանը միայն գիտենք թէ 1341ին «...գաւառապետը (Դեմետրիոս Դեղքոյ) եւ Ռութեններուն ազգը իրենք զիրենք Կադիմիր Թաղաւորին հրամաններուն եւ կամքին ենթարկած էին. եւ թէ յիշեալ Թաղաւորը, գաւառապետը եւ Ռութեններուն ազգը համաձայնութիւն մը (դաշինք մը) կնքած էին, որուն շնորհիւ Կադիմիր արքան երդումով խոստացած էր պահել եւ պաշտպանել զիրենք ամէն բանի, եւ յատկապէս իրենց ազգային ծէսերուն, իրաւունքներուն եւ սովորութեանց մէջ»⁸։ Այս համաձայնութեան հետեւանքով ուրեմն, եւ Լուդովիկոս Թաղաւորին հաւանութեամբ,

⁷ Ibidem, s. 261—62.

⁸ Acta Benedicti XII, p. 112.

Դեղքոն հանդիսացաւ «գաւառապետ Ռու-
թենիոյ», այսինքն տեղակալ Կաղիմիր Նոր
վհատպետին⁹։ Մինչ այն, Վլադիմիրիոյ
գաւառը գրաւուեցաւ Լուբարթ Լիթուան
իշխանին կողմէ, որ 1347ին յարձակեցաւ
նաեւ Հալիչի վրայ․ բայց Կաղիմիր Մեծն,
Հունգարացիներուն օգնութեամբ, 1349ին
վերադրաւեց կորսուած հողամասը եւ նուա-
ճեց նաեւ Վլադիմիրիոյ գաւառը¹⁰։ Լու-
բարթ չյուսահատեցաւ սակայն՝ եւ 1350ին,
1351ին եւ 1352ին դարձեալ յարձակեցաւ
Վլադիմիրիոյ՝ եւ Հալիչի դքսութիւններուն
վրայ, որոնք այսպէսով փոխադարձաբար
լեհերու եւ Լիթուաններու ձեռքէ ձեռք
կ'անցնէին։ Վերջապէս 1366ին՝ համաձայ-
նութեան մը շնորհիւ հետեւեալ կացութիւնը
գոյացաւ, զոր լեհ պատմագէտ Պաշկեւիչ
այսպէս կը ներկայացնէ․ Հալիչի դքսութիւնը
մնաց հաստատ Կաղիմիր Մեծին ձեռքերուն
մէջ, Վոլինիոյ եւ Բոդոլէի գաւառներուն
մեծ մասը, զորս Լիթուանցիները կը կառա-
վարէին, նոյն թագաւորին ճորտութիւն դար-
ձան․ մինչ Խելմի եւ Բելզի գաւառները կը
թուի թէ Լիթուանցիներուն անցած ըլլային,
ինչ որ ուրիշ լեհ պատմագէտներ չեն ըն-
դունիր¹¹։

⁹ Paszkiewicz H., op. s. 71—78.

¹⁰ Czołowski A., Lwów za ruskich czasów,
Kwart. Hist. 5 (1891) s. 810.

¹¹ Paszkiewicz H., op. cit., s. 248—52.

Մինչ այդ, Կաղիմիր Մեծն 1352-ին ի վեր սկսաւ վերակազմակերպել Հալիչի գաւառը եւ վերաշինել հիմնովին իր ապագայ մայրաքաղաքը Լվով¹²։ Այս նպատակով նոյն վեհապետը 1356-ի, 17 Յունիսին, հրատարակեց նշանաւոր հրովարտակ մը, որով կը շնորհէր Լվովի քաղաքացիներուն «մագդերուրդեան իրաւունքը», իսկ միւս «ազգ» յորջորջուած բոլոր համայնքներուն, այսինքն Ռութեններուն (Ուկրայիներուն), Հայերուն, Հրեաներուն եւ Թաթարներուն կ'ապահովէր կրօնքի եւ ներքին վարչութեան ազատութիւն, ըստ աւանդական իրաւունքին իւրաքանչիւր վերոյիշեալ «ազգին»¹³։

Այժմ՝ Լվովի առաջին երկու հայ արքեպիսկոպոսներու մասին խօսելէ առաջ, յարմար կը դատենք ներկայացնել հոս կրօնա-քաղաքական կացութիւնը այն միջավայրին, ուր տեղի ունեցան այն դէպքերը, զոր ներկայացնելու նպատակն ունինք։

¹² Czołowski A., Wysoki Zamek, Biblioteka Lwowska, IX—X, s. 23—31.

¹³ Balzer O., Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie, Lwów 1909, s. 3 sq.; Petrowicz G., L'organisation juridique des Arméniens sous les monarques polonais, REA 4 (1967), p. 323 sq.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԼՎՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ

1. ԼԱՏԻՆ ԵՒ ՌՈՒԹԵՆ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏՈՒԹԵԱՆՑ
ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կաղիմիր Մեծն քաղաքա-տնտեսական վերակազմութեան ձեռք զարնելով Հալիչի դաւառին, չէր կրնար բնականաբար չհետաքրքրուիլ նաեւ անոր եկեղեցական կազմով: Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը յիշեալ դաւառին մէջ բաւական անորոշ էր: Ճի'շդ է թէ հոն դոյութիւն ունէին այն ատեն, կամ քիչ յետոյ, մի քանի լատին եպիսկոպոսական աթոռներ, օրինակի համար Պրեմիսլիոյ, Վլադիմիրիոյ, Սլեմի եւ Լվովի մէջ. ասոնց կարեւորութիւնը սակայն չնչին էր ու միայն անուանական, որովհետեւ բուն դահակալներէն չատերը՝ իրենց թեմերէն դուրս կ'ապրէին¹⁴: Իսկ Լէուբուսի եպիսկոպոսները, որոնք 1256էն ի վեր տարածած էին իրենց

¹⁴ Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac. na Rusi, Lwów 1904, s. 248 sq.

իրաւասութիւնը այդ ընդարձակ հողամասին վրայ, չէին կրնար կամ չէին գիտեր պատշաճօրէն ընդառաջել հոգեւոր պէտքերուն այն գաղթականներուն, որոնք մեծ զանգուածներով շարունակ հոն կը հասնէին: Բարերախտարար, Դոմինիկեան եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորները, որոնք Հալիչի նահանգին մէջ ունէին արդէն մի քանի վանքեր, առաքելաբան եռանդուն դործունէութիւն մը առաջ կը տանէին յիշեալ գաղթականներուն մօտ:

Առաջինները սակայն, պաշտպանուած ըլլալով «Շրջող եղբարց» սահմանադրութենէն, չատ յարմար չէին կազմիր Մեծի նպատակին¹⁵. ասոր համար, նոյն վեհապետը դործնականապէս քաջալերելով հանդերձ յիշեալ կրօնաւորները, մասնաւոր կերպով կը նպաստէր Փրանկիսկեաններուն, հիմնելով ասոնց համար նոր վանքեր ու եկեղեցիներ եւ յիշեցնելով թէ ասոնք այլեւս լեհ Փրանկիսկեաններու նահանգին կը պատկանէին¹⁶: Այս կերպով կազմիր Մեծ կը ջանար կաթողիկէ գաղթականներուն հոգեւոր պէտքերուն օգնութեան հասնիլ: Բացայայտ է սակայն թէ այս կերպով նոյն վեհապետը կը ջանար ամրացնել նաեւ իր իշխանութիւնը Հալիչի նահանգին մէջ:

Մինչ այդ, Փրանկիսկեաններուն տեն-

¹⁵ Umiński J., Historia Kościoła, t. I, Opole 1959, s. 586; Loenertz R., La Société des Frères Pérégrinants, Roma 1937, p. 4, 5, 16, 19—20.

¹⁶ Abraham W., op. cit., s. 164—94, 235 sq.

դադրին զործունէութեան շնորհիւ, շուտով ծաղեցաւ ակնբախ հարկաւորութիւնը Հալիլի նահանգին մէջ հիմնելու եկեղեցական կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը: Ուստի, 1350—1351 տարիներուն, նոյնինքն Կաղիմիր թաղաւորը միջամտեց եւ Կղեմէս 2. քահանայապետին պարզեց ծրագիր մը՝ կազմակերպելու համար Ռութենիոյ նահանգին մէջ եկեղեցական նուիրապետութիւն մը՝ վեց եպիսկոպոսական թեմերով եւ մէկ մետրապոլիտական աթոռով¹⁷: Նոյն վեհապետը, 1363ին, իր այդ խնդրանքը ներկայացուց նաեւ Ուրբանոս Ե. քահանայապետին, նշելով միաժամանակ թէ Լվով քաղաքը, որ զործնականապէս արդէն Ռութենիոյ մայրաքաղաքը համարուած էր եւ բնակիչներուն մեծամասնութիւնը կաթողիկէներ էին, շատ յարմար էր մետրապոլիտական աթոռ ւրջալու¹⁸:

Դժբախտաբար, նոր մետրապոլիտական աթոռին հիմնարկութեան դէմ զանազան դժուարութիւններ ծաղեցան, որոնցմէ ամենամեծը՝ այդ երկրամասին վրայ իրաւասութեան իրաւունքն էր, զոր Լէուբուսի եպիսկոպոսը Հենրիկոս Բ. կը պահանջէր¹⁹: Այս խնդրին շուրջ Հենրիկոս եպիսկոպոսի եւ

¹⁷ Abraham W., Początki arcybiskupstwa łac. we Lwowie, Bibl. Lw. VII, s. 12.

¹⁸ Abraham W., Powstanie organizacji..., s. 376.

¹⁹ Ibidem, s. 245.

Կաղիմիր Մեծի միջև ծագած վեճերը տաս տարի տևեցին : Վերջապէս, 1367ին, երկու հակառակորդները համաձայնութեան մը յանդեցան, որուն շնորհիւ լատին նոր արքայիսկոպոսութիւն մը զոյացաւ, որուն աթոռը սակայն ո՛չ թէ Լվովի այլ Հալիչի քաղաքին կապուած կը մնար ²⁰ :

Հալիչի թեմին առաջին դահակալը Քրիստինոս անունով մէկը եղաւ. բայց Ուրբանոս Ե. սպասելով միշտ վերոյիշեալ խնդրին վերջնական լուծումին, յարմար դատեց առկա ձգել առաքումը այն կոնդակին, որով պաշտօնապէս պիտի հաստատուէր նոյն նահանգին եկեղեցական հիմնարկութիւնը ²¹ : Մինչ այդ՝ 1370ին Կաղիմիր թագաւորը վախճանեցաւ եւ Ռութենիոյ լատին մետրապօլիտութեան ապագան սկսաւ մտահոյիչ դառնալ : Արդարեւ, Լէուրուսի եպիսկոպոսները դարձեալ երեւան ելան իրենց իրաւասութեան պահանջներով, եւ սկսան ջլատել նոյնիսկ Փրանկիսկեաններուն հոգևոր գործունէութիւնը ²² : Ասոնք սակայն, լեհ նուիրապետութենէն եւ վլադիսլաւ Օպուչըք իշխանէն խրախուսուած, դիմեցին ուղղակի քահանայապետական ատենին, հայեցելով հաստատուն հիմնարկութիւն մը եկեղեցական նուիրապետութեան Ռու-

²⁰ Ibidem, s. 270.

²¹ Ibidem, s. 264 sq.

²² Ibidem, s. 291—94.

թենիոյ ընդարձակ նահանգին համար²³ : Վերոյիշեալ դէպքերուն հետեւանքով Գրիգոր ԺԱ. քահանայապետը 1375ին պաշտօնական կերպով հաստատեց Հալիչի լատին մետրապոլիտութիւնը Պրեմիսլիոյ, Վլադիմիրիոյ եւ Խելմի եպիսկոպոսական թեմերով հանդերձ, զոր միաժամանակ ընդմիջտ անջատեց «...ամէն իրաւասութենէ որ ունէ կերպով, անցեալին մէջ, կրնար ունենալ մեր յարդելի եղբայրը Լէուրուսի եպիսկոպոսը»²⁴ :

Հալիչի մետրապոլիտական աթոռին հաստատութիւնը սակայն ունէ անմիջական հետեւանք մը չունեցաւ, որովհետեւ մէկ կողմէն Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի Լուդովիկոս թագաւորը քիչ կը դրադէր Ռութենիոյ կրօնա-քաղաքական հարցերով, եւ միւս կողմէն Հալիչի առաջին արքեպիսկոպոսները Մատթէոս եւ Բեռնարդոս, այս միջոցին, յիշատակուելու արժանի ոչինչ բրին : Սակայն, երբ Եադվիգա թագուհի վերադարձեց 1387ին Ռութենիոյ նահանգը եւ Վլադիսլաւ Եադելոն թագաւորը 1412ին Յովհաննէս ԻԳ. հակապապէն հաւանութիւն ստացաւ Հալիչէն Լվով փոխադրելու մետրապոլիտական աթոռը, այն ատեն սկսաւ իսկական վերա-

²³ Ibidem, s. 295.

²⁴ Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. I, Romae 1860, nr. 963, 964.

նորոգումը կրօնական կեանքին յիշեալ նահանգին մէջ²⁵ :

Կաղիմիր Մեծն աւելի զիւրաւ յաջողեցաւ կարգաւորել Ռութեն եկեղեցւոյ կադմատորման խնդիրը իր տէրութեան մէջ : Այս խնդիրն ալ ունի իր քաղաքական ծագումը²⁶ . տրդարեւ, Հալիչ — Վլադիմիրիոյ իշխանները Լեւոն Ա. եւ անոր յաջորդը Գէորգ Ա. փախնալով սր զուցէ իրենց հպատակները, սրտնք Կիևի մետրապոլիտներուն ենթակայ էին, որ մը ենթարկուէին Մոսկուայի կամ Վլադիմիրի (Կլամայի մօտ) իշխաններուն քաղաքական տիրապետութեան, որովհետեւ յիշեալ մետրապոլիտները իրենց աթոռը հոն փախադրած էին, խնդրեցին Կ. Պոլսոյ պատրիարքներէն եւ անոնցմէ ստացան 1202—1203ին նոր մետրապոլիտական աթոռի մը հաստատութիւնը իրենց տէրութեան մէջ : Այս աթոռը սակայն քաղաքական դժուարութիւններու պատճառաւ 1347ին ջրնջուեցաւ²⁷ :

Արդ, այսպիսի կրօնա-քաղաքական կացութիւն մը, որ Կաղիմիր Մեծի օրով տակաւին զոյութիւն ունէր Ռութենիոյ մէջ (որ այլեւս լեհ թագաւորութեան մաս կը կադ-

²⁵ Abraham W., Początki arcybiskupstwa łac. we Lwowie, s. 37 sq.

²⁶ Paszkiewicz H., Polityka ruska Kazimierza Wielkiego, s. 109, n. 7.

²⁷ Ammann A. M., Storia della Chiesa Russa, Torino 1948, p. 77 sq.

մէր) չէր կրնար ի հարկէ դո՛ւ ձգել յիշեալ վեհապետը, որ բնականաբար մտադիր չէր թոյլատրելու օտար մետրապօլիտներուն եւ վեհապետներուն միջամուխ ըլլալ իր օրթո-դոքս հպատակներուն եկեղեցական խնդիր-ներուն²⁸։ Կաղիմիր Մեծն յիշեց անշուշտ ժամանակին կնքուած դաշինքը «Ռու-թեն ազգին» ներկայացուցիչներուն հետ, եւ որուն զօրութեամբ պարտաւորուած էր պահպանել եւ պաշտպանել Ռութենները տմէն բանի, եւ մասնաւորաբար անոնց ծէ-սերուն, եւ սովորութեանց մէջ²⁹։

Իրօք ալ, լեհ վեհապետը ռութեն ազ-նուականներուն հետ դիմեց Կ. Պոլսոյ Փի-լոթէոս պատրիարքին, խնդրելով իրմէ որ բարեհաճէր մետրապօլիտութեան պատուին բարձրացնել Հալիչի Անտոն եպիսկոպոսը։ Հակառակ պարագային — կը յայտարէր նոյն թագաւորը — ռութեն հաւատացեալ-ները պիտի ստիպուէին լատին Նուիրա-պետութեան իրաւասութեան ենթարկուիլ³⁰։ Փիլոթէոս պատրիարքը, ի հարկէ, յարմար դատեց շահառակիլ լեհ վեհապետի բաղ-ձանքին եւ 1370ին՝ Անտոն եպիսկոպոսը Հա-լիչի մետրապօլիտ անուանեց, միանգամայն անոր իրաւասութեան ենթարկելով Պրե-

²⁸ Kaczmarczyk Z., Monarchia Kazimierza Wielkiego, t. II, Poznań 1946, s. 117.

²⁹ Acta Benedicti XII, p. 112.

³⁰ Ammann A. M., op. cit., p. 93.

միտլիոյ, Խելմի եւ Վլադիմիրի եպիսկոպոսութիւնները³¹ :

Կաղիմիր Թադաւորի վաղահաս մահով (1370) սակայն, Հալիչի աթոռին կացութիւնը զժուարացաւ զանազան պատճառներու համար, որոնց վրայ ծանրանալ հոս աւելորդ կը համարինք: Պիտի ըսենք միայն թէ՝ Անտոն մետրապոլիտին մահով (1392) վերոյիշեալ աթոռը դործնականապէս խափանուեցաւ, հակառակ նոր լեհ վեհապետին՝ Վլադիսլաւ Եագելլոնի ջանքերուն՝ կարգելու հանդուցեալ մետրապոլիտին տեղը՝ Յովհաննէս Լուցկայի եպիսկոպոսը³² :

Վերեւ մեր ըսածներէն կարելի է հետեցնել թէ Կաղիմիր Մեծն, ըստ իր կրկին խոստումին (1341ին եւ 1356ին), իր տէրութեան սահմաններուն մէջ գտնուող Ռութեն եկեղեցւոյն հանդէպ՝ ազատամիտ եւ վեհանձն հողիով չարժեցաւ, ոչ միայն Ռութեններուն հաւատքի ազատութիւն շնորհելով, այլ մանաւանդ ինքն անձամբ պաշտպան հանդիսանալով անոնց եկեղեցական կադմոսկերպութեան, միշտ ի հարկէ, իրմէ նախասահմանուած քաղաքական ծրագիրներու շրջանակին մէջ:

Այժմ ինքնաբերաբար երեւան կուգայ հարցը թէ վերոյիշեալ վեհապետը ինչ-

³¹ Ibidem.

³² Chodyncki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, Warszawa 1934, s. 8—9.

2492. 93
 պէ՞ս արդեօք վարուեցաւ համանման
 խնդրին մէջ Լեհահայոց հետ: Այս հարցին
 պատասխանելէ առաջ, հարկ է նշել թէ ու-
 թեն իշխաններուն եւ նոյն իսկ Կաղիմիր
 Մեծի օրով, Ռութեն եւ Հայ Եկեղեցիներու
 միջեւ գոյալիճակի համեմատութիւն մը կա-
 րելի չէ ընել. ա) որովհետեւ յիշեալ նահան-
 գին մէջ ա՛յլ է Ռութեն Եկեղեցւոյ պատմու-
 թիւնը, որ արդէն ծանօթ է մասնաղէտնե-
 րուն, եւ ա՛յլ է Լեհահայ Եկեղեցւոյ պատ-
 մութիւնը, որ տակաւին անծանօթ կը մնայ
 չատեւրուն. բ) որովհետեւ ութեն հսկայ
 համայնքին բաղդատմամբ՝ հայ հասարա-
 կութեան կարեւորութիւնը քաղաքական աս-
 պարէզին մէջ շնչին էր: Հետեւաբար, մինչ
 Ռութեն Եկեղեցւոյ խնդիրները՝ քաղաքա-
 կան վիճարանութեանց առիթ կընային ըն-
 ծայել ուսու եւ լեհ վեհապետներուն միջեւ,
 Լեհահայոց եկեղեցական խնդիրները, ընդ-
 հակառակն, ինչպէս բացայայտ է պիտի չկա-
 րենային բացարձակապէս ունենալ ուրիշ քա-
 ղաքական արժէք: Այսուհանդերձ, Կաղիմիր
 Մեծ, հաստատելով 1367ի սկիզբները (ինչ-
 պէս յետոյ պիտի տեսնենք) Գրիգոր Ա. Մեծ
 կոչուած արքեպիսկոպոսը որպէս հոգեւոր
 առաջնորդ Լեհահայոց, ուղեց տպահով ըլ-
 լալ նաեւ քաղաքական անակնկալներէն.
 անոր համար իր հրովարտակին մէջ պայ-
 ման մը աւելցնել տուաւ, որով կը յայ-
 տարարէր որ եթէ վերոյիշեալ արքեպիսկո-
 պոսը Լվովէն ուրիշ տեղ (այսինքն Լեհաս-

տանի սահմաններէն դուրս) փոխադրուէր, նովին զործով պիտի կորսնցնէր թաղաւորական հաստատութիւնը, որով եւ իրաւունքը միջամուխ ըլլալու Լեհահայոց եկեղեցական խնդիրներուն:

Իրաւ է թէ Հայերը Ռուսներէն մէջ հաստատուած էին երբ տակաւին ռուսներ վեհապետներ հոն կ'իշխէին, որովհետեւ երբ կաղիմիր Մեծ տէր դարձած էր յիշեալ նահանգին, գտած էր արդէն Լվովի մէջ «Հայ աղղը» շատ լաւ կազմակերպուած իրաւատնտեսական տեսակէտով³³: Բայց թէ նոյն ժամանակամիջոցին ի՞նչ կարելի է ըսել «Հայ աղղին» եկեղեցական կազմաւորման մասին. ահաւասիկ հարց մը, որուն ըստ բաւականի կարող չենք պատասխանել, փաստաթուղթերու պակասէն:

Սակայն եւ այնպէս զիտենք թէ Ռուսներէն հնազոյն հայ կենդրոնները, Կիւմէն դատ, Ժ.Բ. — Ժ.Գ. դարերուն հաստատուեցան Վլադիմիրի, Կամենիցի, Խելմի, Լուցկայի, Հալիչի, Լվովի մէջ եւ այլուր³⁴: Արդ, կարելի՞ է միթէ ենթադրել³⁵ այս կենդրոնները մինչեւ 1360, այսինքն դարէ մը աւելի առանց եկեղեցական առաջնորդի մնացած ըլլան, որ զիրենք կազմակերպէր եւ կառավարէր ի հոգեւորս: Հա՞րկ է արդեօք եզրակացնել

³³ Balzer O., Sądownictwo ormiańskie.... s. 8, 16 sq.

³⁴ Petrowicz G., La colonia armena nel regno polacco (s. XIV—XVIII) ms.

թէ յիշեալ կենդրոններէն իւրաքանչիւրն ապրած ըլլար ինքն իր մէջ կղզիացած՝ առանց ուէ եկեղեցական կաղմակերպութեան: Դժուար է հաւատալ այսպիսի դոյափիճակի մը, մանաւանդ երբ գիտենք թէ Լուսաւորչի օրինաւոր յաջորդները, որոնք Կիլիկիա փոխադրած էին իրենց աթոռը, դուրսուրանքով կը հետեւէին մեր գաղութին անցուդարձերուն, յանձնարարելով միշտ միութիւն եւ հնազանդութիւն հոգեւոր առաջնորդներուն առաքուած Ս. Գրիգորի Աթոռէն³⁵:

Հետեւաբար կրնանք ենթադրել թէ Կաղիմիր Մեծէն առաջ ալ, այսինքն ռութեն վեհապետներուն օրով իսկ, մեր ծաղկեալ գաղութն ունեցած ըլլայ իր հոգեւոր առաջնորդները (եպիսկոպոսները), ինչպէս որ ստուգապէս ունէր իր աղղապետները չրջապատուած աւազանիներէ³⁶: Մեր այս կարծիքը, թէպէտ փաստարկուած չէ անմիջա-

³⁵ Բազրատունեաց հարստութեան անկումէն ետք, հայ նուիրապետութենէն մաս մը՝ հետեւելով իր ժողովուրդին զաղթական հոսանքին՝ Կիլիկիա անցաւ: Արդ՝ երբ կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիա փոխադրուեցաւ, մեր հայրապետները նովին դործով՝ Լուսաւորչի օրինաւոր յաջորդները ըլլալէ չզաղրեցան: Արդարեւ իրենց գերադոյն իրաւասութիւնը հանչցուած էր ու յարգուած ոչ միայն Կիլիկիոյ եւ Մեծ Հայքին, այլ նաեւ բոլոր սփիւռքահայ զաղթափայրերուն մէջ:

³⁶ Balzer O., op. cit., s. 19 sq.

կան վաւերաթուղթերով, սակայն որոշ չափով կարելի է դայն եզրակացնել հետեւեալ պատմական դէպքին վրայ հիմնուելով: Երբ 1363ին, ինչպէս որ քիչ յետոյ պիտի անդրադառնանք, կառուցուեցաւ Լվովի կենդրոնը նոր մայր-եկեղեցի մը նուիրուած Ս. Աստուածածնի, վեհանձն հիմնադիրները՝ Յակոբ որդի Շահնշահի եւ Փանոս որդի Արահամու, նոյն տարուան 300 զոստոսին, խմբադրեցին վաւերաթուղթ մը, որով կը յայտարարէին թէ «...ուխտեցաք վասն Սուրբն Աստուածածնին. եւ շինեցաք [ղեկեղեցին] ի Ղով քաղաքս. [վասն հաւատացելոց որք վարին] հայադաւան Ս. Լուսաւորչին սուրինաւքն. [եւ են] հնազանդ Կաթուղիկէին, եւ հայ եպիսկոպոսի, եւ հայ տանուտրանցն...»³⁷: Արդ, սոյն վաւերաթուղթին վերջաւորութեան՝ ստորագրուած եկեղեցական եւ աշխարհական անձնաւորութեանց անուններէն ականերեւ է թէ 1363ին, Լվովի մէջ՝ հայ եպիսկոպոս մը չկար: Ուրեմն յիշեալ վաւերաթուղթին սա տողերը «...հնազանդ Կաթուղիկէին, եւ հայ եպիսկոպոսի...» ընդհանուր իմաստ մը ունին եւ կ'ենթադրեն հետեւաբար թէ Լվովի մէջ (կամ դէթ Ռութենիոյ մէջ 1363էն առաջ հայ եպիսկոպոսները արդէն իրենց աթոռը ունէին. ինչպէս նաեւ յայտնի է թէ յիշեալ թուականէն առաջ ալ մեր գաղութը հայ

³⁷ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ 1830, էջ 104—5:

կաթողիկոսներու իրաւասութենէն կախում ունէր :

Դժբախտաբար, չունինք հարկ եղած վաւերաթուղթերը դէթ ուրուագծելու համար մեր Հայ Եկեղեցւոյ կաղմակերպութենէն պատկեր մը, ուր թեն վեհապետներու օրով : Ստիպուած ենք հետեւաբար նկարագրել նոյն Եկեղեցւոյ դոյալիճակը սկսելով ԺԴ. դարուն կէսէն, ինչպէս որ մեղի կը թոյլատրեն անդրադոյն հազուադիւրս վաւերաթուղթերը :

2. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՌՈՒԹԵՆԻՈՅ ՄԷՋ (1350—1364)

Չենք գիտեր թէ ի՞նչ վաւերաթուղթերու վրայ հիմնուած՝ որոշ պատմագէտներ կը հաստատեն թէ Ռութենիոյ (Русь) նահանգը հասնող առաջին Հայ գաղթականները հերձուածող էին, որովհետեւ իրենք զիրենք հնազանդ կը դաւանէին իրենց կաթողիկոսին, փոխանակ Հռոմի հայրապետին³⁸ : Այս պատճառով աւելորդ չենք համարիր յիշեցնել թէ Արեւելեան Եկեղեցւոյ հնազոյն աւանդութեան մը համաձայն՝ կղերը եւ հաւատացեալները անմիջական կերպով ենթակայ էին իրենց եպիսկոպոսին,

³⁸ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów 1842, s. 28; Barącz S., Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol 1869, s. 28; Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac. na Rusi, s. 248—49, 358; Lechicki C., Kościół Ormiański w Polsce, Lwów 1928, s. 28.

սա՝ իր մետրապոլիտին, այս վերջինը՝ իր պատրիարքին, եւ պատրիարքը՝ Հռոմի հայրապետին: Հետեւաբար, ըստ նոյն հնագոյն աւանդութեան՝ միայն պատրիարքները, կամ ինքնազուլիս եկեղեցիներու պետերը կը յիշատակէին սուրբ պատարագին ընթացքին Հռոմի հայրապետները ի նշան իրենց հպատակութեան եւ հաղորդակցութեան ի հաւատոս: Մինչ քահանաները կը յիշատակէին իրենց եպիսկոպոսները, ասոնք՝ իրենց մետրապոլիտները, եւ այս վերջինները՝ իրենց պատրիարքները³⁹:

Արդ՝ պատմութիւնը մեզի կը վկայէ թէ փոխյարաբերութիւնները Հռոմի հայրապետներուն եւ Լուսաւորչի յաջորդներուն միջեւ, զէթ Կիլիկեան շրջանին (1065—1375), հակառակ Հայ Եկեղեցւոյ ծիսա-կարգապահական ինչ ինչ տարբերութիւններուն՝ ներդաշնակ էին, այսինքն՝ Պետրոսեան Աթոռին հանդէպ պարտուպատշաճ մեծարանքի եւ միեւնոյն ուղղափառ հաւատքի հոգիով բնորոշուած էին⁴⁰: Իրաւ է որ 1341—1354 տարիներուն սոյն յարաբերութիւնները որոշ չափով լարուած բնոյթ մ'ունեցան, այն

³⁹ Serpos G., Compendio storico di memorie cronologiche, t. III, Venezia 1786, p. 73, 120 sq.

⁴⁰ Գալանոս Կ., Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն բնդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, մաս Ա., Հռոմ 1690, էջ 228. Պալճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 26. Կոզեան Լ. Ս., Հայոց եկեղեցին, Բէյ-րութ 1961, էջ 359:

թիւրիմացութեանց պատճառաւ, զորս Միաբանող Եղբայրները յուզեցին իրենց անխորհուրդ եռանդով եւ մանաւանդ 117 սուտամբաստանութիւններով՝ ուղղուած Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքին դէմ: Սակայն, պատմական վաւերացութեան թաքստայտ կերպով կը հերքեն այդ ամբաստանութիւնները եւ միաժամանակ կ'ապացուցանեն ուղղափառութիւնը Լուսաւորչի յաջորդներուն եւ հայ Նուիրապետութեան մեծազոյն մասին, վերոյիշեալ շրջանին⁴¹:

Այդ իսկ պատճառով, Միաբանող Եղբայրները, հալածուելով հայ Եկեղեցական եւ քաղաքական իշխանութեանց կողմէն, ցրուեցան զանազան կողմերը, մանաւանդ Խրիմի ճենովական տիրապետութեան մէջ: Հոս գտնելով ասպնջականութիւն եւ հովանաւորութիւն ճենովացի կառավարիչներուն մօտ, Միաբանող Եղբայրները Կաֆֆայի ծաղկեալ հայ զաւութին մէջ հաստատեցին իրենց քակտիչ զործունէութեան կենդրոններէն մին⁴²: Իրենց հետեւորդներէն ոմանք հասած պիտի ըլլան, անտարակոյս, մինչեւ մեր Լեհահայոց գլխաւոր կենդրոնները, որովհետեւ վաճառականական յաճախակի

⁴¹ Պետրովիչ Գ., Միաբանող Եղբայրները եւ հայ Եկեղեցին, Հանգ. Ամսօր. 1969, սիւն. 466—86, 1970, սիւն. 59—74:

⁴² Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., Վենետիկ 1786, էջ 328, 331:

յարարերութիւնները Խրիմի եւ Լեհաստանի հայ գաղութներու միջեւ, չատ յարմար ստիժներ կ'ընծայէին անոնց⁴³։ Նկատողութեան արժանի է նաեւ այն եղելութիւնը թէ Լվովի եւ Կամենիցի մէջ գոյութիւն ունէին այն միջոցին առաքելական (միսիոնարական) կենդրոններ, որոնք Դոմինիկեան «Շրջող Եղբայր» կը պատկանէին։ Արդ այս վերջինները ամենասերտ կապակցութիւններ (յարարերութիւններ) ունեցան Միաբանող Եղբայր հետ, ասոնց ծագման օրերէն իսկ⁴⁴։ Բայց Միաբանող Եղբայրներէն զատ, Լվովի Հայոց միջեւ կը քարոզէին նաեւ «Հայ Եղբայրներ Ս. Բարսեղի կարգէն»։

Յայտնի չէ թէ ի՞նչ կերպով Միաբանող եւ Բարսեղեան Եղբայրները սկսած էին կազմակերպել իրենց զործունէութիւնը Լեհահայոց միջեւ։ Այսուհանդերձ, այս զործունէութիւնը անժխտելի է, որովհետեւ անոր պատմական բացայայտ հետքերը կան։ Արդարեւ Ստանիսլաւ՝ Օլիւայի Կիստերսեանց արրահայրը, իր ժամանակագրութեան մէջ կ'աւանդէ թէ «...նոյն տարին, այսինքն 1348ին, եկաւ Պոմերանիոյ կողմերը, յարգելի Հայր եւ Տէր Ստեփանոս Հայկազն՝ Նիկենեցի արքեպիսկոպոսը եւ արրահայր

⁴³ Charewiczowa L., Handel średniowiecznego Lwowa, Lwów 1925, s. 53 sc

⁴⁴ Գալանոս Կ., նշ. գ., էջ 522. Չամչեան Մ., նշ. գ., էջ 327. Պետրովիչ Գ., նշ. յօդ., սիւն. 365—370։

մը՝ սուրբ Բարսեղի կարգէն՝ Կիրակոս անունով. եւ երկուքն ալ ճշմարտապէս մեղի պատմեցին թէ նախորդ երկու տարիներուն չար ազգն թուրքաց մեծ բազմութեամբ Հայաստան խուժեց. եւ հոն թուրքերուն կողմէ սպաննուեցան տաս հազար քրիստոնեաներ...: Նոյն արքեպիսկոպոսը մեր տան (Վանքին) մէջ սկիհներ եւ շուրջառներ օրհնեց. Գղանսք [քաղաքին մէջ] պատարադելով՝ մեր մի քանի եղբայրները ձեռնադրեց. եւ Պօմերանիոյ մէջ բազմութիւ եկեղեցիներ օծեց: Տեսանք — կը նշէ յիշեալ ժամանակաւիրը — թէ նոյն Տէր (արքեպիսկոպոսը) պատարադ մատուցանելու առեն, արարողութեան եւ հաւատքի կէտերուն մէջ, ըստ կերպի եւ ըստ հաւատոյ՝ Հռոմէական եկեղեցւոյ, կատարելապէս մեղի (լատիններուն) հետ համաձայնած էր»⁴⁵:

Բացայայտ է ուրեմն թէ այդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը՝ Միաբանող եղբայրներուն կարգէն էր, իսկ Կիրակոս արքահայրը՝ Բարսեղեան լատինացած կրօնաւորներուն կը պատկանէր⁴⁶: Իրենց երկար համբողջութիւնը, ըստ լեհ պատմագէտ Աբրահամի՝

⁴⁵ Stanislaus Abbas Olivensis, Chronica Olivensis (ed. Kętrzyński W.) in Monumenta Poloniae Historica, t. VI, Cracoviae 1893, p. 342, nr. 62; Մանանդեան Բ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ. Գ, Երեւան 1952, էջ 330:

⁴⁶ Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac. na Rusi, s. 350.

հետեւեալ հանդրուաններով պէտք էր ընթացած ըլլալ, Կաֆֆա — Կամենից — Լվով — Գդանսք: Ասոնք հետեւաբար — Կաւելցնէ նոյն պատմագիրը — ունեցած պիտի ըլլան անտարակոյս շփումներ Ռուսիոյ հայ զաւթներուն հետ⁴⁷:

Թէ վերոյիշեալ Միարանոյ Եղբայրները այն ատեն, Կամ քիչ ժամանակ ետք, Կաղմակերպած ըլլային իրենց առաքելական (միսիոնարական) կենդրոնները Լվովի Հայոց միջև՝ Կարելի է եզրակացնել այն եզրութենէն որ յիշեալ Եղբայրները նոյն քաղաքին արուարձաններուն մէջ վանք մը ունէին: Ասոնց թիւը սակայն, 1370—1380 տարիներուն զգալաբար նուազելով Միջին Արեւելքի և Լվովի մէջ, Ուրբանոս 2. քահանայապետը 5 Ապրիլ 1381ի Կոնզակովը, ուղղուած նաեւ «Հայ Միարանոյներուն Լվովի արուարձանին մէջ ապրողներուն», պատուիրեց նոյն քաղաքի Դոմինիկեաններուն որ վերոյիշեալ հայ կրօնաւորները իրենց վանքերուն մէջ ընդունէին. իսկ Դոմինիկեան Ընդհանուր Մեծաւորին յանձնարարեց միանգամայն ասոնց վրայ նոյն իրաւասութիւնը բանեցնել զոր իր կրօնաւորներուն վրայ ունէր⁴⁸:

Բարսեղեան Եղբայրներն ալ 1350—1370 թուականներուն Լվովի մէջ իրենց զոր-

⁴⁷ Ibidem, p. 356.

⁴⁸ Ibidem; Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach . . . , s. 29.

ծունէութեան կենդրոն մը ունէին, այսինքն պարիսպներէն անդին՝ հինուց ի վեր կառուցուած Ս. Յովհաննէս Մկրտչի փոքրիկ եկեղեցին եւ յարակից վանք մը⁴⁹։ Իսկ 1371ին՝ Յովհաննէս Թաղաւորական տեղապահը շնորհեց Հոգովիցա անունով մեծ կալուած մը նոյն եկեղեցւոյ եւ Բարսեղեան Եղբայրներու վանքին, «...որպէս զի Աստուծոյ մեծօրացելչութեան առջեւ շարունակ աղօթեն»⁵⁰։ Հետաքրքրական է նաեւ այն եղելութիւնը թէ ժամանակակից պատմական աղբիւրները կը յայտնեն մեզի Լվովի մէջ նոյն տարիներուն (1350—1379) հայապղի Յակոբ լատին եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը, որ թէպէտեւ Կիեւի տիտղոսաւոր եպիսկոպոս էր, սակայն ըստ ոմանց Բարսեղեան⁵¹ եւ ըստ ուրիշներու Գոմինիկեան կարգէն էր⁵²։ Գիտենք նաեւ թէ ան շարունակ Լվով քաղաքը կը նստէր եւ կրօնական եւ քաղաքական կեանքի կարեւոր դէպքերուն՝ զործնականապէս կը մասնակցէր⁵³։

⁴⁹ Abraham W., op. cit., s. 170.

⁵⁰ Akta Grodzkie i Ziemskie, t. II, Lwów 1868, nr. 3.

⁵¹ Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. I, nr. 894.

⁵² Շփոթութիւնը յառաջ կուգայ այն եղելութենէն որ յիշեալ հայ Բարսեղեանները ԺԴ դարուն վերջաւորութեան՝ Գոմինիկեան Շրջոյ Եղբայրց Հեռ ձուլուեցան, տես Abraham W., op. cit., s. 353, 358—359.

⁵³ Ibidem, p. 352—53.

Շատ հաւանական է ուրեմն — կը յարէ Արքահամ պատմագէտը — որ այս Յակոբ Եպիսկոպոսը Միաբանող եւ Բարսեղեան Եղբայրներուն զործունէութեան ղեկը ստանձնած ըլլար Լվովի հայ հասարակութեան մէջ⁵⁴ :

Թէպէտեւ վաւերաթուղթերուն պակսելուն պատճառաւ չենք կրնար նկարագրել հոս այդ առաքելութիւնը նոյնիսկ ընդհանուր գիծերով, զժուար չէ սակայն կռահել այն սկզբունքները, որոնց վրայ վերոյիշեալ հայ-լատին կրօնաւորները հիմնած էին իրենց զործունէութիւնը Լեհահայոց մէջ: Քանի մը օրինակներ, զոր կը մէջբերենք, մեր միտքը պիտի բացատրեն:

Գրիգոր ԺԱ.ի զործերէն կ'իմանանք թէ այս քահանայապետը 24 Մայիս 1374ին Հալիչի լատին թեմին մի քանի հաւատացեալներուն առանձնաշնորհումներ պարգեւած էր որ իրենց մահուան ժամուն կարենան խոստովանիլ եւ մեղքերու արձակում ստանալ իրենցմէ ընտրուած քահանայէն: Սոյն առանձնաշնորհումը մասնաւորաբար կը

⁵⁴ Նոյն հեղինակը կը յարէ թէ «...Բարսեղեան կարգէն՝ կաթողիկէ Յակոբ Եպիսկոպոսը... կը նստէր կաթողիկէ Հայոց թաղին մէջ՝ կասեցնելու համար զործունէութիւնը հերձուածող հայ Եպիսկոպոսին [Գրիգոր Մեծին], որ 1367ին լեհ թագաւորին հրամանով՝ Լվովի մէջ իր աթոռը հաստատած էր», տես Abraham W., Początki arcybiskupstwa łac. we Lwowie, s. 16.

արուէր մի քանի Լեհահայերու⁵⁵, որոնք վերոյիշեալ կրօնաւորներու զործունէութեան շնորհիւ՝ լատին ծէսին անցած էին⁵⁶։ Նոյնպէս Լվով քաղաքի ղիւաններէն ի յայտ կու գայ թէ 1376ին Թայչատին անունով մեծահարուստ հայ վաճառական մը, վերոյիշեալ Յակոբ եպիսկոպոսին ներկայութեան, իր մահուան կտակը կ'ընէ՝ ձգելով Լվովի զանազան լատին եկեղեցիներուն մեծ դամբարներ, իսկ հայ եկեղեցիներուն՝ ոչինչ⁵⁷։ Վերջապէս նոյն ղիւաններուն մէջ կը գտնենք հետեւեալ դատական արձանագրութիւնները «[18 Մայիս 1384ին] . . . տարոն Յովհաննէս, երբեմն հայ, եւ այժմ կաթողիկէ, իր եղբօր Պօղոս-Սահակի տունը ծախեց Ստեփանոս հայ սակերիչին . . .»⁵⁸։ Նմանապէս «[10 Յունիս 1388ին] . . . Սիրահան եւ Յովհաննէս կաթողիկէ եղբայրները, իրենց տունը ծախել առաջարկեցին Հայկազն Աւետիսի . . .»⁵⁹։

Բացայայտ է ուրեմն թէ Միաբանող եւ Բարսեղեան եղբայրներուն զործունէութեան

⁵⁵ Acta Gregorii XI (ed. Tautu A.), Romae 1966, p. 203, nr. 107.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Barącz S., Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów 1856, s. 180 nota; Czołowski A., Najstarsza księga miejska, (1382—89), Lwów 1892, nr. 572.

⁵⁸ Czołowski A., op. cit., nr. 169.

⁵⁹ Ibidem, nr. 626.

չնորհիւ՝ «կաթողիկէ» բառը հոմանիշ դարձաւ «լատին» բառին. իսկ «հայ», կամ «հայկազն» բառը նոյնացաւ «հերձուածող» բառին հետ: Գլխաւորաբար վերոյիշեալ դիւաններուն մէջ չատ յաճախ կը գտնենք այսպիսի զանազանութիւններ. Լճովի Հայոց մէջ⁶⁰: Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ զանազան ծէսերը զնահատելու այսպիսի կերպ տեղի ունեցաւ ոչ միայն Լեհաստանի մէջ, այլ նոյնիսկ Ալինիոնի քահանայապետներուն մօտ (որոնք Միաբանող Եղբայրներէն խարուեցան), որովհետեւ այն տունն հազուադիւր էին այն մարդիկը որոնք այս խնդրին շուրջ յստակ դադափար ունէին, առանց չփոթելու զանազան ծէսերը՝ զանազան դաւանութիւններուն հետ⁶¹: Ստոյգ է սակայն, որ Միաբանող եւ Բարսեղեան Եղբայրները իրենց գործելակերպով այսպիսի խտրական մտայնութիւն տեղծեցին լեհահայ հասարակութեան մէջ, եւ հաստատեցին զայն միանգամայն նոյնիսկ Կաղիմիր Մեծ՝ լեհ թագաւորին եւ անոր յաջորդներուն մօտ:

Մինչեւ հիմա, մեր քսածներէն բաւական յստակ կը տեսնուի թէ ԺԴ. դարուն կէսէն ի վեր Լեհահայ դադութի ծոցին մէջ արդէն խոր պատակտում մը սկսած էր: Եր-

⁶⁰ Ibidem, nr. 17, 55, 102, 104, 150, 170, 297, 340, 381, 422, 441, 447, 570, 630.

⁶¹ Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1900, p. 330, 346, 656.

կու կուսակցութիւնները՝ հակառակաց մտայնութեամբ օժտուած, իրարու դէմ կանգնած էին: Մին՝ հաւատարիմ Հայ եկեղեցւոյ ծիսա-կարգապահական աւանդութեանց եւ հնազանդ Հայոց հայրապետին, իսկ միւսը՝ հետեւելով Միաբանող Եղբայրներուն, հայերէն լեզուով՝ լատին ծէսի հետամուտ եւ Հայոց հայրապետին իրաւասութեան դէմ ընդվզող: Միաբանող եւ Բարսեղեան Եղբայրները ուրեմն, որքան որ կարելի է հետեւցնել վերոյիշեալ վաւերաթուղթերէն, յաջողած էին արդէն 1350ի ատենները իրենց կենդրոններուն շուրջ հաւաքել բազմաթիւ հայեր եւ կաղմակերպել⁶², Յակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ներքեւ, ուրոյն հասարակութիւն մը, անջատուած միւս «հերձուածող» յորջորջուած Հայերէն⁶³:

Իսկ այս վերջինները արդեօք ի՞նչպիսի դոյաւիճակի մէջ կը գտնուէին: Ասոնց կենդրոնները վերը յիշեցինք. գիտենք նաեւ թէ ասոնք ունէին վանքեր, կրօնաւորներ եւ քահանաներ: Բայց ասոնց եկեղեցական կաղմակերպութեան մասին ոեւէ տեղեկութիւն չունինք: Սակայն եւ այնպէս՝ մէկ բան ստոյգ է, այսինքն, թէ երբ Կաղիմիր Մեծ թաղա-

⁶² Bischoff F., Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864, s. 13, nr. 4; Gromnicki T., Ormianie w Polsce, Warszawa 1889, s. 11.

⁶³ Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac. na Rusi, s. 352—53.

ւորը ձեռք դարկաւ Ռութենիոյ քաղաքա-
կրօնական վերակաղմութեան, այն միջոցին
«հերձուածող» կոչուած Հայերը իրենց
Եպիսկոպոսը չունէին⁶⁴ :

Անտարակոյս, Միաբանող եւ Բարսե-
ղեան Եղբայրներուն զործունէութիւնը մէկ
կողմէն եւ հայ եկեղեցական աւանդութեանց
հանդէպ փարումը միւս կողմէն, մղած պիտի
ըլլան «հերձուածող» Հայերը մրցակցու-
թեան : Արդարեւ, 1363ին, ինչպէս տեսանք,
երկու մեծահարուստ հայ վաճառականներու
առատաձեռնութեան շնորհիւ, Լվովի կեն-
դրոնը բարձրացաւ՝ հայ ոճով կառուցուած
նոր աթոռանիստ եկեղեցի մը, այն հաւա-
տացեալներուն համար, որոնք լեզուով ու
ծէսով Լուսաւորչին, այսինքն գերադան-
ցօրէն հայ ծէսով, կը փառարանէին զԱս-
տուած⁶⁵ : Եւ ճիշդ Միաբանող եւ Բարսե-

⁶⁴ Բժշկեանց, ճանապարհորդութիւն, էջ 104—
105. Obertiński S., Die florentiner Union, S. 42 :

⁶⁵ Անդ. ուրեմն ճշգրիտ չէ մեր աթոռանիստ
եկեղեցւոյ շինութեան վերաբերեալ այն թուականը
զոր կը հաղորդեն Zyla W., Katedra ormiańska,
Kraków 1919, s. 5; Piotrowski J., Katedra or-
miańska, Lwów 1925, s. 7 sq.; Kajetanowicz D.,
Katedra ormiańska, Lwów 1930, s. 5. Նկատողու-
թեան արժանի է նաեւ այն եղելութիւնը թէ յիշեալ
աթոռանիստ եկեղեցւոյ շինութենէն շատ առաջ գոյու-
թիւն ունէր արդէն Լվովի հիւսիսային արուարձանին
մէջ Ս. Աննայի նուիրուած եկեղեցի եւ վանք մը, որ
մինչեւ ԺԷ դարը հայ արքեպիսկոպոսներուն եւ
կուսակրօն կղերին բնակավայրն էր :

դեան Եղրայրներուն երկապառակիչ գործունէութեան լոյսին ներքեւ է որ յիշեալ երկու վեհանձն հիմնադիրներու խօսքերուն իմաստը եւ տարողութիւնը կրնանք այժմ լաւ ըմբռնել ու գնահատել ⁶⁶ :

Բայց «հերձուածող» յորջորջուած Հայերը հոս կանդ չառին: Ասոնք, ամենայն հաւանականութեամբ արդէն 1359ին զիմեցին ո՛չ թէ Էջմիածնի հայրապետին, ինչպէս պատմադիրներէն ոմանք կարծեցին ⁶⁷ — որովհետեւ ասոնց շարքը 1441ին կը սկսի — այլ Սոյ հայրապետին՝ Մեսրոպ Արտաղեցիին (1359—1372), որ Հռոմի հետ հաւատքի միութեան մէջ էր ⁶⁸ : Ներկայացնելէ ետք անոր՝ բացառիկ կացութեան տեղեկադիրը լեհահայ համայնքին, յիշեալ հայրապետէն խնդրեցին որ փութով իրենց առաքէ հոգե-

⁶⁶ Արդարեւ յիշեալ վաւերաթուղթին լատիններէն թարգմանութիւնը, որ կը գտնուի այժմ լեհ թագաւորական գրեանին մէջ եւ զոր հրատարակեց Պրեքորնսկին, ճշգրիտ չէ — տես Archiwum Głównie Akt Dawnych, Matricularium Regni Poloniae, t. 187, f. 141; Obertyński S., Die florentiner Union der polnischen Armenier..., Roma 1934, s. 42.

⁶⁷ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów 1842, s. 28, 34; Barącz S., Rys dziejów ormiańskich, s. 105.

⁶⁸ Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 353—54. տես նաեւ մեր գլուխ Ա.ի վերջաւորութիւն՝ Գ. կէտը:

ւոր առաջնորդ մը : Հետեւաբար , պայքարը երկու կուսակցութեանց միջեւ , որքան որ կարելի է եղբակացնել զէպքերու յաջորդութենէն , արդէն շատ յառաջացած ըլլալ կը թուի : Այժմ մենք մեզի հարց կու տանք թէ Կազիմիր թաղաւորը ի՞նչպէս վարուեցաւ երկու թշնամի կուսակցութեանց հետ :

3. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՄԵՄՆ ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՍ
(1361—1374)

Մինչ Լեհահայոց մեծամասնութիւնը տակաւին անորոշ մնացած էր երկընտրանքի մը առջեւ , չզիտնալով ո՛ր կուսակցութեան փարիլ , անակնկալ զէպք մը տեղի ունեցաւ , որուն կարեւորութիւնը զգացին անտարակոյս երկու կուսակցութիւններն ալ՝ հակոտնեայ պատճառներու համար : Արդարեւ , 1364ի վերջաւորութեան , Լվովի հայ հասարակութեան՝ քահանաներուն եւ աւագանիին առջեւ ներկայացաւ յանկարծ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը , զոր Մեսրոպ Կաթողիկոսը ձեռնադրած եւ Լեհաստան ղրկած էր՝ տեղւոյն հայ գաղութին որպէս հոգեւոր առաջնորդ : Այդ առթիւ , նոր առաջնորդը հայ համայնքին բարձրագոյն ատեանին առջեւ ներկայացուց Մեսրոպ Կաթողիկոսին մաղաղաթեայ կոնդակը , զրուած 14 Յունուար 1364ին՝ սակայն , ինչպէս ներքին քննութենէ ի յայտ կու գայ , խմբադրուած (պատրաստուած)

1361ին՝ նոյն արքեպիսկոպոսի ձեռնադրութեան առթիւ ⁶⁹ :

Սոյն կոնդակէն (զոր Հ. Ղեւոնդ Ալիշան հրատարակած է ամբողջութեամբ) կը ներկայացնենք այժմ կարեւորագոյն հատուածները : «Տէր Մեսրոպ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց . Զոր գրեմք յամենաւրհնեալ յակահաւոր յաստուածապահ մեծ եւ գովելի մայրաքաղաքսդ , ի Լաւէվդ եւ յԱւլատեմիրդ , ի Լուցկայն , եւ ի սահմանեալ վիճակ իւր , ի դեղ եւ ի վանորայք ի թիասին . որոց այդոցիկ առ հասարակ բնակչացդ՝ մեր ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ սիրելի ըստ հոգւոյ որդւոց . պատուական եւ սրբասէր քահանայից , աստուածասէր եւ գովելի պարոնացդ եւ խաւճայնոյդ , հարկեւոր եւ բարեպաշտ տանուտերացդ , իմաստուն եւ փառաւոր վայճառականացդ , աշխատասէր հողագործացդ . եւ ամենայն հայասեռն եւ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ , մեծամեծացդ եւ փոքունցդ . . . կարողութեամբն Աստուծոյ Հաւր , շնորհաւք սուրբ Հոգւոյն , սիրովն Քրիստոսի . առաքեմք ողջոյն սիրոյ ի մէնջ , եւ աւրհնութիւն առաքելական . . . :

Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն՝ իմ ի Քրիստոս Աստուած յոյժ սիրեցեալ ըստ հոգւոյ ցանկալի որդիք . . . զի . . . ես ինքն

⁶⁹ Տես աստ գլուխ Ա.ի վերջաւորութեան՝ Բ. կէտը :

իրը զգլթած հայր ի վերայ սիրելի որդոց՝ ի վերայ ձեր տապացած սիրով ի տուէ եւ ի գիշերի հողս բազում էի վասն ձեր, թէ զի՞արդ էր բարիօք կեանքդ ձեր ի մէջ այլազգ քրիստոնէից, առանց իմաստուն հովուի եւ հոգեւոր առաջնորդի: Զի թէպէտ որ էք ընդ ձեռամբ մեր, այլ պարտ է հաւտին առանձին քաջ հովիւ ունել եւ ըստ հոգւոյ վերատեսուչ, զի մի փնասեսցին ի յանմարմին դազանէն: Իսկ այնքիկ որ մինչեւ ցայժմն կային առ ձեզ՝ առանց մերոյ աթոռոյս հրամանի, ոչ էին ուղղակի՝ այլ վարձկանք. եւ ես մեծաւ պաղատանաւք աւր ըստ աւրէ հայցէի յԱստուծոյ գտանել այր իմաստուն եւ հանճարեղ ըստ սրտի իմոյ եւ ըստ գովելի արժանեաց ձեր, կացուցանել ձեզ եպիսկոպոս եւ հոգեւոր առաջնորդ. զոր այժմ ըստ հայցուածոց մեր լուաւ Աստուած աղաւթից մեր. եւ գտաք գովելի եւ իմաստուն զարժանապատուեալ եւ զառաքելաչնորհ եպիսկոպոս զՏէր Գրիգորս, եկեալ առ մեզ, եւ աւրհնեցաք ձեզ եպիսկոպոս, եւ եղաք զինքն ձեզ հովիւ եւ հոգեւոր առաջնորդ. Այլ եւ մերով բարձր առաքելական եւ հայրապետական ամէնեւեւելի հրամանաւս պարզեւեցաք զձեզ՝ ըզլաւովդ եւ ըզԱւլատեմիր իւր սահմանեալ վիճակաւդ՝ Լուցկայիւ, իւր սեփական թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի... եւ մեծաւ պատուով... առաքեցաք զդա առ ձեզ...: Որով եւ դուք ամենեքեան՝ հոգեւոր որդիք մեր առ

Հասարակ ի Քրիստոս, զաստուածապատիւ
 եւ զառաքելաշնորհ սրբապան արքեպիսկոպոսդ
 ձեր ըզՏէր Գրիգորդ... , յոյժ սիրով
 եւ մեծաւ պատուով ընկալարուք... : Եւ մի
 ոք իշխեսցէ Հակառակիլ կամ զիմադարձ
 լիցի սմա եւ հրամանիս մեր, կամ այլազգի
 մատնել, կամ խորել յիրաւանց. եւ մի ոք
 իշխեսցէ ի քահանայից Հակառակ լինել այսմ
 հրամանի, եւ կամ այլ եպիսկոպոսի բարե-
 կամ լինել⁷⁰, եւ կամ Հակառակ դմա. զի
 որ ոք լիցի, մեր հայրապետութեան հրամա-
 նաւս՝ նայ ի կարգէ լուծել ենք եւ բանա-
 գրել... , նոյն եւ թէ աշխարհական լինի... :
 Վասն որոյ ի մտանել զորա եւ զբաւական
 աւրհնութեան հրամանիս մեր առ ձեզ, իջցէ
 եւ շնորհք օղորմութեան Աստուծոյ յերկնից
 ի վերայ ձեր եւթնապատիկ... Շնորհեցաք
 եւ ի ձեռն արքեպիսկոպոսիս ձեր Տէր Գրի-
 գորիդ՝ ձեզ պատուական պարզեւս հոգեւո-
 րականս, զեղն սուրբ աւծութեան՝ ըզսրբա-
 լոյս եւ զաստուածազործակ զսուրբ մե-
 ռոնն... :

Գրեցաւ զիր աւրհնութեան հրամանիս
 մեր ի մարմնաւոր ծնընդեան Յիսուսի Քրիս-
 տոսի ի ՌԳԾԿԴ՝ ամին, եւ ի սրբոյն Գրիգորի
 ՌՀԴ՝ ամի. եւ ի թվիս ՊԺԳ, ի յամսեանն
 յունյ[ար]ի ԺԵ. ի մեր կաթողիկոսութեանն

⁷⁰ Մեսրոպ կաթողիկոս կ'ականարկէ Հոս Յակոբ
 եպիսկոպոսը. տես մեր ԵԱ ծանօթութիւնը:

որ է ամ եւ կէս եւ աւր ի⁷¹ : Եւ վասն առաւել հաստատութեան՝ իմով կամաւ ձեռնադրեցի ստորեւ մերով սովորական կարմիր ձեռնադրաւս . եւ կնքեցաւ վերոյ տիրական մեծ մատանաւս , կամաւք բարերար մարդասիրին Աստուծոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս եւ յաւիտեանս յաւիտենից . ամէն»⁷² :

Մեսրոպ կաթողիկոս ուրեմն , ինչպէս կարելի է եղբակացնել իր կոնդակէն , շատ լաւ տեղեկացած էր Լեհահայոց փշոտ խընդրոյն մասին , որ այլեւս տաղնապեցուցիչ դարձած էր : Մանաւանդ թէ , միշտ նորանոր լուրեր ստանալով Լեհահայ վաճառականներէ , որոնք մինչեւ Պարսկաստան եւ Արարիա կ'երթային , նոյն հայրապետը կարող էր հետեւիլ այդ մտահոգիչ անցուդարձերուն զրեթէ օրը օրին : Բայց ամենամեծ մտահոգութիւնը սլաւաճառած էին իր հայրական սրտին այն վտանգաւոր վարանումը եւ տարուերումը , որոնք սկսան նշմարուիլ ոչ միայն Լեհահայ աշխարհականներուն , այլ նաեւ հոգեւորականներուն մօտ , որոնք ցարդ Սոյ Աթոռին հաւատարիմ մնացած էին : Մեսրոպ կաթողիկոս հետեւաբար , զիտակից իր հայրապետական բարձր իշխանութեան եւ իր պարտքերուն , այն ատեն միջամ-

⁷¹ Այս կոնդակին թուականի մասին տես մեր կարծիքը , աստ զլուրս Ա. ի վերջաւորութեան՝ Բ. կէտը :

⁷² Ալիշան Ղ. , Կամենից , Վենետիկ 1896 , էջ 8 :

տեղ այնպիսի լրջութեամբ, զոր պարագաները կը պահանջէին, առաջըր առնելու համար ծանրադոյն հետեւանքներուն : Ինքը, այնքան հեղ եւ ծանրախոհ Հայրապետ, չվարանկցաւ ամէնէն առաջ «վարձկաններ» կոչել այն ամէնքը, որոնք Լեհաստանից դադութին մէջ պատճառ եղած էին ազգաւեր պատուկոտումին : Այնուհետեւ, յայտնելէ ետք թէ իր հայրապետական բարձր իշխանութեամբ ընտրած, ձեռնադրած եւ Լեհաստանի համայն դադութին առաջնորդ կարգած էր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, բոլոր Լեհաստանից կը դիմէր հետեւեալ խօսքերով «Եւ մի ոք իշխեսցէ հակառակիլ կամ դիմադարձ լիցի մօտ եւ հրամանիս մեր, կամ յայլազդի մատնել, կամ խորել իրաւանց. եւ մի ոք իշխեսցէ ի քահանայից հակառակ լինել այսմ հրամանի, եւ կամ այլ եպիսկոպոսի բարեկամ լինել, եւ կամ հակառակ դմա. զի որ ոք լիցի, մեր հայրապետութեան հրամանաւս՝ նա ի կարգէ լուծել ենք եւ բանադրել . . . , նոյն եւ թէ աշխարհական լինի . . . »⁷³ :

Թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ Մեսրոպ Կաթողիկոսին այս կորովի քայլը չենք գիտեր : Զունինք անդրադոյն մանրամասնութիւններ հակառակ կուսակցութեանց մասին, որովհետեւ Լվովի գիււհները, որոնք կարող էին մեղ լուսաբանել այս խնդրին

⁷³ Անդ, էջ 7 : էջ 5—8 :

չուրջ, 1381ին հրդեհի մը զոհ գացին⁷⁴ : Գիտենք միայն թէ Կաղիմիր Մեծն՝ օծտուած լայնախոհ իմաստութեամբ, որուն համար անուանի դարձած էր եւ որուն պերճախօս փաստը՝ 17 Յունիս 1356ին վերոյիշեալ հրովարտակն է, 1367ին հաստատեց Գրիգոր արքեպիսկոպոսը իր սլաշտօնին մէջ : Հարազատ վաւերաթուղթը՝ խմբադրուած լատիներէն լեզուով՝ հետեւեալն է . «Մենք Կաղիմիր, Աստուծոյ շնորհքով Լեհաստանի թագաւոր, կը ծանուցանենք ամէնուն որոնց որ անկ է, ^{թէ} նկատի ունենալով Տէր Գրիգոր Հայոց եպիսկոպոսին բարեւաւութեան արժանիքը եւ օրինաւոր խնդրանքը, զոր արժանահաւատ մարդիկ վկայութեամբ կը յանձնարարեն մեզի, կուտանք եւ կը շնորհենք նոյն Տէր Գրիգորին ընդհանուր եւ կատարեալ իրաւունքը Լվովի՝ մեր քաղաքին մէջ իր անձնական Աթոռը հաստատելու եւ իր իրաւասութեան եւ հաւատքին մէջ մնալու, յարատեւելու եւ զործադրելու ըստ Հայոց աւանդութեան եւ կերպին : Ուստի մեր թագաւորութեան ամէն եւ իւրաքանչիւր գաւառապետներուն, քաղաքապետներուն եւ միւս սլաշտօնեաններուն կը հրամայենք, մեր շնորհքը կորսնցնելու վտանգով, որ մեր արտօնադրին, այսինքն առանձնաշնորհման դէմ արդեւ չհանդի-

⁷⁴ Czołowski A., Najstarsza księga..., s. IV.

սանան ուեւէ կերպով, այլ մանաւանդ վերայիշեալ Տէր Գրիգորի նեցուկ ըլլան: Կը վճռենք վերջապէս որ, եթէ նոյն Տէր Գրիգոր Լվովի յիշեալ քաղաքէն հեռանայ, ներկայ արտօնադիրը իր արժէքը կը կորսնցնէ: Տուեալ մեր վեհափառութեան կնիքով վկայուած հրովարտակը Լվովի մէջ՝ երանելի Ադնէս կոյս փառաւորեալի՝ հրազաւոյցին [20 Յունուար] 1367ին⁷⁵:

Ժամանակակից գրչագիր մը հետեւաբար կ'աւելցնէ թաթարերէն լեզուով թէ «Թվ. ՊԺԶ. . . Ուլու Տէր Գրիգոր ախրաշ օլդուրկանընտան պէրի ալարնընկ թվ. Քրիստոսդան պէրի 1367 տա էտի»⁷⁶:

Այժմ հարց կը տրուի թէ ինչո՞ւ համար նոր առաջնորդին հաստատութիւնը լեհ թագաւորին կողմէ աւելի քան երկու տարի ուշացաւ, եւ ան ալ պայմանաւորեալ, որ եթէ նոյն Տէր Գրիգոր Լվովի յիշեալ քաղաքէն հեռանայ, ներկայ արտօնադիրը իր արժէքը կը կորսնցնէ: Այս վերջին հարցումին

⁷⁵ Այս մագաղաթեայ հրովարտակը, որ մինչեւ վերջին համաշխարհային պատերազմը պահուած էր Լվովի հայ թեմի թանգարանին մէջ, կը գտնուի այժմ Վարչապետի Archiwum Główny Akt Dawnych, doc. perg. 6197; Czołowski A., Cenny zabytek, Gregoriana 1935, s. 10—12.

⁷⁶ «Թվ. ՊԺԶ. . . Տէր Գրիգոր Մեծն՝ եպիսկոպոս նստաւ, ըստ իրենց (Լեհերուն) 1367 թուականին Քրիստոսի», տես Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 115, Deny J., L'Arménie-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec, Wiesbaden 1957, p. 39.

պատասխանեցինք արդէն, մինչ կը նկարագրէինք Հալիչի ռութէն մետրապոլիտութեան կադմաւորումը: Իսկ ինչ որ կը հայի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի հաստատութեան յապադումին, կը թուի մեզի թէ ճշմարտութենէ հեռու չենք մնար, եթէ երկու ենթադրութիւններ այստեղ ընենք: Այսինքն՝ կամ Կաղիմիր Մեծն, չափազանց դրազած ըլլալով Լեհաստանի քաղաքական խնդիրներով, ժամանակ չունեցաւ մօտէն հետաքրքրուելու Լեհահայ համայնքին խնդրով⁷⁷. Եւ կամ այս վերջինը, Մեսրոպ Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հանդերձ, ղեռ բռնորովին յստակացած չէր: Յամենայն դէպս, ինչ պատճառ ալ ըլլայ վերոյիշեալ ուշացումին՝ ստոյգ է որ, ի վերջոյ, Լեհ վեհապետը «... նկատի ունենալով Տէր Գրիգոր Հայոց եպիսկոպոսին բարեւաւութեան արժանիքը եւ օրինաւոր խնդրանքը, զոր արժանահաւատ մարդիկ վկայութեամբ կը յանձնարարեն մեզի...», հաստատեց զայն իրրեւատաջնորդ Հայերու, որոնք Լեհաստանի թագաւորութեան մէջ հաստատուած էին: Այսպէսով՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը կրցաւ վերջապէս սկսիլ այն հովուական պաշտօնը, զոր Մեսրոպ Կաթողիկոսը իրեն յանձնած էր:

⁷⁷ Paszkiewicz H., Polityka ruska Kazimierza Wielkiego, s. 230, 248.

Նոր առաջնորդը, հաղիւ թէ խաղաղութիւն տիրեց Լեհահայոց գաղութին մէջ, ևսանդով լծուեցաւ եկեղեցական կաղմակերպութեան այն հայաշատ կենդրոններուն մէջ, զոր վերը յիշեցինք եւ ուրիշներուն ալ, զոր Մեսրոպ Կաթողիկոս չէր յիշած իր կոնդակին մէջ, ինչպէս Խելմ, Կամենից, Արմեանի եւ այլն . . . : Մինչ այդ, Կաղիմիր Մեծին վաղահաս մահովը (1370, 30 Նոյեմբեր) Ռութենիոյ նահանգին քաղաքական կայութիւնը սկսաւ վատթարանալ, որով նաեւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին հովուական գործունէութիւնը զժուարութիւններու բախեցաւ : Արդարեւ Լիթուանիոյ իշխանը Լուրարթ, անմիջապէս զբաւեց Վլադիմիրիան, իսկ 1372ին՝ Սարգիոյ իշխանը Վլադիսլաւ, իբրեւ ճորտ Լուդովիկոս Հունգարիոյ թագաւորին, Ռութենիոյ նահանգին տիրացաւ :

Չենք գիտեր թէ արդեօք այս միջոցին, կամ թէ ասկէ բաւական առաջ, Մոլդաւիոյ կամ լիթուանական լայնատարած տէրութիւններուն մէջ ուրիշ հայկական թեմեր գոյութիւն ունէին թէ ոչ : Բայց պատմական եղելութիւնը այս է որ մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը ամբաստանուեցաւ նախ Մեսրոպ Կաթողիկոսին († 1372) եւ ասդա Կոստանդին Ե. Լամբրոնացիի (1372—1380) առջեւ իբրեւ թէ. « . . . առանց իր ձեռնադրողին (Կաթողիկոսին) հրամանաց՝ յայլոյ վիճակ

կու ձեռնարկէր...»⁷⁸ : Հաւանաբար ան-
զգոյշ եռանդը մղած պիտի ըլլայ մեր առաջ-
նորդը իր սահմաններէն դուրս գործելու .
բայց կարելի է ենթադրել նաեւ որ ինքը
խկապէս համոզուած ըլլար թէ այդ դերը
իր արքեպիսկոպոսական պաշտօնին կը վե-
րաբերէր : Յամենայն դէպս Գրիգոր արքե-
պիսկոպոսը նոր կաթողիկոսին ազդարարու-
թեան հետեւանքով, աշնան 1373ին փութով
համբոյ ելաւ դէպի Սիւս, եւ 1374ի սկիզբ-
ները Կոստանդին Ե .ին ներկայացաւ⁷⁹ :

Թէ իրարու հետ ի՞նչ խօսակցութիւն
ունեցան այդ առթիւ Հայոց Հայրապետը եւ
մեր արքեպիսկոպոսը, չենք գիտեր . ստոյգ
է սակայն որ այս վերջինս լաւ գիտցաւ
պաշտպանել իր դատը եւ Կոստանդին Ե .ին
համակրանքն ու բարեացակամութիւնը չա-
հիլ : Արդարեւ Կաթողիկոսը, 15 Յունուար
1374ին Լեհահայոց գրուած կոնդակին մէջ
այսպէս կ'արտայայտուէր «...Գիտութիւն
լիցի ձեզ ամենեցուն, մեր ի Քրիստոս Աս-
տուած հաւատարիմ ըստ հոգոյ օրդիք՝ բնա-
կիչք աստուածապահ մայրաքաղաքիդ Լաւին
եւ ամենայն սահմանեալ վիճակին իւրոյ .
քահանայք եւ աստուածասէր ժողովուրդք...
Զոր երեկ առ մեզ պատուելի արքեպիսկո-
պոս ձեր... Տէր Գրիգորս ի հնազանդութիւն

⁷⁸ Ալիշան Ղ ., նշ . դ ., էջ 10 :

⁷⁹ Ակինեան Ն ., Յովհաննէս Նասրեղինեան ար-
քեպիսկոպոս Հայոց Լվովի, Հանդէս Ամսօրեայ 1947,
սիւն . 301 :

մերոյ սուրբ Աթոռոյս . զոր եւ մեք յոյժ սիրով
 եւ պատուով ընկալաք զինք որպէս զմեր
 քաջ սիրեցեալ որդի . Այլ եւ ունէր ընդ իւր
 զմեր նախնոյն տված շուրջրեւականն , որ եւ
 զփառաւոր մայրաքաղաքդ ըզլօվդ եւ զԱւլա-
 տեմիրտ եւ զԼուցկայդ մեր որդոյդ Տէր Գրի-
 գորիդ էր պարգեւել . Մեք մեծաւ պատուով
 ընդունեցաք զմեր նախնոյն հաստատած
 շուրջրեւականն , եւ վասն մեր սիրեցեալ . . .
 որդոյդ Տէր Գրիգորիդ արժանաւորութեանն
 հաւանեցաք ի յինքն . եւ մերով հոգեւորա-
 կան , առաքելական եւ հայրապետական
 բարձր հրամանաւս՝ կարողութեամբն Աս-
 տուծոյ եւ աղաւթիւք սրբոյն Գրիգորի Լու-
 սաւորչին , վերստին հաստատեցաք զսրբա-
 դան արհիեպիսկոպոսդ զՏէր Գրիգոր ձեզ
 եպիսկոպոս . եւ պարգեւեցաք զարձեալ իր՝
 Տէր Գրիգորիդ զամէնաւրհնեալ աւանաւոր
 քաղաքդ զԼօվտ , զԼուցկայն եւ զԱւլատե-
 միրդ . . . սեփական թեմ եւ վիճակ , աթոռ
 եւ հանդստեան տեղի . կու աւրհնենք զձեզ
 զամենեւեան . . . , զի զաստուածապատիւ եւ
 զառաքելաշնորհ զերիմաստ եպիսկոպոսըդ
 ձեր զՏէր Գրիգորդ փառաւք եւ պատուով
 ընկալարուք . . . : Եւ վասն առաւել հաստա-
 տութեան եւ վստահութեան սրտի ձեր՝
 ձեռնադրեցաք մերով սովորական կարմիր
 ձեռագրովս : ԺԵ . ի Յունուար ի թվ .
 Պիգ»⁸⁰ :

⁸⁰ Աւիւշան Դ. , նշ. Գ. , էջ 215—16 :

Բայց ահա, մինչ Գրիգոր արքեպիսկոպոս ուրախութեամբ կը վերադառնար Լժով, Կոստանդին Ե. յանկարծ միտքը փոխեց (զիտյս միջոցիս հաւանարար աւելի ճշգրիտ տեղեկութիւններ ստացած էր մեր առաջնորդի մասին) եւ զզջաց զայն վերահաստատած բլլալուն համար։ Ուստի անոր ետեւէն սուրհանդակ մը զրկեց, որ մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսին հասնելով, վերոյիշեալ հաստատութեան կոնդակը ետ առաւ անկէ։ Սակայն, մեր առաջնորդը Կիլիկիոյ մի քանի երեւելիներու միջնորդութեամբ յաջողեցաւ Կոստանդին Ե.էն ետ առնել նոյն կոնդակը եւ Լժով վերադառնալ։ Հոս, սակայն, Հայոց Հայրապետին բանադրանքը վրան հասաւ։ Բայցայայտ է ուրեմն թէ Գրիգոր արքեպիսկոպոս՝ Կոստանդին Ե.ին կամքին հակառակ յիշեալ կոնդակը ձեռք ձգած էր⁸¹։

Յաջորդ հինգ տարիներուն, որոնց ընթացքին Ռութենիոյ կառավարութեան մէջ իրարու յաջորդեցին Օպոլիոյ իշխանը Վլադիսլաւ (մինչեւ 1378) եւ հունդարացի պաշտօնեաներ, մեր առաջնորդը, թէպէտ բանադրուած, սակայն Կաղիմիր Մեծէն ժամանակին ստացած արտօնադրին շնորհիւ, կը շարունակէր կատարել իր առաջնորդի պաշտօնը լեհահայ գաղութին մէջ⁸²։ Արդարեւ յիշատակարան մը, որ խմբադրուեցաւ

⁸¹ Աղիւսեան Ն., նշ. յօդ. սիւն. 301, ծանօթ. 7։

⁸² Աղիւսեան Ղ., նշ. գ., էջ 11։

Լույսկայ քաղաքին մէջ Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցւոյն բացման առթիւ կը հաւատալ թէ «...Սկսեալ հաւատով... եւ աւարտեալ սիրով, ի փառս Աստուծոյ ի յամին... մարմնանալոյ Բանին Աստուծոյ ՌՅՀԸ. եւ ի թաաբերութեան Հայոց մեծաց Պիլի. եւ ի թաղաւորութեան [Լիթուանիոյ] մեծ քնեալ (իշխան) Վիդօլդին. եւ ի արքեպիսկոպոսութեան Ըսուդաց եւ Օլախաց յերկրին Տեառն Գրիգորի. եւ աւագերիցութեան Տէր Ստեփաննոսի, շինեցօ սուրբ եկեղեցի անուն սուրբ Ստեփաննոսի նախապկային [ի Լույսկայն]»⁸³ :

Լեհահայոց թեմը հետեւաբար նորէն երկու դանդուածներու բաժնուեցաւ, մին՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին հետ, եւ միւսը՝ անոր հակառակ, որովհետեւ Թէոդորոս Կաթողիկոսի կոնդակէն կ'իմանանք թէ Կոստանդին Ե. բանադրած էր նաեւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի հետեւողները⁸⁴ :

Այսպէսով այս նոր երկպառակութեան պատճառաւ՝ երկրորդ կարգին անցան նախորդ շփոթութիւնները «հերձուածող» ըսուած Հայոց եւ Միաբանող Եղբարց միջեւ. այս վերջիններուս այլեւս, ինչպէս պիտի տեսնենք, ոչ ոք կարեւորութիւն կու տար⁸⁵ :

Դառնալով այժմ մեր Գրիգոր արքեպիս-

⁸³ Դիւան Միթարեանց Վենետիկոյ, թիւ 1912 :

⁸⁴ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 11 :

⁸⁵ Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac., s. 353.

կոպոսին, կարող չենք ճշդել թէ յանցանքներ, զոր զործած էր ան, բանադրանքի արժանի⁶ էին թէ ոչ: Կը կարծենք սակայն թէ Կոստանդին Ե. Կաթողիկոսը աճապարեց իր որոշումներուն մէջ, առանց նկատի առնելու որոշ պարագաները եւ մանաւանդ Լեհահայոց միջավայրը, ինչպէս նաեւ իր վճիռին հետեւանքները: Այնպէս որ ալեղարդ Հայրապետը, ջնջել ուղելով նուազագոյն չարիքը, սկամայ՝ մեծագոյն չարիքի մը դուռ բացաւ, այսինքն՝ Լեհահայոց համայնքին երկուքի բաժնուելուն: Յաջորդ դէպքերը մեր կարծիքը պիտի հաստատեն եւ յիշեալ Հայրապետին առած անզգոյշ քայլին բոլոր հետեւանքները երեւան պիտի ելլեն:

4. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆԱՍՐԵՒԻՆԵԱՆ՝ ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ԵՒ ՎԱԼԱՆԻՈՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1380—1415?)

Խրթին կացութիւնը որուն մէջ կը գտնուէր Լեհահայ համայնքը, ցնցեց եւ խորապէս համակեց Կոստանդին Ե. ի զգայուն հոգին, որ ճիշդ ըսելու համար՝ կը ջանար լուծել իր հեռաւոր զաւակներուն խառնաշփոթ վիճակը, սակայն չէր գիտեր թէ ի՞նչ պէս: Եւ մինչդեռ ան այս մտածումներուն մէջ խորասուզուած էր, կը դրէ իր յաջորդը Թէոդորոս Բ. Կաթողիկոսը, ահա «...եկն Տէր Յոհանէսս Պր. Նասրատնին որդին վասն եպիսկոպոսութեան այլո վիճակի: Զոր իբրեւ ետես զսա, յոյժ ուրախացաւ (Կոստանդին Ե.). եւ ձեռնադրեաց

զՏէր Յոհանէսդ Լովիդ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիդ եպիսկոպոս. եւ առաքեաց (զնա) զալ առ ձեզ: Սակայն յետ աւուրցինչ եհասս վախճան մեր նախնոյն († 15 Օգոստոս 1380) եւ փոխեցաւ յաշխարհէս. եւ կամաւքն Աստուծոյ... հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռս... կաթողիկոս ամենայն Հայոց»⁸⁶:

Կ'արժէ մէջրերել հոս Հ. Ներսէս Ակի-նեանէն զտնուած թանկարժէք յիշատակարաններէն զէթ մին, որ կը լուսարանէ եւ կը լրացնէ վերը յիշուած վաւերաթուղթին բովանդակութիւնը. «...ի թվականիս Հայոց ՊիՂ. կոչեցաւ ի մեծ դիտապետէն Հայոց [ի Կոստանդընայ] Տէր Յովհաննէս սրբասէր կրօնաւոր քահանայն, եւ սուրբ Յակոբայ պահոց [12—17 Դեկտեմբեր] նաւեցաւ եւ զնաց ի մայրաքաղաքն ի Սիս: Եւ ձեռնադրեցաւ ի մեծ դիտապետէն Տէր Կոստընդնայ արքեպիսկոպոս [Ըռս]աց աշխարհի եւ Վլախաց»⁸⁷:

Այժմ՝ կը յաւելու նոյն մեծարդոյ Հայրը «թէ քանի ամիս տեւեց ճանապարհորդութիւնը ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, դժուար է ճշդել: Հաւանօրէն Մեծ Պահքի օրերուն հասած ըլլալու է Սիս, եւ օծումը տեղի ունե-

⁸⁶ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 11. Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ., էջ 632, թիւ 683. էջ 639, թիւ 733:

⁸⁷ Ակինեան Ն., նշ. յօդ. սիւն. 302—305:

ցած ըլլալու է Զատկին՝ 25 Մարտ 1380 : Յովհաննէս, կը շարունակէ Հայր Ակինեան, ժամանեց Սիս իրրեւ ընտրեալ եպիսկոպոս «այլոյ թեմի», այսինքն ոչ Լվովի, Վլադիմիրի եւ Լուցքայի. այս վիճակին եպիսկոպոսն էր Գրիգոր : Բայց որովհետեւ այս վերջինը հետեց Կաթողիկոսին հրամաններուն եւ բանադրուեցաւ, Կաթողիկոսը որոշեց զայն զրկել աթոռէն եւ թեմը ենթարկել Յովհաննէսի իշխանութեան... , թեմը, որ Կոստանդին Ե.ի վճռով կ'ընդգրկէր այնուհետեւ. «...ականաւոր... մայրաքաղաքն Լոմբ եւ ամենայն վիճակ իւր բոլորովին, Սերաթ, Զիչոմբ (Սեչոմբ), Կամենիցն, Լուցքայն, Աւլառէմուրն (Վլադիմիրն), Մանքրման (Կիւվ), Վլախաց երկիրն եւ Պոլինն (Վիդին) եւ Ընկիսաւայն⁸⁸», եւ այլ ամենայն թեմն իւր առ հասարակ»⁸⁸ :

Շատ հաւանական է ուրեմն որ այն «այլ վիճակ», որուն խնդիրներուն միջամուխ եղած էր մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, Կիւվի եւ կամ Վալախիոյ (այսինքն Մուղավիոյ) թեմն էր, որ կ'ընդգրկէր Սերեթ, Սեչով, Վիդին եւ այլ քաղաքները⁸⁹. արդարեւ, ոչ Մեսրոպ Կաթողիկոսին եւ ոչ ալ

⁸⁸ Անդ, սիւն. 305. Կիէվի մասին, որ թաթարերէն՝ Մանքրման, տես Хачикян, Л. С., Новые материалы о древней армянской колонии Киева, «Исторические связи и дружба Украинского и Армянского народов», Ереван 1961, стр. 114.

⁸⁹ Ակինեան Ն., նշ. յոդ. սիւն. 305—306 :

Կոստանդին Ե.ի կոնդակները կը յիշատակեն Մանքրման (Կիեւ) եւ Վլախաց երկիր իր զանազան քաղաքներով: Յիշատակարան մը միայն, զոր մէջբերինք երրորդ յօդուածիս վերջաւորութեան, Լուցկայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն շինութեան ատիթով, կը յիշատակէ (բայց զեղծարարօրէն, ինչպէս մեզի կը թուի) մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը իբրեւ վիճակաւոր «...Ըռուղաց եւ Օլխաց երկրին»⁹⁰:

Մինչ այդ, ինչպէս տեսանք, Կոստանդին Կաթողիկոսը վախճանեցաւ: Իսկ լեհահայ թեմին վիճակը մնաց ինչպէս որ էր. մանաւանդ թէ աւելի կնճոռաւ դարձաւ. որովհետեւ արդ երկու առաջնորդ ունենալով, երկու զանգուածներու բաժնուեցաւ: Մին՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին կողմնանցաւ, իսկ միւսը փարեցաւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, որ Կազիմիր Մեծէն հաստատուած ըլլալով՝ կը շարունակէր անվրդով Լվովի աթոռը գրաւել: Պատեհութիւն մըն ալ (որ թերեւս պարզ պատեհութիւն չէր) ուղեց որ ճիշդ վերոյիշեալ (հանդուցեալ) վեհապետին քոյրը (եւ Լուդովիկոս Հունգարիոյ թագաւորին մայրը) Եղիսարէթ, իբրեւ թագաւորական տեղակալ՝ հրովարտակ մը հանէր 23 Օգոստոս 1379ին, որով Ռութենիոյ նահանգապետին, ի մէջ այլոց, կը հրամայէր «...կ'ուղենք որ Լվով քաղա-

⁹⁰ Դիւան Մխիթարեանց Վենետիոյ, Թիւ 1912:

քին մէջ եւ սլարխսպներէն անդին ալ ընակող մեր Հայերը սլաշտպանէք իրենց աւանդութեանց եւ սովորութեանց նկատմամբ. այսինքն արտօնէք ունենալ ազգապետներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ եկեղեցիներ. նոյնպէս թոյլատրէք անոնց վայելել այն բոլոր իրաւունքները զորս անոնք վայելցին մեր հանդուցեալ եղբօր՝ Կաղիմիր զերապայծառ արքային օրով»⁹¹ :

Այս էր ուրեմն Լեհահայոց թեմին դոյա-վիճակը երբ Լուսաւորիչն՝ զահը բարձրացաւ Թէոդորոս Բ. (1 Յունուար 1381—1393) : Նոր կաթողիկոսը երկու տարի ամբողջ ջանաց խաղաղութեան եւ սիրոյ մթնոլորտ մը վերահաստատել լեհահայ զաղութին մէջ, հրաւիրելով նախ մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը իր մօտ, եւ յետոյ, Լեհաստան զրկելով իր երկու նուիրակները : Դժբախտաբար, Թէոդորոս Բ. ի ջանքերը ապարդիւն մնացին⁹². ուստի ան որոշեց, 2 Ապրիլ 1383ին վերահաստատել Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը լեհահայ զաղութին առաջնորդ, եւ հանդերձ կոնդակով մը զայն Լվով առաքեց⁹³ : Կաթողիկոսը այդ առթիւ

⁹¹ Bischoff F., Urkunden zur Geschichte der Armenier, s. 11, nr. 2.

⁹² Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 11—12 :

⁹³ Անդ, էջ 217. մաղաղաթեայ բնագիր կոնդակը կը պահուի այժմ Վենետիկոյ Մխիթարեանց գիււանին մէջ, թիւ 1889 :

պատուիրեց Լեհաստանի եւ Վալախիոյ (այս-
ինքն Մոլդավիոյ) Հայերուն որ ընդունին
իրենց նոր առաջնորդը եւ անոր հնազան-
դին. այսուհանդերձ Յովհաննէս արքեպիս-
կոպոսը, քաղաքական աննպաստ հանգա-
մանքներուն պատճառով չյաջողեցաւ Լվովի
աթոռին վրայ բազմիլ⁹⁴։ Եւ յիրաւի ո՞ր
վեհապետին կրնար դիմել ինքը իր պաշ-
տօնին մէջ հաստատուելու համար, քանի որ
Լեհաստանը՝ Կաղիմիր Մեծին († 1370) եւ
Լուդովիկոս Հունգարացիի († 1382) մահովը
անտէր մնացած էր։ Արդարեւ, այս վեր-
ջինիս դուստրը՝ Եաղվիդայ՝ Լեհաստան
հասաւ 1384ին. իսկ 1386ին՝ Եաղվիդայ
ամուսնացաւ Վլադիսլաւ Եաղելլոնի՝ Լի-
թուանիոյ մեծ Իշխանին հետ. եւ միայն
1387ին, լեհ բանակին ղլուխն անցած՝ մտաւ
Ռութենիոյ նահանգը եւ զայն լեհ թագաւո-
րութեան դարձեալ միացուց։ Ուստի, Յով-
հաննէս արքեպիսկոպոսը յուսահատ եւ ձեռ-
նունայն Սիւ վերադարձաւ. եւ ապա սուրբ
Երկիրը չըջելով, հիւրընկալուեցաւ ատեն
մը Յովհաննէս Բ. Լեհացի՝ Երուսաղէմի
պատրիարքին մօտ, որ ըստ ոմանց 1381—
1385, եւ ըստ այլոց 1386—1390 թուական-
ներուն տիրացած էր այդ աթոռին⁹⁵։

⁹⁴ Անդ։

⁹⁵ Աղաւնունի Մ., Միաբանք եւ այցելութ հայ
Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 365. Սաւալա-
նեանց Տ. Հ. Թ., Պատմութիւն Երուսաղէմի,
հատ. Ա., Երուսաղէմ 1931, էջ 528։

Մինչ այդ՝ Թէոդորոս Կաթողիկոսը 1387ին զարնան՝ անդամ մը եւս փորձեց մեր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը սիրաշահիլ, Լվով զրկելով երրորդ նուիրակ մը: Սակայն, այս անգամ եւս, ի դերեւ ելաւ իր ջանքը. եւ մանաւանդ թէ մեր առաջնորդը նախատեսելով զուցէ նոր բարդութիւններ, աճապարեց եւ 1387ի վերջաւորութեան՝ Վլադիսլաւ Եագելլոն Լեհաստանի նոր թագաւորին ենթարկեց Կազիմիր Մեծին հրովարտակը, խնդրելով որ զայն վերահաստատէ: Նոր վեհապետը, այդ առթիւ, հետեւեալ հրովարտակը հանեց ի նպաստ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, լատիներէն լեզուով, զոր առաջին անգամ թարգմանաբար կը հրատարակենք: «Վլադիսլաւ, Աստուծոյ շնորհքով Լեհաստանի թագաւոր եւ Լիթուանիոյ դերագոյն Իշխան...: Կը ծանուցանենք ամենուն, որոնց կը վերաբերի... թէ մեր սիրելի Գրիգոր Հայոց եպիսկոպոսի կողմէն խընդրանք մը մեր վեհութեան առջեւ ներկայացուեցաւ, որպէս զի... Լեհաստանի նախորդ թագաւորին Տէր Կազիմիրին հրովարտակը... վերահաստատենք...: Մենք ուրեմն սոյն հրովարտակին բովանդակութիւնը հաճութեամբ իմանալով, զայն կը վաւերացնենք եւ կը հաստատենք իր բոլոր կէտերով, յօդուածներով եւ պայմաններով, մեր վեհութեան բացառիկ շնորհքով...: Տուեալ ի Լուսցքայ, Երանելի Պօղոս առաքեալին

դարձին ճրագալոյցին (24 Յունուար) 1388ին»⁹⁶ :

Մինչ Վլադիսլաւ Եագելլոն կը վերահաստատէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսը իր պաշտօնին մէջ, վերոյիշեալ կաթողիկոսական նուիրակը ձեռնունայն՝ Լվովէն կը մեկնի եւ Յուլիան իր տեղը կը հասնի, իմացնելով Թէոդորոս Բ.ին թէ այլեւս Գրիգոր արքեպիսկոպոսէն յուսալիք բան մը չկար⁹⁷ : Ակներեւ է սակայն, որ թէ՛ նուիրակը եւ թէ՛ Կաթողիկոսը՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին տրուած թագաւորական վերահաստատութեան մասին լուր չունէին, որովհետեւ Թէոդորոս Բ. 18 Յոստոս 1388ին ուրիշ կոնդակ մը գրած էր մեր եւ Վալախիոյ (Մոլդավիոյ) Հայոց⁹⁸, որ կը սկսէր

⁹⁶ Մագաղաթեայ թնայիր հրովարտակր, որ մինչեւ վերջին համաշխարհային պատերազմը կը պահուէր Լվովի հայ թեմին թանգարանին մէջ, ներկայիս ընչ կնոջ մը մօտ է. յաջողեցանք լուսանկարել զայն :

⁹⁷ Ակինեան Ն., նշ. յօդ., սիւն. 308—309 :

⁹⁸ Սոյն կոնդակը, ինչպէս կ'ըսէ նոյնինքն Թէոդորոս կաթողիկոսը, «Գրեցաւ... ի յրստ մարգեղութեան եւ ծննդեան մարմնով Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ՌԳԺՂ (1390) ամի, եւ ի Սբբոյն Գրիգորէ ՌՂ ամի. եւ մեծ թուիս Հայոց ՊԼԷ ամի. եւ ի մեր նստիլս ի սուրբ աթոռս՝ որ է ամ է եւ ամիս ութ եւ ար ժէ, ի յաւդոստոս ամսոյ ԺԸ...», տես Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 13 : Սակայն Թէոդորոս՝ կաթողիկոսական աթոռի վրայ բաղմեցաւ 1 Յունուար 1381ին. հետեւաբար յիշեալ կոնդակը գրուեցաւ 18 Յոստ.՝ 1388ին : Կոնդակիս խմբագրողը՝ փրկչական թուա-

այսպէս «Այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ աւրհնութիւն Թէոդորոսի ծառայի ծառայիցն Քրիստոսի Տեառն մերոյ. շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին՝ եպիսկոպոսապետի Մեծաց Հայոց եւ Պատրիարքի ամենայն Արեւելից . . . »⁹⁹ : Այնուհետեւ, Թէոդորոս Բ. ծանուցանելէ ետք բոլոր հաւատացեալներուն Գրիգոր արքեպիսկոպոսի յանցանքները¹⁰⁰, կը յայտարարէր թէ « . . . ըստ արժանեաց իւրոց պատժեցաք զինքն, եւ վերստին հաստատեցաք զՏէր Յովհաննէսդ ձեզ եպիսկոպոս » : Այս առթիւ, Կաթողիկոսը կը յիշէր նաեւ հայաշատ կենդրոնները հետեւեալ կարգով, Լվով, Սերեթ, Սեչով, Կամենից, Լուցկայ, Վլադիմիր, Մանքրման (Կիեւ), Պոլին (Վիտին) եւ Ընկիսաւայն¹⁰¹ :

Այժմ հարցը այն է թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ Թէոդորոս Բ. ի յիշեալ կոնդակը, եւ որո՞նք եղան երկու մրցորդ առաջնորդներուն անդրադոյն անցուղարձերը : Դժբախտաբար, մեր տրամադրութեան տակ չատ

կանի նկատմամբ հետեւած է Եւսերիոս Կեսարացոյ ժամանակագրութեան, որ Քրիստոսի ծնունդը երկու տարի առաջ կը դնէ. տես Աղինեան Ն., Գիր օրհնութեան առթիւ. Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան, Հանդ. Ամս. 1946, սիւն. 115 :

⁹⁹ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 9. առաջին անգամն է որ հայ կաթողիկոս մը այսպիսի տիտղոս կը գործածէ :

¹⁰⁰ Անդ, էջ 10—11 :

¹⁰¹ Անդ, էջ 9 :

քիչ վաւերաթուղթեր ունինք, որպէսզի կարենանք սոյն հարցերուն հարկ եղած ճշգրտութեամբ պատասխանել: Այսուհանդերձ, պիտի մէջբերենք նախ մեր ունեցած այս մասին փաստաթուղթերը, եւ ապա կ'անցնինք մեր եղբակացութիւնները բանաձեւելու:

Ըստ Հայր Աղինեանի (որ կը մէջբերէ Դ. Դան, եւ այս վերջինը՝ Ս. Բարոնչ) Մուղղավիոյ վեհապետը Պետրոս Մուշաթ (1373—1391) ենթարկեց 1384ին իրեն հպատակ հայ վաճառականները Լվովի հայ արքեպիսկոպոսի իրաւասութեան¹⁰²: Եւ սակայն այս վերջինը՝ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, որովհետեւ Յովհաննէս Նասրեղինեան — ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք — միայն 1401ին Մուղղավիոյ Աղեքսանդր Բարի վեհապետէն արտօնութիւն ստացաւ Մուղղավիոյ Հայերը կառավարելու հոգեւորապէս: Ասկէ զատ, Լվովի դիւանին զատաւճիոններուն հատորին մէջ կը գտնենք հետեւեալները «[13 Յունվ. 1389] Յովհաննէս Ոսկերիչի այրին՝ Մարիամ հրամայեց որ տունը, որուն մէջ այժմ կը բնակի, իր մահէն ետք ծախուի եւ զբամին կէսը Լվովի Հայոց եկեղեցւոյ անցնի, եւ միւս կէսը՝ Գրիգոր Հայոց [արք]եպիսկոպոսին տրուի,

¹⁰² Աղինեան Ն., Յովհաննէս Նասրեղինեան արքեպիսկոպոս..., Հանդ. Ամս. 1947, սիւն. 306, ծանօթ. 21, Դան Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա, Վիեննա 1891, էջ 6:

որպէսզի իր հոգւոյն համար աղօթէ . . .»¹⁰³ :
 Եւ վերջապէս, Թէսզորոս Բ. կաթողիկոսը՝
 Լեհահայոց ուղղուած 18 Օգոստոս 1388ի
 կոնդակին մէջ, այսպէս կ'արտայայտուէր
 վերոյիշեալ առաջնորդի մասին «... ծանիք
 մեր ըստ հոգւոյ որդիք, զի այդ Գրիգոր
 ասացեալ չեպիսկոպոսդ որ ի ԼոՎի դալա-
 նակալ նստի, նա ի մեր նախնեացն ժամա-
 նակն ի Քրիստոս հանդուցելոցն՝ ի Տէր
 Մեսրուպայ եւ ի Տէր Կոստանդիա, բազում
 անսահման բաներ զործեաց . . .»¹⁰⁴ : Ուրեմն,
 Գրիգոր արքեպիսկոպոս, բանադրուած եւ
 ԼՎՈՎԻ Թեմէն զրկուած ըլլալով հանդերձ,
 կը շարունակէր իր պաշտօնին վրայ մնալ,
 չըջապատուած հաւատացեալներէն, որոնք
 նոյնիսկ իր աղօթքներուն կը դիմէին :

Իսկ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, վե-
 րոյիշեալ կաթողիկոսական կոնդակը հետն
 առած՝ անգամ մը եւս դէպի ԼՎՈՎ ճամբայ
 ինկաւ, անցնելով Կ. Պոլսէն : Հոս, 1389ի
 Մայիսին, իբրեւ կաթողիկոսական «երես-
 փոխան» նախադահեց Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր
 Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հիմնարկէքին կամ
 նաւակատեաց : Այս մասին վաւերաթուղթ
 մը արդարեւ մեզի կ'իմացնէ թէ «ի ծննդենէ
 Կենարարին մարմնովն Քրիստոսի Աստուծոյ
 մերոյ ՌԳՃՂԱ (1391) ամին, եւ ի Հայոց
 Մեծաց թմին ՊԼԸ (1389) ամի, եւ ի հայ-

¹⁰³ Czołowski A., Najstarsza księga, nr. 696, Barącz S., Zywoty . . ., s. 134.

¹⁰⁴ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 10 :

բապետութեան Տէր Թէոդորոսի եւ երեսփոխանութեան Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն շինութեան Ս. Լուսաւորչին ի Ղալաթիայ»¹⁰⁵ : Յարմար առիթէն օգտուելով Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը՝ Անտոնիոս Դ. Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքէն յանձնարարական թուղթ առաւ, որ յետոյ իրեն մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար : Արդարեւ Կ. Պոլսէն անցնելով ուղղակի Կամենից, 1390—1392ի տեսնները Վիտոլդ Լիթուանիոյ մեծ դուքսէն՝ Ռութենիոյ Հայոց առաջնորդ հաստատուեցաւ : Սինան Խութլուպէյ, հարուստ վաճառական մը հետեւորար, որ Կամենիցի մէջ Ս. Նիկողայոսի եկեղեցին կառուցանել տուած էր իր դրամով, կրնար 1398ին յանձնել զայն «... նահանգիս առաջնորդացն. եւ այժմ է Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ըռուղաց եւ Օլախաց աշխարհի (եւ) հոգեւոր առաջնորդ նահանգիս եւ մեզ...»¹⁰⁶ :

Բացայայտ է սակայն թէ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Կ. Պոլսէն Կամենից անցնելէն առաջ՝ պէտք էր վերոյիշեալ պատրիարքական յանձնարարականովը ներկայանալ նախ Վալախիոյ, այսինքն Մոլդավիոյ վե-

¹⁰⁵ Ազինեան Ն., Գիր օրհնութեան..., Հանգ. Ամս. 1946, սիւն. 115. այս վաւերաթուղթը գրուեցաւ 1389ին, տես մեր ծանօթ. 98 :

¹⁰⁶ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 131—134. Բժշկեանց Մ. Համապարհորդութիւն..., էջ 141 :

հապետին, անկէ «գիր հաստատութեան» ստանալու համար, որովհետեւ անոր հպատակ հայ հաւատացեալներուն առաջնորդ կարգուած էր Թէոդորոս Կաթողիկոսէն: Սակայն աննպաստ հանգամանքներ արդեւք հանդիսացան: Նախ եւ առաջ Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքական աթոռը 1390ին մրցակցութեան առարկայ եղաւ հակառակորդներու միջեւ, եւ Անտոնիոս Դ. պատրիարքը դաժնեկէց եղաւ, ինչպէս որ կը ցուցնէ հետեւեալ ցանկը. Անտոնիոս Դ. (1389—1390), Մակարիոս (1390—1391), Անտոնիոս Դ. (1391—1397), Կալիստոս (1397), Մատթէոս (1397—1410)¹⁰⁷: Ասկից զատ, 1391ին սկիզբները, ծանր բախում մը տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան եւ Մոլդավիոյ վեհապետութեան միջեւ, որովհետեւ այս վերջինիս՝ Ռոմանոս Մուշաթ իշխանը (1391—1394) մերժեց այն թեկնածուն, զոր Անտոնիոս Դ.ը նշանակած էր Սուչաւայի մետրապոլտական աթոռին համար: Արդարեւ Մոլդավիոյ առաջին մետրապոլիտը Յոսիֆ՝ արդէն 1391էն առաջ ձեռնադրուած էր Հալիչի Անտոն մետրապոլիտէն: Անտոնիոս պատրիարքն ալ, իր կարգին, ոչ միայն մերժեց վաւերացնել ապօրինի եղելութիւնը, այլ եւ Մոլդավիոյ վրայ բանա-

¹⁰⁷ Janin R., Liste des évêques et patriarches de Constantinople, DHGE, vol. XIII, col. 631.

դրանք մը զրկեց : Հաշտութիւնը հակառակորդներու միջեւ աեղի ունեցաւ միայն 1401ին, չնորհիւ ցոյց տրուած բարի կամքին եւ հասկացողութեան թէ Մատթէոս պատրիարքին եւ թէ Աղեքսանդր Բարի (1400—1433) Մոլդավիոյ նոր վահագետին ¹⁰⁸ :

Այն ատեն միայն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը ներկայացաւ Աղեքսանդր Բարիին եւ անոր յանձնեց Անտոնիոս պատրիարքին թուղթը եւ Վիտուլդ Իշխանէն ստացած հաստատութեան զիրը : Աղեքսանդր Բարի, ինքն ալ իր կարգին, չնորհեց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին հետեւեալ հրովարտակը, խմբադրուած պալէսլաւ լեզուով. «Մենք Աղեքսանդր՝ Աստուծոյ չնորհքով Իշխան եւ Տէր Մոլդավիոյ երկրին, մեր եղբօր Բողդանին հետ միասին, այս մեր թուղթով կը ծանօթացնենք բոլոր բարի պարօններուն, (եւ) անոնց որ այս թուղթը պիտի տեսնեն կամ լսեն, թէ այս նոյն Օհանէս հայ եպիսկոպոսը՝ մեր քով եկաւ մեր մոլդավեան բնակավայրը, եւ մեզի ներկայացուց Անտոնիոս Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին հարազատ թուղթը, որովհետեւ ցարդ չճանչցանք մենք՝ Հայոց Պատրիարքը. որովհետեւ ինքն (Յովհաննէս) այս եպիսկոպոսութեան հասաւ մեր Տիրոջ Վիտուլդ Մեծ Իշխանին

¹⁰⁸ Panaitescu P. B., Hrisovul lui Alexandru cel Bun, Revista Istorică Română, 4 (1934), p. 52.

աջակցութեամբ. ինքը (Յովհաննէս) մեր տէրութեան երդումը բաւ թէ կ'ընդունի եւ պիտի պահէ բոլոր եկեղեցական օրէնսդրութիւնները: Անոր համար յանձնեցինք Յանէս եպիսկոպոսին հայկական եկեղեցիները՝ իրենց քահանաներով միասին: Ինքը հետեւաբար մեր ամբողջ երկրին մէջ իշխանութիւն եւ եպիսկոպոսական իրաւասութիւն ունի բոլոր Հայերուն վրայ: Նշանակեցինք իր Աթոռը Սուշափայ մեր քաղաքին մէջ: Հայերը որ զինքը պիտի յարդեն, մեզ յարգած կ'ըլլան. եւ անոնք որ իրեն պիտի չհնազանդին, պիտի պատժուին մեզմէ նոյնին (Յովհաննէսի) ձեռքով... Գրեալ Սուշափայի մէջ... 6909ին (= 1401), 30 Յուլիսին, Բրատէի ձեռքով»¹⁰⁹:

Ուստի, մինչեւ հիմա մեր ըսածներուն լոյսին ներքեւ ճշգրիտ չ'երեւիր սոյն վաւերաթուղթին թարգմանութիւնը եւ մեկնաբանութիւնը, զորս Ս. Օրերտընսկի ժամանակին ի լոյս ընծայեց: Այս վերջինը սակայն, ունենալէ ետք յիշեալ վաւերաթուղթին աւելի հաւատարիմ թարգմանութիւնը, ճշգրեց նաեւ անոր մեկնաբանութիւնը¹¹⁰: Ընդհակառակն՝ Պանայտեսկու սումանայի

¹⁰⁹ Անդ, էջ 45:

¹¹⁰ Obertyński S., Eine Gründungsurkunde der polnischen Armenier aus dem XIV. Jahrhundert, Collectanae Theol. 13 (1932), s. 374 sq.; Idem, Die polnischen Armenier und ihr Erzbischof Andreas, Handes Amsorya 1961, col. 822.

պատմադէտին ուսումնասիրութիւնը ներկայ խնդրին շուրջ՝ դավասանքի արժանի է¹¹¹ :

Թէ որո՞նք եղան անդրադոյն անցու-
ղարձերը Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին,
կարելի չէ ճշգրտօրէն պատասխանել: Գի-
տենք միայն թէ ան՝ Լիթուանիոյ մեծ
դքսութեան մէջ (որուն սահմաններուն մէջ
կամենից քաղաքը կը գտնուէր), ինչպէս
նաեւ Մոլդավիոյ տէրութեան մէջ, ճանչ-
ցուած էր արդէն իրրեւ հոգեւոր առաջնորդ
յիշեալ հայ զաղութներուն: Չունինք սակայն
սեւէ վաւերաթուղթ որ փաստէ թէ նոյն ար-
քեպիսկոպոսը նման հաստատութեան զիր
մը ստացած ըլլայ նաեւ Վլադիսլաւ Եռօրէ-
ւոն՝ Լեհաստանի վեհապետէն, եւ հետեւա-
րար Լվովի արքեպիսկոպոսական աթոռին
վրայ բաղմած ըլլայ: Եթէ այս մեր նկատո-
ղութիւնը կը համապատասխանէ պատմա-
կան իրողութեան, այն ատեն կարելի է եզ-
րակացնել թէ Լեհահայոց զաղութը կը շա-
րունակէր բաժնուած մնալ երկու զանգուած-
ներուն. առաջինին զլուխ եւ առաջնորդն էր
Գրիգոր արքեպիսկոպոսը (որ, ինչպէս քիչ
յետոյ պիտի տեսնենք, դեռ կ'ապրէր), եւ
երկրորդին՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը:

Այս էր ուրեմն Լեհահայ զաղութին եկե-
ղեցական գոյավիճակը, երբ 1407ի գարնան
Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը որոշեց եր-
րորդ անգամ Սիւ երթալ, նոր կաթողիկոսը՝

¹¹¹ Panaitescu P. B., artic. cit., p. 44—54.

Յակոբ Գ. (1406—1411°) մեծարեւու եւ ներկայացնելու անոր լեհահայ թեմին ղեկավար փրճակը: Ունինք մեր առջեւ լուսանկարը այն կոնգակին, զոր Յակոբ Գ. զրեց այս առթիւ Լեհաստանի եւ Վալախիոյ (Մուլդավիոյ) Հայոց. կարեւոր հատուածները միայն կը ներկայացնենք հոս: «Այս մեր զիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ աւրհնութիւն, Յակոբայ ծառայի ծառայիցն Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ Տեառն մերոյ. շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետի Մեծաց Հայոց եւ Պատրիարքի ամենայն արեւելից¹¹² եւ Վաղարշապատու. Զոր աւրհնութեամբ եւ հայրական հոգարարձութեան զթով զրեմք ի յամէնաւրհնեալ եւ յաստուածապահ յանուանի եւ յականաւոր թաղաւորանիստ քրիստոսական մայրաքաղաքն ի Լոմփ եւ յամենայն փրճակն իւր բոլորովին, Սերաթն, ի Զեչոմփ, ի Կամենիցն, ի Լուցկայն, ի յԱւլատէմուրն, ի Մանքրման ի Վլախաց երկիրն եւ ի Պըտինն, ի յԸնկիսաւայն եւ ի յայլ ամենայն թեմն իւր առհասարակ: Սէր ի Քրիստոս Աստուած հաւատարիմ ըստ հոգւոյ յոյժ սիրեցեալ... որդոցդ, պատվական եւ սրբասէր քահանայիցդ, աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոնացդ եւ ավագաւորացդ, փառաւոր խաւճանոյդ եւ պուռճէոսնոյդ, իմաստուն վաճառականացդ,

¹¹² Աւիւշան Դ., նշ. գ., էջ 221. տես մեր ծանօթ. 99:

հարկեւոր եւ բարեգործ տանուտրացի, ձեռնահմուտ արուեստագէտացի, աշխատասէր հողագործացի, եւ ամենայն հայասեռ եւ Քրիստոս աստուածադաւան մերոց ժողովրդականացի...: Որոց այդոցիկ ամենեցուն ի միասին առ հասարակ... կարողութեամբն Աստուծոյ Հաւր, դաւրութեամբ Որդւոյն Միածնի Յիսուսի Քրիստոսի, ի ձեռն Հոգւոյն Սրբոյ առաքեմք ձեզ ողջոյն սիրոյ ի մէնջ եւ աւրհնութիւն առաքելական...:

Եւ այլ ծանիք, մեր ըստ հոգւոյ սրգիք, զոր երէկ առ մեզ մեր սիրեցեալ... սրգիս պատվելի եպիսկոպոս ձեր Տէր Յոհանէս Լովիդ. ի յողջոյն եւ ի համբոյր սուրբ աթոռոյս, եւ ի շնորհաւորել զմեր նստիլս ի սուրբ աթոռս. եւ մեք զինք սիրով ընկալաք եւ հարկեւորեցաք. եւ եկեաց բազում աւուրք մի առ մեզ. եւ ուղայորեցաք զՏէր Յոհանէս արքեպիսկոպոս ձեր եւ զիւր եղբայրն ըղԳրիգոր արեղայն, որ գնացին Աստուծոյ առաջնորդութեամբն զերկայնաձիք ճանապարհն բազում աշխատանաւք ի յաստուածարնակ մայրաքաղաքն ի յԵրուսաղէմ, ի տեսութիւն Սուրբ Յարութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. եւ կատարեցին զիւրեանց ուխտն: Եւ դարձեալ Տէր Յոհանէս արքեպիսկոպոս յԵրուսաղէմայ եւ իւր եղբայրն Գրիգոր արեղայն, եւ եկին առ մեզ: Նայ եւս առաւել զինք եւ զիւր եղբայրն սիրով ընկալաք եւ հարկեւորեցաք. զի վայել էր Տէր

Յոհանէսի պատվէլի արքեպիսկոպոսիդ ձեր
 եւ իւր եղբաւրն զինչ որ տէր առնէաք զոցա :
 Զի մեր նախնեացն սիրած է եւ հարկեւորաց ,
 եւ բարեկամ սուրբ Աթոռոյս , եւ հրամանա-
 կատար որդի է : Աստուծով եւ մեք հաճոյա-
 ցաք ի բարիոք վարս եւ իմաստութիւնս
 սորա , որ է սուրբ եւ աղաւթարար , կարգա-
 պահ , եւ առաքինի եպիսկոպոս է եւ առա-
 տաձեռն : Նա որպէս մեր նախնիք տէր Թէո-
 դորոս (1381—1393) եւ տէր Կարապետ
 (1393—1406⁶) Կաթողիկոսն պարզեւել էին
 ըզձեզ իւր թեմ եւ վիճակ , ըստ նմին աւրի-
 նակի նոյնպէս եւ մեք պարզեւեցաք մեր
 բարձր հրամանաւս եւ աւրհնութեամբ
 զրովս , զԼոմփն իւր բոլորովին երկրով՝ Տէր
 Յոհանէսի , զատիմի սեփական թեմ եւ վի-
 ճակ աթոռ եւ հանդստեան տեղի , ի վերայ
 ան սահմանին զոր առաջին սուրբ եւ երջա-
 նիկ կաթողիկոսքն են հաստատել , որ ոչ ոք
 կարէ խորել ի Լոմփն երկրին թեմէն : Եւ
 առաքեցաք զալ առ ձեզ հրամայական եւ
 աւրհնութեան զրովս մեր . . . :

Որով եւ զուք ամենեքեան , սիրելի որ-
 դիք իմ ի Քրիստոս զաստուածապատիւ եւ
 զսրբբասէր առաքելաշնորհ արքեպիսկոպոսդ
 ձեր զՏէր Յոհաննէսդ , զիմ սիրելի եւ զհա-
 ւատարիմ որդիդ . . . մեծով պատվով եւ
 յոյժ սիրով ընկալարուք . . . , զի յայսմ հետէ
 իմ յաւժարական հրամանաւս ինքդ՝ Տէր Յո-
 հաննէսդ է ձեզ զատիմի սեփական եպիսկո-
 պոս եւ ոչ այլ ոք , որ է այր ընդ իր . . . եւ մի

ոք կամ մեծ եւ կամ փոքր յանդղնարար իշխեացէ հակառակիլ սըմա կամ բարձր հրամանիս մեր... , զի որ ոք հակառակ լիցի սմա նայ այնպիսին առցէ յԱստուծոյ դանէծսն... : Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ գրաւորական հրամանիս մերոյ առ ձեզ եւ սուրբ մեռոնիս , իջցէ եւ շնորհք ողորմութեան Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր... :

Գրեցաւ զիր աւրհնութեան բարձր հրամանիս մերոյ ի յըստ ի մեզ մարդեղութեան , ի մարմնով ծննդեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ , ՌԳԺԹ ամին : Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ ՌԺԹ ամին եւ ըստ դումարին ի մեծ ԹՎ . Հայոց ՊԾԸ ամին եւ ի մեր նստիլս ի սուրբ Աթոռս որ է ամ Բ , եւ ամիս է , եւ աւր ԻԶ . ի Յունիս ամսոյ ԻԶ . ի հայրապետանիստն ի Սոյ Կլայն : Եւ վասն առաւել հաստատութեան... »¹¹³ :

Յակոր Գ . Կաթողիկոս ուրեմն կ'ուղղէ իր կոնդակը Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայոց անխտիր . ամէնուն կը յանձնարարէ հնազանդութիւն իրենց օրինաւոր առաջնորդին հանդէպ : Յետ վեր հանելու թէ «...որպէս մեր նախնիք Տէր Թէոդորոս եւ Տէր Կարապետ կաթողիկոսքն սլարդեւել էին րդձեզ իւր թեմ եւ վիճակ , ըստ նմին աւրինակի եւ մեք սլարդեւեցաք մեր բարձր հրամանաւս եւ աւրհնութեամբ գրովս զԼոմս իւր բոլորովին երկրով Տէր Յոհանէսի , դա-

¹¹³ Անդ , էջ 221—24 :

տիմի սեփական թեմ եւ վիճակ աթոռ եւ հանդստեան տեղի, ի վերա ան սահմանին զոր առաջին սուրբ եւ երջանիկ կաթողիկոսքն են պարզեւել, որ ոչ ոք կարէ խորել ի Լովին երկրին թեմէն — կը յայտարարէ — յայտմահետէ իմ յաւթարական հրամանաւս ինքդ՝ Տէր Յոհաննէսդ է ձեզ զատիմի սեփական եպիսկոպոս եւ ոչ այլ ոք...»¹¹⁴։ Ըսել է ուրեմն թէ «այլ ոք» այս միջոցիս կարմեր թեմին մէջ, որ համարձակած էր «խորել ի Լովին երկրին թեմէն» ի փաստ օրինաւոր առաջնորդին։ Արդ, այս «այլ ոք» որպէսզի կարենար հայ կաթողիկոսներուն բանադրանքը «չէզոքացնել» եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին դիմանալ, պէտք էր անշուշտ Վլադիսլաւ Եագելլոն († 1434) լեհ վեհապետին կողմէն հաստատուած ըլլալ եւ լեհահայ զաղութին մեծամասնութիւնը իր կողմն ունենալ։ Ո՞վ կրնար ըլլալ ուրեմն այս խորհրդաւոր «այլ ոք»ը եթէ ոչ նոյնինքն Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, որ 1409ին ի հարկէ, դեռ ողջ էր։

Հոս աւելցնենք նաեւ քաղաքական բնոյթ ունեցող եղելութիւն մը, որ Լեհահայոց այս կնճռոտ խնդրին մէջ իր ազդեցութիւնը անշուշտ ունեցած ըլլալու է։ Վլադիսլաւ Եագելլոն արդարեւ, ինչպէս տեսանք, 1388ին հաստատեց Գրիգոր արքեպիսկոպոսը Վիտովտ Լիթուանիոյ մեծ դուքսը

¹¹⁴ Անդ, էջ 222—23։

ընդհակառակն 1390—1392ի ատենները հաստատեց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը: Լեհաստանի պատմութենէն ալ գիտենք թէ այս երկու վեհապետները, որ զարմիկներ էին, իրարու մրցակից էին քաղաքական ասպարէզին մէջ:

Վերեւ մեր ըսածներէն կը հետեւցուի ուրեմն թէ Լեհահայոց թեմը կը շարունակէր, դժբախտաբար, բաժնուած մնալ երկու դանդուածներու. եւ թէ ան, իր միութիւնը եւ խաղաղութիւնը պիտի վերադանէր միայն Գրիգոր արքեպիսկոպոսին մահովը: Եւ ճիշդ հոս երեւան կու գան, սա հարցերը՝ թէ ե՞րբ վախճանեցաւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը կրցա՞ւ ձեռք ձգել նաեւ լեհ վեհապետին հաստատութեան գիրը եւ ե՞րբ մեռաւ: Հոս է որ մեր մրցակից երկու առաջնորդներուն պատմական հետքերը կը կորսնցնենք: Անշուշտ օր մը, պատմադէտները, վաւերաթուղթերը ի ձեռին, պիտի կարենան պատասխանել հարցերուն, ճշդելով նաեւ յիշեալ առաջնորդներու յաջորդներուն թուականները:

Մինչ այդ, կրնանք այժմէն իսկ անճշդ գրիտ համարիլ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան վերաբերեալ թուականները, զոր նիէսիէցիի եւ Օրերտընսկի լեհ պատմադիրները հաղորդած են մեզի: Արդարեւ յիշեալ արքեպիսկոպոսը սկսաւ մեր

Թեմը կառավարել ոչ թէ 1384ին, ինչպէս կ'ենթադրէ Նիէսիէցիին¹¹⁵, այլ 1364ին եւ չէր մեռած 1398ի ատենները, ինչպէս կը կարծէ Օրերաընտիրին¹¹⁶, այլ դէթ 1409էն վերջը: Իսկ լեհահայ Ս. Ռօշքայ, որուն ժամանակագրութիւնը ձեռքերնիս է, չի հաստատեր, ինչպէս կը կարծէ լեհահայ պատմադէտը Ս. Բարոնչ, թէ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը մեռած էր 1420ին¹¹⁷, այլ կ'ըսէ պարզապէս թէ «1420 — Պիթ... Տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոսն մեր Լէոպոլսի, զայսու ժամանակաւ էր, որպէս կարծեմ, զոր Աւետիք՝ նորին յաջորդն յիշէ ի կոնդակի իւրում»¹¹⁸: Սակայն հոս, ինչպէս պիտի տեսնենք մեր յաջորդ գլխուն մէջ, ոչ թէ Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսի, այլ Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսի մասին է խօսքը, որ յաջորդեց Յովհաննէս Նասրեգինեանին:

Եւ այժմ, մեր այս առաջին գլուխը փակելէն առաջ, պարտք կը համարինք ճշդել եւ լուսարանել մի քանի պատմական կէտեր, որոնց վրայէն անցանք, պատմութեան ընթացքը չընդհատելու համար:

¹¹⁵ Niesiecki K., Herbarz polski, t. I, Lipsk 1839—46, s. 108.

¹¹⁶ Obertyński S., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 29.

¹¹⁷ Barącz S., Żywoty sławnych Ormian w Polsce, s. 113.

¹¹⁸ Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն, Վիեննա 1964, էջ 155, 157:

Ա. Մինչեւ հիմա մեր ըսածներուն լոյսին ներքեւ անհիմ կ'երեւի զանազան պատմիչներու կարծիքը, որուն համաձայն՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, իբրեւ կաթողիկոսական պատուիրակ, կազմակերպած եւ կառավարած ըլլայ, արդէն Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսէն առաջ, Լեհաստացոյ թեմը¹¹⁹։ Այս պատմական սխալին սկզբնաղբիւրը Ռօչքայի ժամանակագրութիւնն է, որուն մէջ կը կարդանք թէ «1365 — ՊԺԴ... Յոհաննէս սկսանի զառաջնորդութիւն Հայոց ի Լեհաստան»։ Եւ զարձեւալ «1398 — ՊԽԷ... Տէր Յոհաննէս առաջին արքեպիսկոպոսն (էր) Լէոպոլսի Հայոց, քանզի յառաջ քան զսա, զայլ ոք արքեպիսկոպոս ոչ ուրեք կարացաք զտանել...»¹²⁰։ Բարոնչ հետեւաբար իրաւամբ կ'եզրակացնէ թէ «...Ռօչքայի ձեռագիրներէն առին եւ կրկնեցին այս տեղեկութիւնները Նիէսիէցիին, Կրուսինսկին եւ ուրիշներ...»¹²¹։

Բ. Կոնդակը, որով Մեսրոպ Կաթողիկոս՝ Լեհաստացոյ կ'իմացնէր թէ անոնց համար կարգած եւ ձեռնադրած էր Գրիգոր Ա.

¹¹⁹ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, s. 36; Barącz S., Rys dziejów ormiańskich, s. 105; Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, s. 34; Obertyński S., op. cit., s. 27.

¹²⁰ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 131։

¹²¹ Barącz S., Żywoty sławnych Ormian w Polsce, s. 141.

արքեպիսկոպոսը, կը փակուէր հետեւեալ րանաձեւով, «Գրեցաւ զիր աւրհնութեան հրամանիս մեր ի մարմնաւոր ծնընդեան Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌԳՃԿԴ ամին, եւ ի սրբոյն Գրիգորի ՌՀԴ ամի. եւ ի թվիս [Հայոց] ՊԺԳ, ի յամսեանն յունւ[ար]ի ԺԵ. ի մեր կաթողիկոսութեանն՝ որ է ամ եւ կէս եւ աւր ի»¹²²։ Բայց արդէն այս թուականներուն պարզ համեմատութենէն ակներեւ է թէ անոնց մէջ անճշդութիւններ կան։ Գուցէ կոնդակին խմբագրողը՝ լաւ հաշուաւալ մը չէր. աւելի հաւանական է սակայն որ յիշեալ թուականները ժամանակի ընթացքին օտար ձեռքով փոփոխութիւն կրած ըլլան, ինչ որ արդէն Ալիշան նկատած էր¹²³։ Արդարեւ զրեթէ բոլոր պատմագէտներուն համաձայն, Մեսրոպ Արտաղեցին՝ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1359ին¹²⁴։ Արդ, եթէ աւելցնենք այս թուականիս վրայ նոյն հայրապետին պաշտօնավարութեան մէկ ու կէս տարին եւ 20 օրը՝ կ'ունենանք Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին ձեռնադրութեան թուականը, այսինքն 1361, եւ ոչ թէ 1364, ինչ-

¹²² Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 8։

¹²³ Անդ, էջ 8, ծանօթութիւն։

¹²⁴ Այսպէս Զամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., էջ 535, 538։ Ըստկարեան Վ., Եկեղեցական Պատմութիւն, Վիեննա 1872, 483, Կոզեան Լ. Ս., Հայոց Եկեղեցին, էջ 475, Պրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ. յաւելում, էջ 70, Ոսկեան Հ., նշ. գ., էջ 150—51։

պէս որ կոնդակիս մէջ նշանակուած է : Սակայն եւ այնպէս խոչընդոտներ կան, որոնք այս մեր թուագրումներուն հակառակ կը թուին, որովհետեւ Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսը Մեսրոպ կաթողիկոսէն եթէ ձեռնադրուած ըլլար 1361ին, պիտի կարենար անշուշտ Լվով հասնիլ դէթ 1363ի Օգոստոսին, երբ կը բացուէր հանդիսաւորապէս՝ նոյն քաղաքին կենդրոնը կառուցուած նոր աթոռանիստ Հայոց եկեղեցին : Գիտենք նաեւ թէ «հերձուածող» կոչուած Հայերուն այդ ժամանակուան կացութիւնը կը պահանջէր նոր առաջնորդին շուտափոյթ ներկայութիւնը անոնց մէջ : Այնուհանդերձ վաւերաթուղթը, որ խմբագրուեցաւ 30 Օգոստոս 1363ին, յիշեալ աթոռանիստ եկեղեցւոյ բացման առթիւ, չի յիշեր Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին անունը՝ իրր ներկայ՝ հոն գտնուող անձնաւորութեանց մէջ¹²⁵ : Պէտք է եզրակացնել հետեւաբար թէ սոյն առաջնորդը ձեռնադրուեցաւ ոչ թէ 1361ին այլ 1364ին, ինչպէս որ Մեսրոպ կաթողիկոսին կոնդակը կը վկայէ :

Արդ, եթէ ընդունինք Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին ձեռնադրութեան իրր ճշմարիտ թուականը 15 Յունուար 1364, այն ատեն Մեսրոպ կաթողիկոսին ընտրութիւնը պէտք է մէկ ու կէս տարի եւ 20 օր ետ տա-

¹²⁵ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 104—105 :

նիւ, այսինքն 24 Յունիս 1362ի: Այս պարագային, սակայն, երկու պատմական իրադարձութիւններ կը հակասեն յիշեալ թուականին. առաջին այն է որ, ինչպէս նկատեցինք, զբեթէ բոլոր պատմադէտները Մեսրոպ կաթողիկոսին ընտրութեան թուականը կը նշանակեն 1359 տարին, եւ երկրորդը՝ Սոյ մէջ, 1361ին ընթացքին դամարուած ժողովը, որուն նախագահեց նոյն ինքն Մեսրոպ կաթողիկոսը¹²⁶: Բազմատեսլով այժմ երկու վերոյիշեալ կարծիքները, կը նկատենք թէ առաջինին անյարմարութիւնները աւելի լուրջ են) քան երկրորդինը. վասն զի, եթէ ընդունինք որ Մեսրոպ Արտաղեցի՝ կաթողիկոս ընտրուեցաւ ոչ թէ 1359ին այլ 1362ին, այն ատեն անրացատրելի կը մնայ անոր նախագահութիւնը 1361ի Սոյ ժողովին: Մինչդեռ՝ Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին բացակայութիւնը 1363ին, Լվովի Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ բացման առթիւ, չի նշանակեր անպատճառ թէ ան տակաւին ձեռնադրուած չէր, այլ թէ՛ մեզի անձանօթ զժուարութեան համար¹²⁷ չէր

¹²⁶ Չամչեան Մ., նշ. դ., էջ 354, Tournebize F., Histoire..., p. 697.

¹²⁷ Օրինակի համար Գարամանի Միւսուլմաններուն արշաւանքը եւ Եղիպտոսի Մամլուքներուն վտանգը. տես Տէր-Մովսէսեան Ս., Հայոց պատմութիւն, հատ. Բ., Վենետիկ 1923, էջ 558, Օրմանեան Մ., նշ. դ. հատ. Բ., սիւն. 1928:

կրցած իր պաշտօնավայրը հասնիլ: Այս պատճառներն են ուրեմն որ մեզ կը մղեն համարելու թէ Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսը ձեռնադրուած ըլլայ 1361ին:

Գ. Մեսրոպ կաթողիկոսի կոնդակին մէջ կարդացինք հետեւեալ յատկանշական խօսքերը «...դտաք զովելի եւ իմաստուն զարժանապատուեալ եւ զառաքելաշնորհ եպիսկոպոս՝ զՏէր Գրիգորս, եկեալ առ մեզ, եւ աւրհնեցաք ձեզ եպիսկոպոս, եւ եղաք զինքն ձեզ հովիւ եւ հոգեւոր առաջնորդ...»: Այլ եւ մերով բարձր առաքելական եւ հայրապետական ամեներեւելի հրամանաւս պարզեւեցաք ըզձեզ՝ ըզլաւիդ եւ ըզԱւլայտեմիրտ իւր սահմանեալ վիճակաւդ Լուցկայիւ, իւր սեփական թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի որպէս մեր քաջ սիրելի որդւոյ...»: Չկայ նոյն կոնդակին մէջ սեւէ ակնարկութիւն թէ յիշեալ Գրիգոր Ա. Սիս հասած ըլլայ Լեհաստանէն. թէ ան լեհահայ երեւելիներէն ընտրուած ըլլայ առաջնորդ. եւ թէ իր հետը միասին վկայական մը բերած եւ ներկայացուցած ըլլայ Մեսրոպ կաթողիկոսին: Ընդհակառակը՝ տեսանք թէ Յովհաննէս Նասրեղիներեան Սիս հասած էր 1380ին որպէս զի Կոստանդին Ե.էն ձեռնադրուէր եպիսկոպոս «այլոյ վիճակի», եւ ոչ թէ Լեհահայոց թեմին համար: Կաթողիկոսը սակայն, խափանելով նախկին ծրագիրները. «...ձեռնադրեաց զՏէր Յովհաննէսդ Լովիդ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիդ

եպիսկոպոս . եւ առաքեաց զալ առ ձեզ (Լեհահայս)» : Ակներեւ է ուրեմն , թէ այն ժամանակ ոչ թէ Լեհահայոց երեւելիները այլ Սոյ կաթողիկոսները կ'ընտրէին , կը ձեռնադրէին եւ Լեհաստան կ'առաքէին առաջնորդներ , տեղւոյն հայ գաղութը կառավարելու ի հոգեւորս : Յիշեալ Հայրապետները սակայն , առաջնորդ մը նշանակելու փափուկ գործին մէջ կրնային պահանջել նաեւ տեղացի կղերէն եւ հաւատացեալներէն «բարի վկայութեան գիրը» թեկնածուին համար , այն պարագային որ այս վերջինս նոյն գաղութէն ըլլար . ինչ որ տեղի ունեցաւ Լվովի Աւետիք արքեպիսկոպոսին (1441—1460°) վերահաստատութեան պարագային (17 Օգոստոս 1445ին) Գրիգոր Մակուեցի կաթողիկոսին օրով¹²⁸ , եւ ապա ուրիշ արքեպիսկոպոսներուն ընտրութեան առիթով :

Դ . Հուսկ գիտել կու տանք թէ Մանքեման՝ աղաւաղուած անուն չէ Ախքերման (Չեթաթէա—Ալքայ) քաղաքին , ինչպէս կը կարծէին Պանայթեսկու եւ Ա . Աբրահամեան , այլ թաթարերէն (ղաչախերէն) լեզուով Կիեւ քաղաքին անունն է¹²⁹ : Նմանապէս սխալ է Պանայթեսկուի կարծիքը , ըստ որում Վալախիոյ (այսինքն Մոլդավիոյ) Հայերը սկիզբէն ի վեր ենթարկուած էին

¹²⁸ Ոսկեան Հ . , Ստեփանոսի Ռօչքայ ժամանակագրութիւն , էջ 157 :

¹²⁹ Ակինեան Ն . , Սիմէոն զպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն , Վիեննա 1936 , էջ 330 , 347 :

Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն իրաւասութեան ¹³⁰ : Արղարեւ Մեսրոպ եւ Կոստանդին Կաթողիկոսներու կոնդակներուն մէջ, խմբադրուած՝ Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին ի նպաստ, ոեւէ ակնարկութիւն չկայ Վալախիոյ, Սերեթի, Սուչավայի եւ Պտինի (Վիդինի) Հայոց մասին : Եւ սակայն, զիտենք որ ասոնց զաղութը Լեհահայոց չափին էր : Ուրեմն, մեր թեմին սահմանները ընդարձակեց 1380ին Կոստանդին Ե. Կաթողիկոսը՝ ենթարկելով մեր առաջնորդներու իրաւասութեան նաեւ Մուղավիոյ Հայերը :

¹³⁰ Աղինեան Ն., Յովհաննէս Նասրեղինեան արքեպ., Հանդ. Ամսօր. 1947, սիւն. 306, ծանօթութիւն 21. Դոմն Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա, էջ 6 :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ԳՐԻԳՈՐ Բ . ԵՒ ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ

Լուսարանելէ Լաք Լվովի առաջին երկու
հայ արքեպիսկոպոսներուն շրջանը , այժմ
կու գանք խօսելու Գրիգոր Բ .ի մասին , որ
Լվովի պատմականօրէն ստուգուած՝ եր-
րորդ արքեպիսկոպոսն է : Թէպէտ կարող
չենք տակաւին ճշդելու անոր դահակալու-
թեան թուականը , այսուհանդերձ մեր տրա-
մադրութեան տակ եղած որոշ փաստա-
թուղթերէն յայտնի է թէ ան՝ Յովհաննէս
Նասրեղինեանի անմիջական յաջորդն եղած
է Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական աթոռին
միայն : Ստոյգ է նաեւ թէ Գրիգոր Բ . 1439ին
իր պատուիրակները դրկած է Փլորենտիոյ
ընդհանրական ժողովին եւ այս վերջիննե-
րուս միջոցաւ պաշտօնական միաբանու-
թիւն կնքած է Հռոմի Ս . Աթոռին հետ :
Նոյնինքն Եւդինէոս Դ . քահանայապետը ,
ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք , մասնաւոր
կոնդակով մը կը շնորհաւորէ մեր առաջ-
նորդը :

Աստնք Էն Գրիգոր Բ.ի արքեպիսկոպոսութեան հայոց երկու պատմական ստոյգ հիմնական տուեալները, զոր փութանք այժմ լուսարանել :

1. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ԵՒ ՄՈՒԴԱՎԷՈՅ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ (1415°—1440°)

ԼԵՀԱՀԱՅ պատմադէտ Զախարիաեփիչ, անդրադառնալով հայ գաղթականներու ժամանումին ի Ռուս (Русь) ժԳ. դարուն սկիզբները, կը կարծէ թէ աստնք Խաչակիրներուն շնորհիւ ուղղափառ (կաթողիկէ) դարձած էին. «...մեծագոյն փաստը թէ հաստատ չայերը Բնդհանրական եկեղեցւոյ միացած էին, կ'ըսէ ան, կրնայ նկատուիլ այն կոնդակը, զոր Եւդինէոս Դ., Փլորենտեան (Տիեղերական) ժողովին վերջաւորութեան, 1439ին ուղղեց Գրիգորի Իւոնի արքեպիսկոպոսին. կոնդակը... որ կը գտնուի Լվովի Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ զիւանին մէջ... : Զկայ սոյն կոնդակին մէջ, կը շարունակէ նոյն պատմադէտը, որեւէ հետք թէ ուրկէ՞ առաքուած էին հայ պատուամուրները Փլորենտեան ժողովին... , թէ ո՞վ էր այն Գրիգոր Իւոնի արքեպիսկոպոսը, եւ թէ ո՞ւր պաշտօնավարած էր... : Կոնդակը սակայն, որուն հարադատութեան մասին կարելի է տարակուսիլ, գետեղուեցաւ Լվովի Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ զիւանին մէջ... , բայց յայտնի է թէ ուսկից հասած

էր»¹ : Գրումնիցկին, ընդհակառակը այսպէս
կը պատճառարանէ. եթէ խնդրոյ առարկայ
կոնդակը զտնուեցաւ Ռուսի (Русь) մէջ,
ըսել է թէ ան զրկուեցաւ հայ եպիսկոպոսի
մը որ կը պաշտօնավարէր նոյն նահանգին
մէջ : Արդ կը յարէ նոյն լեհ պատմագէտը
«...այսպիսի եպիսկոպոս մը, կամ արքե-
պիսկոպոս մը դոյութիւն կրնար ունենալ այն
միջոցին... միայն Լվով քաղաքին մէջ եւ
որովհետեւ Իլոն անունը ամենամօտն է Իլով
կամ Իլոֆ անունին, որ թաթարա-հայ
բարբառով՝ Լվով քաղաքին անունն է,
կը հետեւի (ինչ որ շատ հաւանական է)
թէ յիշեալ կոնդակը ուղղուած էր Լվովի
Հայոց եպիսկոպոսին... »² : Գրումնիցկին
ուրեմն ուղիղ դատեց, սակայն դործնական
եղբակացութեան մը չյանդեցաւ, որովհետեւ
Լվովի ժամանակակից հայ արքեպիսկոպոս-
ներուն ցանկը պատրաստած ատեն, չկցեց
անոր Գրիգոր Բ.ի անունը³ :

Այս կէտին հասած էին պատմագէտնե-
րուն հետազօտութիւնները երբ Օրեքտըն-
սկին, Գրումնիցկիին լուսարանութենէն օդ-
տուելով՝ կցեց Գրիգոր Բ.ի անունը Լվովի
հայ արքեպիսկոպոսներուն ցանկին. ճիշդ

¹ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów 1842, s. 25-6 nota.

² Gromnicki T., Ormianie w Polsce, Warszawa 1889, s. 15.

³ Ibidem, s. 20.

Հո՛ւ է Օրերաբնակիին արժանիքը: Այս վերջինը սակայն՝ Գրիգոր Ա.ի առաջնորդութեան հայոց պատմական միջավայրը պատրաստելու միջոցին սխալներ գործեց, հետեւելով հայ եւ լեհ պատմագէտներուն թիւր կարծիքներուն: Արդարեւ, Օրերաբնակին կ'ըսէ «...Աւետիք եպիսկոպոս, զոր պատմագէտները կը համարին անմիջական յաջորդ Գրիգոր Ա.ին, ըստ Նիէսիէցիի՝ Լիովի առաջնորդ կարգուեցաւ 1415ին, եւ ըստ Ռօչքայի՝ 1445ին: Իսկ լեհահայ Մինասովիչ, հիմնուելով Ռօչքայի եւ Նիէսիէցիի գրութիւններուն վրայ, կը հաստատէ թէ Աւետիք կը վարէր իր եպիսկոպոսական իշխանութիւնը ոչ միայն Լիովի եւ Կամենիցիայլ եւ Մոլդավիոյ Հայոց վրայ⁴: Արդ կը շարունակէ Օրերաբնակին, եթէ կարելի է վստահիլ Ռօլլէին, որուն համաձայն Ժեղարուն սկիզբները Կամենից քաղաքին մէջ, կը պաշտօնավարէր հայ եպիսկոպոս՝ Յովհաննէս-Աւետիքը, այն ատեն կարելի է եզրակացնել թէ այս վերջինը նոյն անձն է որ Լիովի մէջ ճանչցուած էր իբրեւ Աւետիք եպիսկոպոս, Կամենիցին մէջ 1398ին՝ իբրեւ

⁴ Niesiecki K., Herbarz Polski, t. I, Lipsk 1839—46, s. 108; Minasovicius J. E., Tetrasticha vitas singulorum Archiepiscoporum Leopoliensium inclitae Nationis Armenae in Polonia... designantia, Augustae Masoviorum 1762, ad ann. 1415; Zacharyasiewicz F., op. cit., s. 36; Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, Lwów 1928, s. 35.

Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ըսուդաց եւ Վլախաց, իսկ Մուլղամիոյ մէջ 1401ին՝ իրրեւ Յովհաննէս եպիսկոպոս . . . »⁵ :

Ուրիշ խօսքով, Օրերաբնակին կը կարծէ թէ Գրիգոր Ա. ի անմիջական յաջորդը եղած էր Աւետիք մինչդեռ տեսանք արդէն թէ Յովհաննէս Նասրեղինեանն էր : Նոյն ընկալածարանը հետեւաբար այսպէս կը շարունակէ « . . . մինչեւ այժմ ծանօթ բոլոր ցուցակներուն եւ ցանկերուն մէջ, իրրեւ անմիջական յաջորդ Աւետիք եպիսկոպոսին կը յիշուի Խաչատուր եպիսկոպոս, որ Լվովի հայ թեմին պաշտօնական ցուցակին համաձայն առաջնորդ եղած էր 1451—1478 տարիներուն »⁶ : Եւ իրապէս՝ Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական թեմին ցուցակը, հրատարակուած 1933 տարուան համար (էջ 11), մեզի կը ներկայացնէ հետեւեալ ժամանակադրական կարգը . ա) Յովհաննէս, վախճանեցաւ 1366ին ատենները, բ) Գրիգոր Ա. ՄԼԾ (1367—1414), գ) Աւետիք (1415—1445), դ) Խաչատուր (1451—1478) եւ այլն : «Եւ սակայն կը պնդէ Օրերաբնակին Աւետիքի եւ Խաչատուրի շրջաններուն միջեւ հարկ է ներմուծել առաջնորդութիւնը ուրիշ եպիս-

⁵ աստ Գլուխ Ա., յօդ. 4 :

⁶ Obertyński Z., Na marginesie diecezjalnego schematyzmu ormiańskiego, Sprawozdanie Posiedzeń Tow. Naukowego, Warszawa 1933, s. 207.

կոպոսի մը՝ Գրիգոր Բ․ին։ Մինչեւ հիմա, կը յարէ նոյն պատմագէտը, ոչ պատմական ծանօթ աղբիւրները եւ ոչ ալ պատմագէտները, որոնք զբաղեցան Լեհահայոց պատմութեամբ, զիտէին բան մը Գրիգոր Բ․ի գոյութեան մասին։ Արդարեւ ասոր մասին կը լռեն Ռօշքայ, Նիէսիէցիին, Մինասովիչ, Կրուսինսկին, Զախարիասեւիչ եւ Բարոնչ․ մէկ վաւերաթուղթ մը միայն, զոր ժամանակին տեսած էր Զախարիասեւիչ եւ այժմ (1932ին) մատչելի չնորհիւ վերակազմութեան Լվովի հոյ թեմական թանգարանին, կը վկայէ թէ 1439ին Լվովի Հայոց արքեպիսկոպոսն էր յիշեալ Գրիգոր Բ․ը։ Այս վաւերաթուղթը կը շարունակէ Օրերտընսկին, Եւդինէոս Դ․ պապին հարապատ կոնգակն է, գրուած Փլորենտիոյ մէջ 15 Դեկտեմբեր 1439ին, որ կը վաստէ թէ Լվովի Հայոց արքեպիսկոպոսը՝ Գրիգոր Բ․ը առաքած էր Փլորենտիոյ ընդհանրական ժողովին իր պատգամաւորները, եւ թէ այս վերջինները, երկար բանակցութիւններէ ետք, կնքած էին իրենց առաջնորդին անունով միաբանութիւնը Հռոմի Աթոռին հետ»⁷։

Օրերտընսկին այսուհետեւ, նշելէ ետք թէ Զախարիասեւիչ չըմբռնելով յիշեալ կոնգակին վրայ արձանագրուած «Գրիգոր Իւովի

⁷ Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier . . . , Roma 1934, s. 30.

(Illoue) արքեպիսկոպոսին», զայն սխալմամբ «Իլոնի» (Illone) կարդացած էր, վերկը հանէ թէ Գրոմնիցկին, ընդհակառակը, յաջողած էր ուղիղ կերպով վերծանել «Իլովի» (Illoue), եւ անոր համար ենթադրած էր թէ յիշեալ արձանագրութիւնը կը հայէր առաջնորդի մը որ նոյն միջոցին կը պաշտօնավարէր Ռուսի (Русь) մէջ: Եւ որովհետեւ կ'եզրափակէ Յրերտընսկին, Իլով՝ իսկապէս կը նշանակէ «ի Լվով», անոր համար վերոյիշեալ կոնդակը իրապէս ուղղուած էր Լվովի Հայոց եպիսկոպոսին. իսկ քահանայապետական զիւանատունը այդ առիթով որդեգրած էր պարզապէս այդ անուանագրութիւնը, զոր զործածած էին Գրիգոր Բ.ի պատգամաւորները⁸:

Այս գիտողութիւններուն պատճառաւ Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսական թեմին պաշտօնական ցուցակը, հրատարակուած 1936 տարուան համար (էջ 10), փոխեց առաջնորդներուն ժամանակագրական կարգը հետեւեալ կերպով. ա) Յովհաննէս Ա., վախճանեցաւ 1366ի տունները, բ) Գրիգոր Ա. ՄԷԾ (1367—1397), գ) Աւետիք (1398—1438), դ) Գրիգոր Բ. (1439—?), ե) Խաչատուր (1464—1478) եւ այլն:

ՄԷԾարդոյ Յրերտընսկիին մեր զնահատանքը յայտնելով հանդերձ՝ Լվովի Հայ առաջնորդներուն ցանկին մէջ Գրիգոր Բ.ը

⁸ Ibidem, s. 9—10.

ներմուծելուն համար, չենք կրնար չմատնանչել իր մի քանի անճշդութիւնները: Արդարեւ Գրոմնիցկին յստակօրէն կ'ըսէ թէ «Իլով» կամ «Իլովֆ», որ ամենամօտն է «Իլոն» բառին, թաթարա-հայ անուն է Լվով քաղաքին, եւ թէ Ռուսի (Русь) մէջ այս միջոցին հայ արքեպիսկոպոս մը կրնար զոյութիւն ունենալ միայն Լվովի մէջ «...այս պատճառաւ՝ շատ հաւանական է որ յիշեալ կոնդակը ուղղուած ըլլայ Լվովի հայ եպիսկոպոսին»⁹:

Յիշեալ պատմագէտը սակայն, ինչպէս տեսնուեցաւ, ուղիղ եզրակացութեան մը յանդելով հանդերձ, չներմուծեց Գրիգոր Բ. ի անունը Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն ցանկին մէջ:

Ասկէ զատ, ճիշդ չէ բոլորովին Օրերտընսկիին հաստատածը թէ «...մինչեւ հիմայ ծանօթ պատմական աղբիւրները Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսի մասին ուէէ տեղեկութիւն չունին»: Արդարեւ Ռօջֆայի Ժամանակագրութեան մէջ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը «1420 — Պկթ, Տ. Գրիգոր Արքեպիսկոպոսն մեր Լէոպոլսի, զայսու Ժամանակաւ էր որպէս կարծեմ, զոր Աւետիք՝ նորին յաջորդն յիշէ ի կոնդակի իւրում...»¹⁰: Իսկ «1446 — ՊՂԵ, Տէր Աւետիք արքեպիսկոպոսն յայսմ ամի դառնայ

⁹ Gromnicki T., op. cit., s. 15.

¹⁰ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 134, Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօջֆայ Ժամանակագրութիւն, էջ 155:

[յիջմիածնայ] ի Կամենից եւ զՏիրատուր Աւագերէցն կրկին հաստատէ, որպէս կոն-
դակն իւր ցուցանէ այսպէս: Տէր Աւետիք
արքեպիսկոպոս ամենայն Ըռուղաց եւ Օլա-
խաց աշխարհի. եկաք ի Կամենից աստուա-
ծաշէն քաղաքն եւ դտաք հաստատած ի մեր
նախնեաց ի Տէր Յովհաննէս եւ ի Տէր Գրի-
գոր արհիպիսկոպոսացն զՏիրատուր քահա-
նայն Աւագերէց: Նոյնպէս եւ մեք հաստա-
տեմք եւայլն. Թվ. ի Ծննդենէն Քրիստոսի
ՌՃԽԶ Օգոստոս Ա.»¹¹:

Այսպէսով յիշեալ երկու պարզ արձա-
նադրութիւնները մեր առջեւ կը դնեն ժամա-
նակադրական հարադատ յաջորդութիւնը
Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն. այսինքն
Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսի, որուն զոյու-
թեան մասին այլեւս կարելի չէ տարակու-
սիլ, կը յաջորդեն Յովհաննէս Ա. Նասր-
եղինեան, Գրիգոր Բ. եւ Աւետիք:

Մինչեւ հիմա մեր ըսածներուն լոյսին
ներքեւ երկու հետեւեալ եզրակացութիւն-
ները կ'ընենք.

ա) Գրիգոր Բ.ին առաջնորդութեան ժա-
մանակ (որուն թուականը յետոյ պիտի ջա-
նանք ճշգեղ) Լեհահայոց թեմը, որ Գրի-
գոր Ա.ի եւ Յովհաննէս Ա.ի օրով բաժնուած
էր երկու զանգուածներու, վերադառած էր իր
հոգեւոր եւ ազգային միութիւնը.

¹¹ Ալիշան Դ., նշ. գ., էջ 134, Ոսկեան Հ., նշ.
գ., էջ 157—58:

բ) Ենթադրութիւնները, կամ կարծիքները, զորս յայտնեցին վերոյիշեալ հայ եւ լեհ պատմագէտները — որոնց թուէն են նաեւ Ակինեան եւ Օրերտընսկին¹² — Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն ժամանակադրական յաջորդութեան մասին, պատմական ճշմարտութենէն հեռու են:

Ուստի կ'ամփոփենք մեր հետազոտութիւնները այսպէս, Գրիգոր Ա. արքեպիսկոպոսին անմիջական յաջորդը՝ Յովհաննէս Ա. Նասրեղինեանն է եւ ոչ թէ Աւետիքը¹³. Յովհաննէս-Աւետիք արքեպիսկոպոսը զոյութիւն ունեցած չէ. Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսին պաշտօնաւարութեան շրջանը զետեղել պէտք է ոչ թէ Աւետիք եւ Խաչատուր արքեպիսկոպոսներու, այլ Յովհաննէս Ա.ի եւ Աւետիքի շրջաններուն միջեւ, որովհետեւ այս վերջինը 1446ին ղեռ կ'ապրէր:

Հուսկ, զիտել կու տանք թէ մեծարդոյ Ակինեան, նկատի չունենալով Գրիգոր Բ.ին զոյութիւնը, կը մեկնէր Աւետիք արքեպիսկոպոսին կոնդակին հետեւեալ տողերը «...եկաք ի Կամենից աստուածաշէն քաղաքն եւ գտաք հաստատած ի մեր նախնեաց ի Տէր Յովհաննէս եւ ի Տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոսացն զՏիրատուր քահանայն Աւագերէց:

¹² Ակինեան Ն., Յովհաննէս Նասրեղինեան արքեպիսկոպոս Հայոց Լվովի, Հանդէս Ամսօր. 1947, սիւն. 304, Obertyński Z., Na marginesie, s. 205.

¹³ աստ Գլուխ Ա., յօդ. 1:

Նոյնպէս եւ մեք հաստատեմք...» այսպէս .
«...ուրեմն կը հաստատէ նոյն պատմա-
դէտը, Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն
յաջորդութիւնը հետեւեալ է, 3. Աւետիք,
2. Յովհաննէս, 1. Գրիգոր»¹⁴: Սակայն,
մեր հետազոտութեան լոյսին ներքեւ, չենք
կրնար ընդունիլ յարդելի բանասէրին եւ
պատմադէտին այսպիսի մեկնութիւնը, որով-
հետեւ այն ատեն ստիպուած կ'ըլլայինք դե-
տեղելու Գրիգոր Ա.ին առաջնորդութեան
շրջանը 1361—1439 թուականներուն միջեւ .
բայց այս կարելիութեան կը հակասեն վե-
րոյիչեալ պատմական դէպքերը:

Եւ այժմ, լուսարանելէ ետք որոշ չա-
փով ժամանակադրական յաջորդութիւնը
Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն, կը շա-
րունակենք մեր ընթացքը: Հարադատ վաւե-
րաթուղթերու պակասին պատճառաւ, դիւ-
րին չէ որոշել Գրիգոր Բ.ի եպիսկոպոսական
ձեռնադրութեան թուականը եւ ձեռնադրիչ
կաթողիկոսին անունը: Տեսանք սակայն որ
Ռօշքայ իր ժամանակադրութեան մէջ,
կ'ըսէր թէ «1420 — ՊԿԹ., Տ. Գրիգոր Ար-
քեպիսկոպոսն մեր Լէոպոլսի, զայսու ժամա-
նակաւ էր, որպէս կարծեմ, զոր Աւետիք,
նորին յաջորդն, յիշէ ի կոնդակի իւրում»¹⁵:

¹⁴ Աղինեան Ն., նշ. յօդ., սիւն. 304:

¹⁵ Ոսկեան Հ., նշ. դ., էջ 155, Ալիշան Ղ., նշ.
դ., էջ 134, Աճառեան Հ., Անձնանունների բառարան,
հատ. Ա., էջ 606, թիւ 536:

Ուրեմն, Գրիգոր Բ. դէթ 1420ին եւ հաւանա-
րար 1415ին, կը կառավարէր արդէն Լեհա-
հայոց թեմը: Թէ ո՞ր կաթողիկոսը զինք
ձեռնադրած էր, մեզի անուղղակի կերպով
կը պատասխանէ մեր հայրապետներուն
գաւազանացանկը, որուն համաձայն Լուսա-
ւորչի աթոռը 1411—1418 թուականներուն
դրաւած էր Գրիգոր Ը. Կաթողիկոսը եւ
1418—1430 տարիներուն Պօղոս Բ.՝¹⁶: Հե-
տեւորար մեր Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսը
ձեռնադրուեցաւ կամ Գրիգոր Ը.էն եւ կամ
Պօղոս Բ.էն: Արդ, Յրմանեան կը մեղադրէ
առաջինը ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռը
ապօրինի միջոցներով դրաւելուն համար,
այլ մանաւանդ այն պատճառաւ որ Կիլիկիոյ
մէջ մնացած էր տակաւին «խմոր աղթար-
մայութեան» Կոստանդին Կեսարացիին եւ
Անաւարդեցիին¹⁷: Յրմանեան «խմոր աղ-
թարմայութեան» բառով կ'որակէ հայ եկե-
ղեցւոյ քաղկեդոնական հոսանքը, որ Գրի-
գոր Անաւարդեցի (1293—1307) եւ Կոստան-
դին Կեսարացի (1307—1322) կաթողիկոսնե-
րուն օրով փոխ առած էր Լատին եկեղեցիէն
ծիսա-կարգապահական ինչ ինչ սովորու-
թիւններ¹⁸:

¹⁶ Յրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ.
սիւն. 72, Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց,
հատ. Գ., յաւելում, էջ 110:

¹⁷ Յրմանեան Մ., նշ. գ., հատ. Բ., սիւն 2040:

¹⁸ Tournebize F., Histoire politique et reli-
gieuse de l'Arménie, Paris 1900, p. 307—309.

2. ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Ի ՓԼՈՐԵՆՏԻԱ

Գրիգոր Բ. Լվովի հայ արքեպիսկոպոսի պատգամաւորներուն մասնակցութիւնը Փլորենտիոյ Տիեզերական Ժողովին՝ պատմական եղելութիւն մըն է որ տեղի ունեցած է 1439ին։ Չայն նկարագրելէ առաջ, յարմար կը դատենք ներկայացնելու հոս ընդհանուր գիտելիքները Կոստանդին Զ. Վահկեցի կաթողիկոսի պատգամաւորներուն մասին, որոնք նոյնպէս մասնակցած էին վերոյիշեալ Ժողովին։

Արեւելեան եկեղեցիներու գերազոյն պետերուն կարգին նաեւ Կոստանդին Զ. (1429—1439) կաթողիկոսը սիրալիր հրաւեր մը ստացաւ Եւդինէոս Դ. քահանայապետէն մասնակցելու Փլորենտեան Տիեզերական Ժողովին եւ պաշտօնական միաբանութիւն կնքելու համար Հռոմի Աթոռին հետ¹⁹։ Յիշեալ Հայրապետը սակայն ծերութեան պատճառաւ չկարենալով անձամբ մասնակցիլ այդ Ժողովին²⁰, 1438ի յուլիսին իր պատգամա-

¹⁹ Պարճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 80, Գոուգեան Ե., Փլորենտիոյ տիեզերական Ժողովը, Բաղժավէպ 1939, էջ 153—63, 295—300, 1940, էջ 145—157, Hofmann G., Die Einigung der armenischen Kirche mit der katholischen Kirche auf dem Konzil von Florenz, Orient. Christ. Periodica 5 (1939), s. 151 sq., Gill J., The Council of Florence, Cambridge 1959, p. 305 sq.

²⁰ Չամչեան Մ., նշ. դ., հատ. Գ., էջ 474։

ւորները զրկեց՝ Սարգիս վրդ․ Կաֆայի, Մարկոս վրդ․, Թովմաս վրդ․, և Բերայի Յովակիմ Լալիսկոպոսը՝ հետեւեալ յատկանշական յորդորով «...միաբանեացէ զձեզ Աստուած ի խաղաղութիւն ի սէր եւ ի միութիւն...», որպէս եւ զիարդ լուսաւորեացէ Ս․ Հոգի զսուրբ Սիւնհոգոսն, այժմ պատրաստ եմք հնազանդել»²¹։ Առաջին երեք պատուիրակները 1 Դեկտեմբեր 1438ին մեկնեցան նաւով Կաֆայէն, ուղեկից ունենալով նաեւ Բարսեղ հայազգի փրանկիսկեան մը եւ Ներսէս անուն կրօնաւոր մը։ 1439ի Յուլիսին, անոնք Զենովա հասան եւ Օգոստոս 13ին՝ Փլորենտիա²²․ Օգոստոս 13ի եւ 4 Սեպտեմբերի ժամանակամիջոցին մէջ, Եւդինէոս Դ․ Քահանայապետին ներկայացան, եւ այդ հանդիսաւոր հանդիպումին առիթով, հետեւեալ ուղերձը կարդացին․ «զՔրիստոսի աթոռն ունիս։ Փոխանորդ Քրիստոսի ես ի վերայ աթոռոյ Առաքելոցն։ Եկեալ եմք առ Գլուխդ մեր, եկեալ եմք առ Հովիւդ։ Դու ես վէժ Եկեղեցւոյ...», եկեղեցի որ զհետ քո ոչ եկն կամ քեւ ոչ պատսպարեցաւ, ի հիմանց խարխալեալ կործանեցաւ...։ Բաց մեզ զդուռն կենաց յաւիտենականաց։ Հրամանաւ կաթողիկոսի մերոյ եւ ամենայն Լալիսկոպոսաց ազգի մերոյ եկաք առ քոյ Սրբութիւնդ եւ տեսաք։ Ահա

²¹ Պալճեան Ա․, նշ․ գ․, էջ 88։

²² Hofmann G., art. cit., p. 156.

հանդանակ մեր եւ հաւատք. եթէ պակաս
իցէ, ուսո՛ւ . . .»²³ :

Այնուհետեւ լատին աստուածաբաններուն եւ հայ պատուիրակներուն միջեւ բանակցութիւններ սկսան տեղի ունենալ²⁴ : Սոյն բանակցութիւններու մասին մեզ մամբանաբար տեղեակ կը պահէ պատմագէտ Գ. Հոֆմանն²⁵, մէջբերելով նաեւ պատմական աղբիւրները, որոնց օժանդակութեամբ վերոյիշեալ աստուածաբանները յառաջ տարին իրենց բանակցութիւնները Հայոց հետ, եւ ժողովին աւարտին խմբադրեցին այսպէս ըսուած «վճիռ վասն Հայոց» : Արդ, ըստ Հոֆմանի, լատին աստուածաբանները ամենայն հաւանութեամբ հետեւեալ աղբիւրները աչքի առջեւ ունեցան, ա) նամակը զոր Նիկոյայոս պապը գրած էր 863ին, Աչոտ Հայոց իշխանապետին՝ Քրիստոսի երկու բնութեանց մասին, բ) նամակը, զոր Գրիգոր է. պապը գրած էր 1080ին Գրիգոր Վկայասէրին, եւ որուն մէջ կը յանձնարարէր ջրախառն գինիով պատարագել. Ս. Դրոշմի նիւթը ոչ թէ կարագէն այլ ձեթէն պատրաստել եւ Դիոսկորոսը իրրել հերետիկոս մերժել, գ) նամակը, զոր Իննովկենտիոս Գ. պապը գրած էր 1198ին Գրիգոր Ապիրատին՝

²³ Պալճեան Ա., նշ. գ., էջ 91:

²⁴ Hofmann G., art. cit., p. 158.

²⁵ ibidem, p. 161.

Հռոմի հայրապետին գլխաւորութեան մասին²⁶ :

Նոյն աստուածաբանները ըստ յիշեալ Հոֆմանի ամենայն աստուղութեամբ ձեռքի տակ ունեցան նաեւ հետեւեալ աղբիւրները, ա) Սսոյ ժողովին (1307) վճիռները. բ) Պալենցի 117 ամբաստանութիւնները Հայոց դէմ. գ) Դանիէլ Դաւրիժեցւոյ եւ Սսոյ ժողովին (1344—1345) յարակից պատասխանները այդ ամբաստանութեանց նկատմամբ. դ) նամակը, զոր Կղեմէս Զ. պապը դրած էր 1351ին Մխիթար կաթողիկոսին, յորդորելով զայն որ վերոյիշեալ ամբաստանութեանց նկատմամբ աւելի յստակ եւ անկեղծ պատասխաններ ներկայացնէր²⁷ :

Հարկ է նշել սակայն թէ սոյն փաստաթուղթերուն պարզ թուարկութենէն արդէն յայտնի կ'երեւի թէ վերոյիշեալ աստուածաբանները ի՞նչ դադափար ունէին Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան մասին, եւ թէ ի՞նչ գլխաւորութեամբ կը մերձենային բանակցելու հայ պատուիրակներուն հետ : Այդ բանակցութեանց արդիւնքն եղաւ «վճիռ վասն Հայոց» կոչուած վաւերաթուղթը, որ հետեւեալ վարդապետական կէտերը կը բովանդակէ. երկու բնութիւն, կամք եւ ներգործութիւն Քրիստոսի մէկ անձնաւորու-

²⁶ ibidem, p. 167—69.

²⁷ ibidem, p. 165—66, Acta Clementis PP. VI (ed. Tautu A.) Vaticani 1960, p. 315—16.

թեան մէջ. բխումն Հողւոյն Սրբոյ ի Հօրէ
 ևւ յՈրդւոյ. մաքրարան ևւ Հոռմայ հայրա-
 պետին զլխաւորութիւնը²⁸: Նոյն վաւերա-
 թուղթը կը բովանդակէ նաեւ ինչ ինչ
 ծխա-կարգապահական կէտեր, որպիսի են
 Ս. Խորհուրդներու մատակարարութեան
 կերպը, «և յՈրդւոյ» յաւելումը Հաւատամ-
 քին մէջ, ևւ որոշ տօնախմբութիւններու կա-
 տարումը ըստ աւանդութեան Ընդհանրական
 Եկեղեցւոյ²⁹:

Բանակցութեանց աւարտին՝ 22 Նոյեմ-
 բեր 1439ին կնքուեցաւ պաշտօնական միա-
 րանութիւնը երկու Եկեղեցիներուն միջեւ՝
 Փլորենտիոյ Ս. Աստուածածնայ զեղեցիկ
 եկեղեցւոյ մէջ: Այդ վերջին ևւ հանդիսաւոր
 նիստին ներկայ եղան ևւ միաբանութեան յա-
 րակից կոնդակը ստորագրեցին Եւդինէոս Դ.
 քահանայապետը, 8 կարդինալներ, 2 պատ-
 րիարքներ, 5 արքեպիսկոպոսներ, 35 եպիս-
 կոպոսներ ևւ 25 վանահայրեր: Կոստան-
 դին Զ. ի պատուիրակները, այսինքն Սարգիս
 ևւ Թովմաս վարդապետները, ստորագրեցին
 նոյն կոնդակին վրայ հայերէն լեզուով եղած
 ամփոփումը, զոր Ներսէս կրօնաւորը բարձ-
 րաձայն կարդաց հանդիսականներուն առ-

²⁸ գիտել կու տանք թէ արդէն 1344—45 թուա-
 կաններուն՝ Սոյ ժողովին Հայրերը դաւանած էին
 վերոյիշեալ հաւատոյ կէտերը. տես Պետրովիչ Գ.,
 Միաբանող եղբայրները ևւ Հայոց Եկեղեցին, Հանդ.
 Ամսօր. 1970, սիւն. 59—70:

²⁹ Պալճեան Ա., նշ. գ., էջ 111:

ջեւ³⁰ : Հայերը Փլորենտիայէն մեկնեցան 1439ի Դեկտեմբեր ամսոյն երկրորդ կէսին եւ Զենովայէն նաւով ուղղուեցան զէպի Սրբմ. երբ Կաֆֆա հասան՝ Կոստանդին Կաթողիկոսը վախճանած էր արդէն³¹ :

Դառնալով այժմ Լեհաստանի եւ Վալախիոյ (Մոլդավիոյ) Հայոց պաշտօնական միաբանութեան խնդրին Ընդհանրական Եկեղեցւոյ հետ, որուն հարազատ կոնդակը (ուղղուած Եւդինէոս Դ. էն Լվովի Գրիգոր Բ. Հայ արքեպիսկոպոսին) հրատարակեց լեհ պատմագէտ Զ. Յրերտընսկին³², կրնանք ըսել հետեւեալները : Զենք գիտեր թէ Եւդինէոս Դ. մասնաւոր հրաւէր մը ուղղած էր թէ ոչ մեր Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսին Փլորենտիոյ ժողովին մասնակցելու համար : Թէպէտեւ ցարդ նման փաստաթուղթ մը չենք գտած, այսուհանդերձ չենք կարծեր թէ այդ կարելիութիւնը ի յառաջագունէ պէտք է մերժուի : Ստոյգ է սակայն, թէ Լվովի եւ Կաֆֆայի հայկական դաղութներու միջեւ դոյութիւն ունէին այն ատեն յաճախակի յարաբերութիւններ, ինչպէս նաեւ շարունակական երթեւեկը վաճառականներու եւ արուեստագէտներու³³ : Արդ

³⁰ Hofmann G., art. cit., p. 173—74.

³¹ ibidem, p. 175—76.

³² Obertyński Z., Die florentiner Union . . . s. 44, Gill J., op. cit., p. 301, n. 1.

³³ Małowist M., Kaffa — kolonia genuńska na Krymie, Warszawa 1947, s. 22, 64.

ասոնք եւ մանաւանդ Սարգիս Կաֆացի վարդապետը անշուշտ տեղեկացուցած պիտի ըլլան մեր Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսը յիշեալ միութենական շարժումի մասին. ինչպէս նաեւ այն հրաւերի մասին, զոր Հռոմի Հայրապետը ուղղած էր Հայոց Հայրապետին³⁴։ Կրնանք ենթադրել նաեւ թէ Գրիգոր Բ. լաւ տրամադրուած ըլլաւ այդ միութենական շարժման նկատմամբ՝ Յովհաննէս Ժեզովսկի (1414—1436) Լվովի լատին արքեպիսկոպոսին կողմէ, որ Ումինսկի լեհ պատմադէտին համաձայն, եռանդով աշխատած էր Լեհահայոց եւ Լատինաց մերձեցման համար³⁵։ Չենք գիտեր թէ ինչ պատրաստութիւններ տեսած էր Գրիգոր Բ. մասնակցելու համար Փլորենտիոյ Ժողովին։ Գիտենք սակայն թէ ան որոշեց իր ներկայացուցիչները զրկել Փլորենտիա, որովհետեւ նոյնինքն Եւգինէոս Դ. Գրիգոր Բ.ի ուղղուած կոնդակին մէջ այսպէս կ'արտայայտուէր «...ինչպէս որ հոգեւոր զործը կը պահանջէր, անմիջապէս մեզի եւ այս սուրբ եւ ընդհանրական Ժողովին պատուական ներկայացուցիչները զրկելու հոգացիր, տալով անոնց լիազօրութիւնը որպէսզի առանց դժուարութեան ընդունին ինչ որ այս սուրբ Ժողովը Հոգւով Սրբով լուսաւորուած պիտի որոշէր եւ

³⁴ Hofmann G., art. cit., p. 173—74.

³⁵ Umiński J., Historia Kościoła, t. I, Opole 1959, s. 588.

յայտարարէր»³⁶ : Աւելցնենք եւս թէ մէջ-
բերուած խօսքերէն իսկ յայտնի կ'երեւի թէ
ի յառաջագունէ ինչ զաղափար ունէր Գրի-
գոր Բ. ուղղափառ հաւատքի եւ Պետրոսեան
Աթոռին նկատմամբ : Եւզինէոս Դ. Քահա-
նայապետը՝ Փլորետեան Ժողովին աւարտին,
այսպէս կը գրէր Գրիգոր Բ.ին «Քու եղբայ-
րութեանդ այս աստուածահաճոյ գործերը
չեն կրնար բխիլ եթէ ոչ այն սրտէն, որ Աս-
տուծոյ փառքը եւ կաթողիկէ հաւատքի տա-
րածումը կը ցանկայ...»³⁷ :

Օրերտընսկին կարծիք մը յառաջ կը
բերէ ըստ որում Գրիգոր Բ.ի ներկայացու-
ցիչները Փլորենտիա հասած էին երբ լատին
աստուածաբաններու եւ Կոստանդին Զ.ի
պատուիրակներուն միջեւ բանակցութիւն-
ները վերջ գտած էին արդէն : Նոյն պատմա-
գիրը հետեւաբար, կ'ենթադրէ թէ Լվովի հայ
արքեպիսկոպոսին ներկայացուցիչները բա-
նակցեցան յիշեալ աստուածաբաններու հետ
մասնակի նիստի մը միջոցին, չնայելով այն
միաբանութեան, զոր կաթողիկոսական պա-
տուիրակները կնքած էին արդէն Պետրո-
սեան Աթոռին հետ³⁸ : Օրերտընսկին իր կար-
ծիքը հաստատելու համար առաջ կը բերէ
հետեւեալ հաստուածը այն կոնդակին, զոր
Եւզինէոս Դ. ուղղած էր Գրիգոր Բ.ին

³⁶ Obertyński Z., op. cit., p. 44.

³⁷ ibidem.

³⁸ ibidem, p. 12.

«... յիշեալ պատուիրականերդ հետեւարար մաքուր սրտով Հոգւոյն Սրբոյ վստահեցան եւ յօժարակամ ընդունեցան այն վճիռը, զոր նոյն (Փլորենտեան) Ժողովը մեր նախադասութեամբ Նոյեմբեր 22ին հրատարակեց»³⁹ :

Դիտել կու տանք սակայն թէ մեծարդոյ Օրերտրնսկին անկատար կերպով կ'ընէ սոյն մէջբերումը. ահաւասիկ ամբողջական հատուածը, «... յիշեալ պատուիրականերդ հետեւարար...», իրրեւ զգօն մարդիկ, տեսնելով Հոռոմայական եկեղեցւոյ ճշմարտութիւնը այնպէս ապացուցուած եւ պարզուած որ այլեւս հակասութեան տեղ չկար. եւ այսպիսի ճշմարտութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ... չկարենալով ընդդիմանալ. այլ եւ նկատելով թէ այս Ս. Ժողովը, Հոգւոյն Սրբոյ սպաւինած, սահմանել կ'ուզէ, ինչպէս որ [յետոյ] սահմանեց, մաքուր սրտով Հոգւոյն Սրբոյ վստահեցան եւ յօժարակամ ընդունեցան այն վճիռը, զոր նոյն (Փլորենտեան) Ժողովը մեր նախադասութեամբ Նոյեմբեր 22ին հրատարակեց»⁴⁰ : Կը համարինք հետեւարար թէ Գրիգոր Բ.ի ներկայացուցիչները մասնակցեցան Փլորենտիոյ Ժողովի նիստերուն՝ Կոստանդին Կաթողիկոսի պատուիրականերուն հետ միասին :

Նաեւ Լւովիի հայ թեմի ղիւանին պատկանող ձեռագիր մատեանի մը մէջ — որ հե-

³⁹ ibidem.

⁴⁰ ibidem, p. 45.

տեւեալ տիտղոսը կը կրէ «Հայոց իրաւունքները, առանձնաշնորհումներնները եւ փաստաթուղթերը որ կը գտնուին Լվովի Հայ ազգին պատուական դատաւորներուն պաշտօնատան գիւանին մէջ...», 29 Մայիս 1781ին վերաքննուած»⁴¹ — կը գտնենք համառօտադիր մը, լատիներէն լեզուով, որ իր բովանդակութեամբ կը թուի շատ հին ըլլալ եւ հաստատել մեր վերոյիշեալ կարծիքը⁴²։ Ահա սոյն համառօտադրին բառացի թարգմանութիւնը․ «Մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի մարդեղութեան 1429 [1439] տարին, Յունար ամսուան 18րդ օրը։ Լվովի Հայոց պատուական Արքեպիսկոպոսն [Տէր] Գրիգոր՝ Փլորենտիոյ Ժողովին, որուն կը նախագահէր Եւզինէոս ծայրադոյն Քահանայապետը, առաքեց երկու պատուիրակներ։ Ասոնք՝ ներկայ գտնուելէ ետք սոյն Ժողովին բոլոր նիստերուն եւ լսելէ ետք սուրբ հաւատքին հայող վիճարանութիւնները, Ս․ Հոգւոյն շնորհքով լուսաւորուած փաստերը համոզիչ դտան...», եւ յամենայնի միարանեցան Ընդհանրական Եկեղեցւոյ հետ իրենց արքեպիսկոպոսին եւ Ժողովուրդին անունով։ Յետ միարանութեան սուրբ եւ առաքելական Աթոռին հետ, Մայրադոյն Քահանայապետն Եւզինէոս՝ Էդրայրական սիրով ի նամակով մը՝ Ներսէս կրօնաւորին ձեռ-

⁴¹ Ibidem, p. 24.

⁴² Ibidem.

քով բերուած⁴³, յորդորեց յիշեալ արքեպիսկոպոսը որպէսզի սուրբ միաբանութեան վճիռը ընդունի, խօսքով օրինակ հանդիսանայ իր հաւատացեալներուն, եւ նամակով մը իր փարումը յայտնէ Ս. Աթոռին»⁴⁴:

Օրերտընսկին սակայն դիտել կու տայ թէ սոյն համառօտադիրը կասկածելի է որովհետեւ սխալ թուական կը կրէ եւ Գրիգոր Բ.ի պատուիրակներուն թիւը ճշգրտօրէն չի ներկայացներ⁴⁵: Մեր կարծիքով այս վերջիններուն թիւին մասին վիճարանիլ աւելորդ է, որովհետեւ խնդրոյս էութիւնը չի փոխուիր. իսկ ինչ որ յիշեալ համառօտադրին թուականին կը վերաբերի, անտարակոյս ան յայտնի վրիպակ մըն է զրչագրին, որ ասկէ զատ «ղեցիմոյ օկտավոյ կալենդաս Եանուարի» (= 15 Դեկտեմբերի)՝ սխալմամբ մեկնարաներ է «18 Յունուարի»⁴⁶:

Պատմագէտ Գ. Հոֆմանի շնորհիւ ունինք ուրիշ փաստաթուղթ մը, որ, թէպէտ անուղղակի, կը հաստատէ սակայն որոշ չափով ինչ որ մինչեւ հիմա ըսինք: Արդարեւ, հազիւ թէ կնքուեցաւ միաբանութիւնը Հայոց՝ Հռոմի Աթոռին հետ, Եւգինէոս Դ. ան-

⁴³ Եւգինէոս Դ.ի կոնդակի մէջ կը պակսի այս մանրամասնութիւնը. արդարեւ չի հասկցուիր թէ ինչո՞ւ համար յիշեալ քահանայապետը պիտի յանձնէր սոյն կոնդակը ներսէս կրօնաւորին եւ ոչ Գրիգոր արք.սի պատուիրակներուն:

⁴⁴ Obertyński Z., op. cit., p. 24, n. 2.

⁴⁵ Ibidem, p. 24—25.

⁴⁶ Ibidem, p. 24, n. 2, p. 46.

միջապէս հաղորդեց այս ուրախալի լուրը
 Լեհաստանի Թագաւորին՝ Վլադիսլաւ Գ.
 Վառնենշքին (1434—1444)։ Սոյն վեհա-
 պետը, որ Լվովի Հայոց զանազան առանձ-
 նաշնորհութիւններ պարգեւած էր⁴⁷, 10
 Մարտ 1440ին այսպէս կը պատասխանէր
 Հռոմի Հայրապետին. «...ահաւասիկ մեր
 ուրախութիւնն աւելցնելու եկաւ Ձեր Սրբու-
 թեան նամակը, որ կ'աւետէր Հայոց միա-
 րանութիւնը հաւատոյ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ
 [հետ]...»⁴⁸։

Կարելի է սակայն առարկել թէ Եւզի-
 նէոս Դ. առաքեց նման նամակներ Եւրոպայի
 ուրիշ վեհապետներուն եւ իշխաններուն ալ,
 որոնց մէջ նաեւ Անգլիոյ Հենրիկոս Զ. Թա-
 գաւորին⁴⁹։ Հետեւաբար նոյն քահանայա-
 պետը գրելով Վլադիսլաւ Գ.ին՝ միտք չու-
 նէր ընդգծել մասնաւոր կերպով այն միա-
 րանութիւնը, զոր Լվովի հայ արքեպիսկո-
 պոսին պատուիրակները կնքած էին Հռոմի
 Աթոռին հետ։ Մենք կ'ընդունինք թէ վե-
 րոյիշեալ հատակոտոր վաւերաթուղթը ան-
 բաւական է լուսարանելու Եւզինէոս Դ.ին
 իսկական դիտաւորութիւնը։ Սակայն կ'ըն-

⁴⁷ Bischoff F., Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864, s. 16—19.

⁴⁸ Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes (ed. Hofmann G.) vol. II, Romae 1944, p. 143, n. 232.

⁴⁹ Gill J., The Council of Florence, p. 308, n. 3.

դունինք նաեւ այն եղելութիւնը թէ Լեւոն-
 չայոց միաբանութիւնը չէր կրնար չուրա-
 խացնել լեհ վեհապետը, որ մեր Լեւոն-
 չայերը լաւ կը ճանչնար⁵⁰, եւ թէ Գրի-
 գոր Բ. արքեպիսկոպոսին պատուիրակները
 Փլորենտիոյ Տիեզերական Ժողովին իսկապէս
 մասնակցեր էին: Արդարեւ, Եւզինէոս Դ. ի
 Կոնդակը, զոր ուղղած էր Գրիգոր Բ. ին յի-
 շեալ Ժողովին վերջաւորութեան, այսպէս
 կը փակէր «... իսկ մենք եւ այս Առաքելա-
 կան Աթոռը՝ քու անձդ հաւատքով եւ բարե-
 պաշտութեամբ վկայեալ՝ սիրով կ'ողջու-
 նենք եւ զքեզ, իբրեւ ճշմարիտ ու հնազանդ
 մեր [Ընդհանրական] Եկեղեցւոյ որդին՝ բո-
 լոր պէտքերուն մէջ յանձնարարուած կ'ունե-
 նանք: Նաեւ յիշեալ ներկայացուցիչներդ,
 խոհուն եւ երախտաւոր այրեր, որոնք եղ-
 րայրութեանդ սիրելի են, Մեր նկատողու-
 թեան եւ իրենց արժանիքներուն համար [կը
 խնդրենք որ] դեռ աւելի վսեմ հա-
 մարիս...»⁵¹:

Հուսկ ուրեմն, դիտել կու տանք թէ
 Կոստանդին Զ. ի պատուիրակներուն մեկ-
 նումէն առաջ Եւզինէոս Դ. Քահանայապետը
 հրատարակեց այսպէս ըսուած վճիռ Կաֆայի
 հայկական թեմին համար, տալով նոյն տեղ-
 ւոյն հայ եպիսկոպոսին որոշ առանձնաչոր-

⁵⁰ Bischoff F., op. cit., p. 16—19.

⁵¹ Obertyński Z., op. cit., p. 45 sq.

Հումներ եւ պատուիրելով Լատիններուն
որ չվերամկրտեն Հաւատացեալ Հայերը :
Արդ սոյն վճիռը եւ Եւզինէոս Գ.ի
զրկած Կոնդակը Լվովի արքեպիսկոպոսին՝
Գրիգոր Բ.ի կը կրեն նոյն թուականը, այս-
ինքն 15 Գեկտեմբեր 1439⁵² : Ասոնք են պատ-
ճառները որ մեզ կը մղեն համարելու թէ
Գրիգոր Բ.ի ներկայացուցիչները մասնակ-
ցեցան Փլորենտեան ժողովին բանակցու-
թիւններուն Կոստանդին Զ.ի պատուիրակ-
ներուն հետ միասին : Հետեւաբար, ինչ որ
նախապէս ըսինք այս վերջիններուն բանակ-
ցութեանց մասին լատին աստուածաբաննե-
րուն հետ, կ'արժէ նաեւ Գրիգոր Բ.ի ներ-
կայացուցիչներուն համար :

Այժմ վերջին հարց մը մեր առջեւ կը
ներկայանայ, Փլորենտեան Միաբանութիւնը
ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ Հայոց քով : Գրեթէ
բոլոր պատմադիրները կը հաստատեն թէ
զործնականապէս ոչ մէկ հետեւանք ունե-
ցաւ. մեր կարծիքով հարկ է պատշաճօրէն
զանազանել : Մեծ Հայքի եպիսկոպոսները
հաւանաբար լուր իսկ չունեցան Փլորենտեան
ժողովի վճիռն մասին. իսկ Կիլիկիոյ եպիս-
կոպոսները Հոռմի հետ միաբանութիւնը
ընդունեցան, ինչպէս կը վկայէ այն նամակը

⁵² Ibidem, p. 44; Hofmann G., Documenta Concilii Florentini... de Unione Armenorum, Romae 1935, p. 47.

դոր Կաթողիկոսը Գրիգոր Թ. Մուսարեկեանց (1440—1444) գրեց 4 Սեպտեմբեր 1440ին առ Եւդինէոս Դ. «...որդեակք իմ հոգեւորք Սարգիս եւ Թովմաս վարդապետք եկին առ Քեզ՝ զանձն իմ Քեզ ընծայեցուցեալ: Զոր ինչ ընդ Քեզ արարին եւ խօսեցան, զամենայն եւ զքնաւ, որ ի քոյ Բարձրութենէդ սահմանեցան մտադիւր ընդունիմ»⁵³:

Ճիշդ է թէ Արեւելեան Հայաստանի խումբ մը աւանդապաշտ հոգեւորականներ, ամբաստանելով Կիլիկիոյ հայ Նուիրապետութիւնը՝ լատին եւ յոյն Եկեղեցիներուն ենթարկման եւ ծիսա-կարգապահական նորոյթներու, յաջողեցան փոխադրել տալ, կամ աւելի ճիշդը, կաթողիկոսական հակաթոռ մը ստեղծել էջմիածնի մէջ, որուն առաջին դահակալը Կիրակոս Վիրապեցին (1441—1443) եղաւ. սակայն եւ այնպէս Կիլիկիոյ օրինաւոր Կաթողիկոսներուն, կամ լաւ եւս Լուսաւորչին օրինաւոր յաջորդներուն շարքը շարունակուեցաւ⁵⁴: Արդարեւ, Գրիգոր Թ. Կաթողիկոսին անմիջական յաջորդն եղաւ Կարապետ Եւդոկիացին (1446—1477), որուն

⁵³ Պալճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան, էջ 111, Hofmann G., Die Einigung der armenischen Kirche..., s. 176—77.

⁵⁴ Բարզէն [Կիւլէսէրեան], Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս 1939, սիւն. 43:

մասին Յակոբ Կամպորայ, Կաֆայի լատին եպիսկոպոսը, կը վկայէ 1456ին Գերմանիոյ Փրեդերիկոս կայսրին առջեւ թէ «Տէր Կարապետ Վաղարշապատու Կաթողիկոսն ու Պատրիարքը, ինչպէս նաեւ Նախիջեւանի, Գամբալի, Դաւրէժի եւ Թիֆլիսի արքեպիսկոպոսները, որոնք թէպէտ անհաւատներու լուծին տակ կը հեծեն, սակայն միշտ Հռոմի Առաքելական Աթոռին վարդապետութեան խելամուտ են»⁵⁵։ Ուստի կը հետեւցուի թէ յիշեալ երկիրներուն մէջ ալ կային հայ առաջնորդներ, որոնք միացած էին Հռոմի հետ։

Իսկ ինչ որ կը հայի Հայոց, որոնք կ'ապրէին Խրիմի Ջենովական տիրապետութեան ներքեւ եղած քաղաքներուն մէջ, կրնանք ըսել թէ Ջենովական կառավարիչները կըրցածնին ըրին որպէսզի Փլորենտիոյ մէջ կընքուած միաբանութիւնը՝ Հայոց միջեւ տարածուէր եւ հաստատուէր⁵⁶։ Նաեւ Սարգիս վարդապետը արդիւնաւոր կերպով աշխատեցաւ այդ ուղղութեամբ սուրբ միաբանութեան շահելով ի մէջ այլոց Տիարպեքիբի հռչակաւոր արքեպիսկոպոսը Մկրտիչ Նաղաշ⁵⁷։ Ուստի կրնանք հաստատել թէ մինչեւ

⁵⁵ Hofmann G., art. cit., p. 184.

⁵⁶ Ibidem, p. 179—82.

⁵⁷ Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., էջ 483—84, Ակինեան Ն., Սարգիս Վ. Կաֆայի, Առաջնորդ Ս. Անտոնի վանից ի Կաֆա եւ երեսփոխան

1475 տարին, երբ Թուրքերը Կաֆա քաղաքը գրաւեցին եւ բաղմաթիւ Հայեր Կ. Պոլիս փոխադրեցին, Խրիմի Հայոց մեծ մասը միացած էր Հոռմի Աթոռին հետ⁵⁸ :

Գալով վերջապէս Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայոց, կարելի է ըսել հետեւեալը : Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսը համապատասխանեց Եւդինէոս Դ. Քահանայապետին ջերմ բաղձանքին, տարածելով սուրբ միութիւնը իր հաւատացեալներու միջեւ : Ինքն արդարեւ, ինչպէս տեսանք, յանձնարարած էր արդէն իր պատուիրակներուն, որոնք Փլորենտիոյ Ժողովին կը մասնակցէին, «...որպէսզի առանց սեւէ գոռարութեան ընդունին ինչ որ ...սուրբ Ժողովը պիտի որոշէր եւ յայտարարէր»⁵⁹ : Եւդինէոս Դ. հետեւաբար գովեց Գրիգոր Բ.ը հետեւեալ խօսքերով «Եղբայրութեանդ սրբազան եռանդը՝ Հայ Ժողովուրդի միարանութիւնը Պետրոսեան Աթոռին հետ տարածելուն համար... ճշմարիտ գովեստներով կը զրուատենք»⁶⁰ : Աւելցնենք նաեւ թէ Գրիգոր Բ. յիշեալ լեհ վեհապետին եւ Լվովի լատին արքեպիսկո-

կոստանդին կաթողիկոսի, Հանդ. Ամսօր. 1935, սիւն. 33—44 :

⁵⁸ Hofmann G., art. cit., p. 183—84, Małowist M., op. cit., p. 261, 305—310.

⁵⁹ Obertyński Z., Die florentiner Union..., p. 44.

⁶⁰ Ibidem.

պոսին կողմէն ոչ միայն ուէլ ընդդիմութիւն չդառաւ սոյն դործին մէջ, այլ ընդհակառակն՝ ամէն հասկացողութիւն եւ քաջալերանք⁶¹։ Չենք դիտեր թէ որո՞նք եղան անդրադոյն հետեւանքներ միարանութեան, զոր Գրիգոր Բ. ի պատուիրակները կնքած էին Փլորենտիոյ մէջ։ Գիտենք միայն թէ Գրիգոր Բ. արքեպիսկոպոսը չուտով վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց Աւետիք արքեպիսկոպոսը⁶²։

⁶¹ Halecki O., From Florence to Brest, Roma 1958, p. 58.

⁶² Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 134։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ ՅԵՏ-ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ (1441—1542)

Յետ-միութենական շրջանին իրարու յա-
ջորդեցին Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական
զահին վրայ չորս վիճակաւորներ (առաջ-
նորդներ) : Հարկ է սակայն անմիջապէս նշել
թէ ասոնցմէ իւրաքանչիւրին հայոց պատմա-
կան աղբիւրները այնքան սակաւաթիւ են եւ
հազուադիւտ որ կարելի չեղաւ պատկերաց-
նել ամէն մէկուն առաջնորդութեան ժամա-
նակամիջոցը, եւ ոչ ալ Փլորենտեան միու-
թեան հետեւանքներուն վրայ անդրադառ-
նալ : Ուստի կը բաւականանա՞ք որոշելով, զէթ
մօտաւորապէս, իւրաքանչիւր վիճակաւորին
առաջնորդութեան թուականները եւ նկատի
առնելով այն դէպքերը, զորս պատմակա-
նօրէն կրցանք ստուգել :

1. ԱԻԵՏԻՔ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ (1441?—1460?)

Մինչեւ հիմայ, ինչպէս տեսանք, գրեթէ
բոլոր հայ եւ լեհ պատմագէտները կը հա-
մարին թէ 1415—1445 թուականներուն Աւե-
տիք արքեպիսկոպոսը եղած ըլլայ հոգեւոր
առաջնորդը Լեհաստանի եւ Մոլդաւիոյ (Վա-

լախիոյ) Հայերուն¹։ Իսկ Լեխիցկին կը հաստատէ նոյնիսկ թէ Լեհաստանի վեհապետը Վլադիսլաւ Եագելլոն՝ 1415ին «անուանեց» սոյն Աւետիքը Լեհահայոց առաջնորդ²։ Չենք գիտեր թէ վերոյիշեալ լեհ պատմագէտը ո՞ր գիւանէն հանած է սոյն «անուանումի» հայող հրովարտակը, որ մեր կարծիքով երբեք գոյութիւն ունեցած չէ³։ Ուստի հարցն այն է թէ ե՞րբ Աւետիք Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայոց արքեպիսկոպոս եղաւ, եւ ո՞ր կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ։ Այս հարցին պատասխանելէն առաջ, յարմար կը նկատենք մի քանի ընդհանուր ծանօթութիւններ տալ, լուսագոյնս պարզելու համար խնդիրը, որով կը դրաղինք։

Կիլիկիոյ Թաղաւորութեան կործանումով, որ 1375ին Եգիպտոսի Մամլուքներուն ձեռքով կատարուեցաւ, սկսաւ Սոյ կաթողիկոսական աթոռին անկման շրջանը։ Արեւելեան Հայերը, որոնք Լուսաւորչին աթոռը փոխադրել կ'ուզէին Վաղարշապատու նախկին բնակավայրը⁴, սկսան այն միջոցին ամբաստանել Սոյ կաթողիկոսական աթոռը Հռոմի ենթարկուելուն համար, ինչպէս նաեւ երկարնակ բանաձեւեր եւ ծիսա-կար-

¹ աստ, Գլուխ Բ., յօդ. 1։

² Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, Lwów 1928, s. 35.

³ արդարեւ վերոյիշեալ լեհ Թաղաւորը վախճանեցաւ 1434ին։

⁴ աստ, Գլուխ Ա., Ծանօթութիւն 35։

դապահական նորոյթներ որդեգրելուն համար: Եւ դեռ աւելին. անվաւեր յայտարարելով Գրիգոր Թ. Մուսարեկեանց կաթողիկոսին ընտրութիւնը, զայն էջմիածին հրաւիրեցին նոր ընտրական ժողովի: Հրաւէրը մերժուած տեսնելով, Թովմաս Մեծօրեցին 1 Դեկտեմբեր 1441ին ժողով մը գումարեց, որուն ընթացքին 13 եպիսկոպոսներ, 13 վարդապետներ եւ բաղմաթիւ վանահայրեր ընտրեցին նոր կաթողիկոսը յանձին Կիրակոս Վիրապեցիին⁵:

Զամչեան վեր կը հանէ թէ Կիրակոս հաղիւ կաթողիկոսական գահին վրայ բարձրացաւ, անմիջապէս օրհնութեան գիր մը գրկեց հայ գաղութներուն եւ անոնց առաջնորդներուն⁶. օրհնութեան գիր — կը յարէ Օրմանեան — որով կը ծանուցանէր Աղուանից կաթողիկոսութեան, Երուսաղէմի պատրիարքութեան եւ բովանդակ Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ վիճակներուն, եւ ուր որ հայ գաղթականութիւններ հաստատուած էին՝ Աթոռին փոխադրութիւնը եւ նոր կաթողիկոսին ընտրութիւնը. «...այսպէս էջմիածնի վերանորոգեալ Աթոռին անունն ու իշխանութիւնը բոլոր աշխարհի մէջ լսուեցաւ...»⁷: Սակայն, երկու տարի չանցած,

⁵ Աւիշան Ղ., Այբարատ, Վենետիկ 1890, էջ 215—216. Զամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., էջ 485:

⁶ Զամչեան Մ., նշ. գ., էջ 485—88:

⁷ Օրմանեան Մ., Աղգապատում, հատ. Բ.,

նոյն խոսովարար մարդիկը վար առին Կիրակոս Կաթողիկոսը եւ անոր տեղ բաղմեցուցին Գրիգոր Ժ. Մակուեցին (1443—1465)⁸ :

Ձենք զիտեր թէ Լեհահայերը ի՞նչ զիրք բռնեցին Սոյ եւ Էջմիածնի վէճերուն նկատմամբ : Կը կարծենք սակայն թէ ի վերջոյ , իրենց մէջ այն համոզումը դոյացաւ թէ կաթողիկոսական Աթոռին փոխադրութիւնը օրինաւոր էր : Արդարեւ , Ռօշքան իր ժամանակադրութեան մէջ արձանագրած է հետեւեալ դէպքերը , որոնք Լեհահայոց կողմնորոշումը , կամ զէթ բարի հաւատքը կը պարզեն : «1445 — ՊՂԴ. , Տէր Աւետիք... , Արքեպիսկոպոսն մեր Լէոպոլսոյ , զոր Կամենեցայիք թղթովք իւրեանց եւ եպիսկոպոսին Լեհաց , նաեւ Պարոն Ստեփանին , որ էր Դուքս Ռուզայ ի տոհմէ Գօրիովիչաց⁹ ,

սիւն. 2117, Հացունի Վ. , Կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ, Վեներիկ 1930, էջ 61, 80 :

⁸ Օրմանեան Մ. , նշ. դ. , Բ. , սիւն. 2128—29. Հացունի Վ. , նշ. դ. , էջ 94—95 :

⁹ վերոյիշեալ «պարոն Ստեփան» ոչ «դուքս Ռուզայ» էր եւ ոչ ալ «ի տոհմէ Գօրիովիչաց» , ինչպէս կը կարծէ Ռօշքան , այլ Մոլդավիոյ Ադեքոսանդր Բարի Հայասէր իշխանին (1400—33) կրտսեր որդին էր , որ 1444ին իր մեծ եղբայրը՝ Եղիան սպաննելով , հայրենական դահին տիրացաւ , եւ 1446ին՝ իր կարգին՝ սպաննուեցաւ իր կրտսեր եղբորմէն : Մեր թեմէն մաս մը , ինչպէս վերը տեսանք , (Գլուխ Ա. , յօդ. 4) այն ժամանակ ենթարկուած էր Մոլդավիոյ վեհապետներուն քաղաքական իշխանութեան , տես Spieralski

առաքեցին յԷջմիածին առ Գրիգոր Կաթողիկոսն, առ ի հաստատել առաջնորդ: Ձոր Կաթողիկոսն հաստատեալ եւ զՍեչովու թեմն նմա ստորադրեալ, պատասխանէ զկնի բանից ոմանց զրելով: «Եկն Տէր Աւետիք Եպիսկոպոսդ, սիրելի որդիդ մեր առ մեզ եւ երբ զձեր վկայական թուղթն եւ զՀոռոմ Եպիսկոպոսին նշանն եւ զՊարոն Ստեփանին: Եւ մեք զՏէր Աւետիքդ, որ ձեզ Եպիսկոպոս էր բնական, ալ կրկին եւ վերստին հաստատեցաք եւ Սեչով քաղաքն իւր դեղանովն շնորհեցաք իւր սեպհական թեմ եւ վիճակ: ԹՎ. ՊՂԳ. Օգոստ. ԺԷ»: Աստուծոյ յայտ է — կը յարէ Ռոշքան — թէ Արքեպիսկոպոսունք մեր Լէոպոլսի, իրաւարար մակադրին Եպիսկոպոսունք Պուլտանաց Հայոց եւ ոչ միայն այս Աւետիքն, այլ նախորդքն Տէր Յովհաննէս եւ Գրիգոր այսպէս անուանէին զինքեանս (Կամէն. Դիւան)»¹⁰:

Այս կարեւոր փաստաթուղթէն կրնանք այլեւս եզրակացնել հետեւեալները 1. Աւետիք արդէն 1445էն առաջ Լեհահայոց արքեպիսկոպոսն էր, 2. իր Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը պէտք է որ կատարուած ըլլայ 1441էն 1444 թուականներուն. 3. ձեռնադրիչ Կաթողիկոսը ըլլալու էր Գրիգոր Թ. Մուսա-

Z., *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967, s. 32, Xenopol A. D., *Histoire des Roumains*, t. I, Paris 1896, p. 217 sq.

¹⁰ Աւիշան Ղ., *Կամենից*, էջ 134, Ոսկեան Հ., *Ստեփանոսի Ռոշքայ Ժամանակադրութիւն*, էջ 157:

բեկեանց (1440—44), որուն ուղղափառութեան մասին կարելի չէ տարակուսիլ. 4. ի յառաջագունէ սակայն չենք կրնար մերժել բացարձակ կերպով այն կարելիութիւնը թէ Աւետիք ձեռնադրուած ըլլայ Կիրակոս (1441—1443) կաթողիկոսէն :

Յամենայն դէպս, Աւետիք արքեպիսկոպոսը, ըստ հնամենի աւանդութեան, նորընտիր կաթողիկոսը մեծարելու եւ անկէ վերահաստատուելու համար իջմիածին զնաց, իր հետ տանելով վկայական թուղթը Լեհահայոց, ինչպէս նաեւ «նշանը» Պօղոս Բոյանչեցի Կամենիցի լատին եպիսկոպոսին¹¹ եւ Ստեփանին Մոլդավիոյ (կամ աւելի ճիշդը՝ Բեսարաբիոյ) իշխանին : Աւետիք արքեպիսկոպոսը հետեւաբար ճանչցաւ իջմիածնի Աթոռին իշխանութիւնը եւ Գրիգոր Ժ. Մակուեցի կաթողիկոսէն վերահաստատուեցաւ իրրեւ առաջնորդ Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայոց : Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ հայ թեմը այսպէսով պաշտօնապէս անջատուեցաւ Սոյ Աթոռէն եւ ենթարկուեցաւ իջմիածնի Աթոռին :

Այնուհետեւ իջմիածնի կաթողիկոսները Լեհաստան սկսան զրկել իրենց նուիր-

¹¹ Szostkiewicz Z., Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbirowej Polski, t. I, Roma 1954, s. 531, 601.

բակները, որոնցմէ առաջինը եղաւ Մարտիրոս Եպիսկոպոս, ինչպէս կը վկայէ հետեւեալ յիշատակարանը. «Լովին արհիեպիսկոպոսն [Տէր Աւետիք] շնորհաց Մարտիրոս Եպիսկոպոսի եւ նըւիրակի Սուրբ Էջմիածին եւ բանասիրի զգիրքս զայս [Քերականութիւն Դ. Թրակացւոյ] ՊՂԷ (1448) . . . »¹² :

Ուստի, 1445 թուականը մեր թեմին պատմութեան մէջ յիշատակալից անկիւնադարձ մը կը ներկայացնէ. արդարեւ այնուհետեւ, մինչեւ ԺԷ. դարուն կէսերը, գրեթէ բոլոր Լովիի հայ արքեպիսկոպոսները Էջմիածնի կաթողիկոսներէն պիտի անուանուէին եւ ձեռնադրուէին :

Թէպէտեւ Էջմիածնի կաթողիկոսները, որոնք իրարու յաջորդեցին 1441—1541 թուականներուն, չխզեցին պաշտօնապէս հաղորդակցութիւնը Պետրոսեան Աթոռին հետ, սակայն եւ այնպէս հարկ է ընդունիլ թէ պաշտօնական առնչութիւնները Հռոմի եւ Էջմիածնի աթոռներուն միջեւ — դէթ մինչեւ հիմա ծանօթ վաւերաթուղթերուն համաձայն — սկսան ԺԶ. դարուն կէսին¹³, եւ տեւեցին մինչեւ ԺԸ. դարուն կէսերը : Այս ժամանակամիջոցին բաղմաթիւ Էջ-

¹² Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հատ. Դ., Երուսաղէմ 1969, էջ 501բ :

¹³ աստ, Գլուխ Ե., յօդ. 1 :

միածնի Հայրապետներ Հռոմի Աթոռին
գլխավորութիւնը կը դաւանին¹⁴ :

Հոս, դժբախտաբար, կը կորսնցնենք
Աւետիք արքեպիսկոպոսին հետքերը¹⁵. գի-
տենք միայն թէ անոր անմիջական յաջորդը
Խաչատուր Իլովեցին եղաւ. այս վերջինը
արդարեւ 1461ին Լվովի արքեպիսկոպոս ըն-
տրուեցաւ. ուստի Աւետիք արքեպիսկոպոսը
գէթ 1460ին վախճանած կը համարինք :
Մինչեւ այժմ, մեր ըսածներուն լոյսին ներ-
քեւ սխալ համարելու ենք «Վենետական ժա-
մանակագրութեան», գրուած թաթարերէն
լեզուով, հաստատածը թէ «Տէր Աւետիք
աղբաշ օլղուրդու անտան սօնկրա, պիղիմ
թվ. ԶԸ ինա», այսինքն՝ թէ Աւետիք եղաւ
եպիսկոպոս յետ 908ին ըստ մեր թուականին
[908 + 551 = 1459]¹⁶ : Այժմ գիտենք այլեւս
թէ սոյն հաւատումը պատմական իրողու-
թեան չի համապատասխաներ. իսկ եթէ են-
թադրենք թէ դրչադիրը փոխանակ դրելու
«օլտու» մեռաւ, սխալմամբ «օլղուրդու»

¹⁴ Amaduni G., La Chiesa Armena, Enciclop. Cattolica, vol. I, col. 1968.

¹⁵ Ինչ ինչ երկրորդական գէպքերու մասին, որոնք յիշեալ առաջնորդին կը հային, տես Ober-tyński Z., Legenda jazłowiecka, Studia Zródłoznawcze, 1962, s. 73—74, 1963, s. 40, Czołowski A., Księga ławnicza miejska, t. IV, Lwów 1921, nr. 2419.

¹⁶ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 116:

նստաւ, զրաժ է, այն ատեն «Վենետական
Ժամանակագրութեան» վկայութիւնը ճշ-
մարտութեան կը համապատասխանէ :

2. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԻԼՈՎԵՑԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(1461—1481? 1492—1502)

Ինչ որ մինչեւ քանի մը տասնեակ
տարիներ առաջ գիտէինք այս արքեպիս-
կոպոսին մասին, լեհահայ պատմագէտ
Ջախարիասեվիչ զայն ամփոփած էր արդէն
1842ին հետեւեալ տեղերուն մէջ «Պաշա-
տուր, ըստ Նիէսիէցիին, առաջնորդ կար-
գուեցաւ 1462ին. Ռոչքան Կամենիցի զան-
գակի մը արձանագրութենէն կը հետեւցնէ
թէ նոյն Պաշատուր կը կառավարէր Լեհա-
հայոց թեմը 1478ին. իսկ Կրուսինսկին անոր
առաջնորդութեան ժամանակամիջոցը կը զե-
տեղէ Եան Ալբրեխտ լեհ թագաւորին ժամա-
նակ [այսինքն 1492—1502 թուականնե-
րուն] . . . »¹⁷ : Գրոմնիցիին, ընդհակառակը,
կը պաշտպանէ թէ «Ստեփանոս Ռոչքան»
Կամենիցի հայկական եկեղեցւոյ զանգակա-
տան մը վրայ կարգաց թէ Պաշատուր եպիս-
կոպոսը 1478ին վախճանեցաւ . . . »¹⁸ : Հոսկ,
Լեխիցիին կը հաստատէ «Գիտենք թէ Աւե-
տիք արքեպիսկոպոսի մահէն ետք († 1445)

¹⁷ ուր կ'ըսուի թէ Պաշատուր՝ եպիսկոպոս կար-
գուեցաւ 1461ին :

¹⁸ Gromnicki T., Ormianie w Polsce, War-
szawa 1889, s. 20.

Լվովի աթոռն աւելի քան տասը տարի թափուր մնաց Հայաստանի քաղաքական երկպառակութիւններուն եւ կաթողիկոսական աթոռին թեկնածուներուն միջեւ ծագած կռիւներուն պատճառաւ։ Վերջապէս 1461ին Լվովի արքեպիսկոպոս եղաւ Սաչատուր անունով անձ մը, որուն մասին մանրամասնութիւններ չունինք»¹⁹։

Լեւ պատմագէտ Օրերթընսկիին պըրպտումներուն շնորհիւ վերջերս, երկու նոր վաւերացութիւններ երեւան եկան, այսինքն երկու նամակներ, զորս Լեւաստանի թագաւորը Կաղիմիր Բ. Եազեւոնչըք (1447—1492) ուղղած էր Սաչատուր արքեպիսկոպոսին։ Առաջին նամակով նոյն վեհապետը 14 Սեպտեմբեր 1464ին կ'իմացնէր «...ամէնուն, որոնց կը վերաբերի, թէ պատուելի Սաչատուր Հայոց վարդապետը՝ եպիսկոպոս հաստատեցինք Լվովի եւ Կամենիցի Հայոց այն պայմանով որ իր նախորդներուն աւանդութեան համաձայն ժողովուրդը կառավարէր եւ Մեծ Հայքի կաթողիկոսէն ձեռնադրութեան եւ հաստատութեան դիրք ձեռք բերէր։ Արդ — կը յարէ թագաւորը — իմացանք որ Սաչատուրը պայմանները չէ յարգած, յիշեալ Կաթողիկոսին բանադրանքն արհամարհած եւ թեմին խնդիրներուն միջամուխ եղած է։ Իրեն կը պատուիրենք

¹⁹ Lechicki Cz., op. cit., p. 40, Barącz S., Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol 1869, s. 108.

հետեւաբար որ դրուած պայմանները յարգէ, բանադրանքէն արձակում առնէ... , եւ մինչեւ որ վերոյիշեալները չկատարէ՝ թեմին դործերուն միջամուխ թող չ'ըլլայ...»²⁰ :

Երկրորդ նամակին մէջ, դրուած 16 նոյեմբեր 1464ին, նոյն վեհապետը, ամփոփելէ ետք իր նախորդ նամակին հրամանները, այսպէս կը շարունակէր «...Այսուհանդերձ խաչատուր վարդապետը, ինչպէս որ հոս եկած Հայոցմէ իմացանք, արձակման եւ հաստատութեան գիրը չստացած, մեր հրամանին հակառակ եւ իր կաթողիկոսին իշխանութիւնն արհամարհած, Հայոց թեմին դործերուն միջամուխ կ'ըլլայ, պատճառ բերելով այն հրամանադիրը, զոր իրեն սխալմամբ շնորհեցինք: Ուստի վերստին կը հրամայենք յիշեալ խաչատուրին որ թեմին խնդիրներուն եւ եպիսկոպոսական պաշտօնի վերաբերեալ դործերուն միջամուխ չ'ըլլայ, մինչեւ որ բանադրանքէն չարձակուի եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան թուղթը կաթողիկոսէն չստանայ: Իսկ եթէ վերոյիշեալ պայմանները կատարէ, կ'ուզենք եւ կը հրամայենք որ նոյն խաչատուրը... մեր հաւատարիմ Հայերը կառավարէ ի հողեւորս: Այս բոլորը կը ծանուցանենք նաեւ ձեզի պերճաշուք Անդրէի դէ Սպրովայ դաւառապետիդ եւ խորհրդականներուդ, հրամայե-

²⁰ Archiwum Akt Dawnych (Warszawa) Matricularium Regni Poloniae, t. 187, f. 151.

լով որ յիշեալ Հայերը... պաշտպանելու
զանց չընէք...»²¹ :

Ասոնցմէ զատ Օրերթընսկին գտաւ եր-
րորդ վաւերաթուղթ մը, զոր կը յիշեն նաեւ
Բարոնչ եւ Գրոմնիցկին²² : Ասիկա «յայտա-
րարութիւն» մըն է, զոր լեհ թագաւորը Սի-
գիզմունդ Բ. Աւգոստոս 16 Մայիս 1569ին
ըրած է՝ Լվովի Գրիգոր Գ. Վարադեցի ար-
քեպիսկոպոսին եւ հայ երեսփոխաններուն
միջեւ ծագած վէճերուն առթիւ²³ : Արդ,
սոյն յայտարարութեան մէջ կ'ըսուի թէ
նման վէճեր, որ տեղի ունեցան Պաշատուր
արքեպիսկոպոսի եւ հայ երեսփոխաններուն
միջեւ, 1478ին երկուստեք համաձայնու-
թեամբ պսակուեցան²⁴ :

Վերոյիշեալ փաստաթուղթերուն օժան-
դակութեամբ կրնանք այժմ վերակազմել
Պաշատուր արքեպիսկոպոսին իրադարձու-
թիւնները հետեւեալ կերպով : Պաշատուր
Լեհահայոց առաջնորդ ընտրուեցաւ հաւա-
նարար 1461—62ի ատենները. իսկ Կաղիմիր
Եաղելլոնչըք լեհ թագաւորը, ենթադրելով
զայն արդէն ձեռնադրուած Հայոց Կաթողի-
կոսէն, հաստատեց զինքն իր պաշտօնին մէջ
15 Սեպտեմբեր 1464էն առաջ : Սակայն,

²¹ Ibidem, f. 151v—153v.

²² Barącz S., op. cit., p. 114—15, Gromnicki
T., op. cit., p. 17.

²³ Obertyński Z., Die florentiner Union...,
s. 54 sq.

²⁴ Ibidem, s. 55.

որովհետեւ այս ժամանակամիջոցին, այսինքն 1461—1464 թուականներուն խաչատուր ոչ միայն փութացած չէր էջմիածին երթալու եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կոնդակը հետը բերելու, այլ եւ կը շարունակէր մնալ Լվով եւ Լեհահայոց թեմը կառավարել անոր համար հայ աւագանին բողոքեց անոր դէմ լեհ վեհապետին մօտ։ Այս վերջինը հետեւաբար 14 Սեպտեմբեր 1464ին ուղղեց խաչատուրին առաջին ազդարարութիւնը։ Եւ որովհետեւ խաչատուր խուլ ձեւացաւ թաղաւորին հրամանին, երկրորդ ազդարարութիւն մը յաջորդեց 16 Նոյեմբեր 1464ին նոյն վեհապետին կողմէ, որուն գործադրութեան վրայ պիտի հսկէին Լվովի գաւառապետը եւ խորհրդականները։ Չենք գիտեր — կ'ըսէ Օրերթընսկին — երբ խաչատուր եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, սակայն գիտենք թէ ան 1478ին հայ երեսփոխաններուն հետ հաշտուեցաւ. եւ այս եղելութենէն կարելի է հետեւցնել թէ խաչատուր արքեպիսկոպոսը հաշտուեցաւ նաեւ կաթողիկոսին հետ եւ լեհ վեհապետին հետ։ Ուրեմն — կ'եզրափակէ Օրերթընսկին — խաչատուր Լվովի օրինաւոր արքեպիսկոպոսն էր. ան 1478ին վախճանեցաւ²⁵։

Մենք եւս յաջողեցանք զտնել մի քանի կարեւոր վաւերաթուղթեր, որոնք կը հային խաչատուր արքեպիսկոպոսին առաջնորդու-

²⁵ Ibidem, s. 30—32.

թեան : Միացնելով զանոնք նախորդներուն , պիտի ջանանք վերակազմել Սաչատուր արքեպիսկոպոսին իրադարձութիւնները , որոնք Լեւոնայոց եկեղեցական ժամանակակից պատմութեան մաս կը կազմեն :

Մինչ այդ , հարկ է նշել թէ Գրիգոր Ժ . Մակունցւոյ (1443—1465) կաթողիկոսութեան վերջին տարիները վրդոված եղան՝ կաթողիկոսակից մրցորդներուն պատճառաւ , որոնք այն ատեն արդէն կը պատրաստուէին զբաւելու Էջմիածնի Աթոռը²⁶ : Գրիգոր Ժ . կաթողիկոսը վախճանեցաւ ըստ Օրմանեանի 1465ին վերջաւորութեան . նոյն տարին անոր յաջորդեց երիցազոյն Թեկնածուն Արիստակէս Բ . (1465—1469)²⁷ : Ճիշտ այս ժամանակամիջոցին , կ'ըսէ Ռօշքայ , այսինքն «1461 — ԶԺ . . . Տէր Սաչատուր . . . , յետ մահու Աւետիքի նստի արքեպիսկոպոս Լէոպոլսի , զոր կոնդակն կառուցման զանդակատանն եկեղեցւոյն Ս . Նիկողայոսի , որ ի Կամենից , յիշէ յամի Տեառն 1463 . . . »²⁸ : Բայց մենք տեսանք արդէն որ Սաչատուր , հակառակ Լվովի հայ աւագանիին բո-

²⁶ Օրմանեան Մ . , Ազգապատում , հատ . Բ . սիւն . 2159—68 :

²⁷ անդ , սիւն . 2168—69 :

²⁸ Ոսկեան Հ . , Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակադրութիւն , էջ 158 . իսկ «Վենետական ժամանակադրութիւն» Թաթարերէն լեզուով կը յաւելու թէ «Տէր Սաչատուր եպիսկոպոս [առաջնորդ] եղաւ Թվ . ԶԺԲ (1463)» , տես Ալիշան Ղ . , Կամենից , էջ 116 :

ղոքներուն, եւ լեհ վեհապետին ազդարարութեան, երեք տարի դանդաղեցաւ Էջմիածին երթալու եւ հոն եպիսկոպոս օծուելու: Ի՞նչ էր արդեօք պատճառը այսպիսի վարուելակերպին. Էջմիածնի Աթոռին խառնաշփոթ վիճակը, կամ թէ Խաչատուր դարձեալ կ'ուզէր մտնել Սսոյ օրինաւոր Աթոռին իշխանութեան ներքեւ, քանի որ ուղղափառ կաթողիկոսը Կարապետ Եւզոկիացին (1446—1477) տակաւին կ'ապրէր²⁹: Պատմութիւնը ցարդ չպարզեց այս հարցը. դիտենք միայն թէ Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսը բանադրած էր մեր Խաչատուրը, եւ այս եղելութիւնը ինքն իր մէջ արդէն նշանակալից է եւ բաւական լոյս կը սփռէ մեր հարցին վրայ: Գիտենք նաեւ թէ 1440—1465 թուականներուն Լվովի «Հայ ազգը» իր աւագանիով հանդերձ այնպիսի քաղաքական-տնտեսական վիճակի մը հասած էր որ լեհ իշխանութիւններն անգամ ստիպուած էին նկատի առնել այս եղելութիւնը³⁰: Այս «Հայ ազգը» ուրեմն պնդեց եւ կրկին պահանջեց լեհ վեհապետէն որ Խաչատուր յարդէ վերոյիշեալ պայմանները: Ուստի Կաղիմիր Բ. Եազեւոնչըք երկրորդ ազդարարութիւն մը ուղղեց Խաչատուրին, պատուիրելով միաժա-

²⁹ Hofmann G., Die Einigung der armenischen Kirche, Orient. Christ., 1939, p. 184.

³⁰ Petrowicz G., L'Organisation juridique des Arméniens, REA 1967, p. 336.

մանակ Անդրէաս դէ Սպրովայ դաւառապետին որ այս խնդիրը կարգադրէ : Եւ այս անգամ մեր Խաչատուրը ստիպուեցաւ տեղի տալ : Արդարեւ 1466ի դարնան էջմիածին գնաց , ուր հաւանաբար Աստուածածնայ Փոխման տօնին օրը , Արիստակէս Բ . կաթողիկոսէն արքեպիսկոպոս օծուեցաւ : Ահա այն կոնդակը , զոր այս վերջինը դրած էր այդ առթիւ Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայոց : «Շնորհաւք եւ ողորմութեամբ , կամաւք եւ ընտրութեամբ ամենակալին Աստուծոյ Հաւրն երկնաւորի . . . , եւ կարողութեամբ . . . Միածնի Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի , եւ հաճութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ Աստուծոյ ճշմարտի : Այս մեր զիր հոգեւորական հրամանի , եւ . . . նամակ ողջունի սիրոյ եւ խաղաղութեան , առաքեալ ի փառաւոր եւ յերջանիկ զիտապետէ , նոր եւ ընտրեալ հայրապետէ , եւ զերիմաստ պատրիարդէ , Տէր Արիստակէսէ Կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց , եւ . . . յաջորդ , աթոռակալ եւ փոխանորդ Սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդղիմէոսի եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին : Զոր զբեմք ի դրանէ . . . սուրբ էջմիածնիս . . . եւ առաքեմք ի յաստուածապահ մայրաքաղաքդ Լոյլ կոչեցեալ , ի Սեչոմն , ի Կամենէցն , ի Սերաթն , ի Պօթիչան , Մանքէրմանն , ի Պելլան : Որոց այդոցիկ բնակչացդ ի միասին , նախ պատուական քահանայիցդ ըստ կարգի , բարեպաշտօն տանուտերացդ եւ խօճայնոյդ , աստուածասէր ազա-

տորդեացի, աշխատասէր հողագործացի, հաւատարիմ ձեռնաւորաց... , ձեռնահմուտ արուեստաւորացի, համեստ եւ երկեւղած տանտիկնացի...

Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն հողեւոր սրգիք մեր ի Քրիստոս. ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ շնորհիւ մեր սուրբ Լուսաւորչին նստաք յաթոռս Սուրբ Էջմիածնիս, ի յուղիւ եւ ի կարգաւորել զկարգ եւ զկրօնս Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ: Եւ այս եղեւ ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն եւ ի խնդրոյ հայկազեան տոհմի, եւ կամակցութեամբ արեւելեան վարդապետացս. Շմաւոն վարդապետէ, Սարգիս վարդապետէ, Դաւիթ վարդապետէ, Դանիէլ վարդապետէ, [եւ] Ազատորդեացս եւ համաւրէն... ազգիս: Զոր եւ մեք ի հարկէ ապաւինելով յամենակալ նախախնամութիւնն Արարչին ամենեցուն... եւ յանձն առաք զայս անտանելի հողարարծութիւնս սուրբ եկեղեցւոյս Աստուծոյ...

Ընդ սոցին եկն եւ Խաչատուր վարդապետն ի հնազանդութիւն սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնիս. եւ մեք մեծ սիրով եւ պատուով ընկալաք զդա ըստ տէրունական հրամանին. եւ երբ արաւ մեզ զթուղթն ինքնակալ թաղաւորին Գաղեմիրին, եւ Լովի տանուտերացի եւ զԿամենէցիդ: Եւ մեք միաբանութեամբ վարդապետացս եւ եպիսկոպոսացս ձեռնադրեցաք եւ աւրհնեցաք զդա եպիսկոպոս մայրաքաղաքիդ Իլովի աթոռոյն եւ իւր ամե-

նայն... վիճակին... , եւ առաքեցաք առ ձեզ զՀաւատարիմ եւ զսիրելի հոգեւոր որդիդ մեր զՏէր Խաչատուր եպիսկոպոս ձեր առ ձեզ աւրհնութեամբ նամակաւ եւ բարձր հրամանաւ եւ սրբալոյս սուրբ մեռոնաւ քարոզել եւ խրատել եւ ուսուցանել զձեզ զնալ յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն... : Որով եւ դուք ամենեքեան սիրելի որդիք մեր ի Քրիստոս , զառաքելաշնորհ եպիսկոպոսդ զԽաչատուր վարդապետ մեծաւ սիրով եւ պատուով յոյժ ընկալարուք զդայ... : Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հասս եւ զիրաւունս , զոր աւրինաւք եւ կանոնաւք պարտիք տալ Աստուծոյ բաժին... , տուք ի ձեռս նորընծա տէր Խաչատուր եպիսկոպոսիդ ձերոյ... : Վասն որոյ ի մտանէն դորա ի յաւրհնեալ վիճակդ իւր , իջցէ եւ շնորհք ողորմութեանն Աստուծոյ յերկնից ի վերա ձեր... Գրեցաւ զիր աւրհնութեան հրամանիս մերոյ...»³¹ :

Այս կոնդակը ժամանակի դժնդակ պարագաներու բերմամբ փնասուած հասաւ մեզի , որովհետեւ թուականը , կաթողիկոսական կնիք եւ ստորագրութիւն կը պակսին : Բայց մենք դիտենք արդէն թէ Արիստակէս Բ.ը յաջորդեց Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսին 1465ի վերջերը . հետեւաբար այս կոնդակը , ինչպէս որ անոր ներքին քննութենէն ալ յայտնի է , գրուեցաւ 1466ին :

³¹ Ալեշան Ղ. , Կամենից , էջ 225—27 :

Սաչատուր արքեպիսկոպոսը, 1467ին սկիզբները Լվով հասաւ. մինչ իր պաշտօնին զուլսը անցնելու վրայ էր, հայ երեսփոխանները եւ աւագանին ստիպեցին զինքը որոշ պայմաններ ընդունելու, որոնց մասին Բժըշկեանց այսպէս կ'արտայայտուի «Նախնի եպիսկոպոսունք իրրեւ զային յէջմիածնէ զիր զաշնադրութեան տային Իլլովցոց, որ սկսաւ ի Սաչատուր եպիսկոպոսէ, որպէս ցուցանէ նամակ իւր զրեալ բոլորգիր ի վերայ մազաղաթի այսպէս»³² «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սաչատուր Արքեպիսկոպոս ի թուականութեան ԶԺԶ (1467): Ի ժամանակս երիցս երանեալ Հայրապետի հանուրց Հայաստանաց Տեառն Յառիստապէս Կաթողիկոսի. եւ պատրիարքի Վաղարշապատու սուրբ յաթոռն էջմիածնի նւաստս ի բանասիրաց Սաչատուր եպիսկոպոս ձեռնադրեցայ եպիսկոպոս Իլովի աթոռոյն եւ իւր վիճակացն, եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ եկեալ հասաք ի մեր հաւտս որ Աստուծոյ եւ ի մեր հայրապետէն անձնեցաւ մեզ. եւ ի սոյն աւուրս շնորհաւք Փրկչին եկեալ հասեալ կային սուրբ եւ պարծանաց պարծանք նուիրակքն տէր Անանիաս արհիեպիսկոպոսն եւ տէր Թումա եպիսկոպոսն ի աստուածաշէն եւ տիրախնամ քաղաքս Իլովս. եւ հանդէսիւ ժողովեցան միայդումար ամենայն աւրհնու-

³² Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 109:

թեանց արժանաւոր երջանիկ եւ ուղղափառ ժողովուրդ քաղաքիս ի զաւիթս աստուածային լուսոյ մաւրս ի մենաստանիս. եւ ես նուաստ եպիսկոպոս Սաչատուր խոստացայ կատարել առաջի Աստուծոյ. նախ եկեղեցեաց եւ ընչիցն հրաման չայնենք. առանց տանուտրաց հրամանին: Բ որ քահանայից մտոցն ձեռնամուխ չի լինիք. եւ ոչ նոքա իմ մուտքից. որպէս առաջի հայրապետըն ժամն էր: Գ որ զայս տեղացս իրիցանուն զգատն ու զգատաստանն ի տեղս այնենք հետ տանուտրացն եւ այլ տեղ չի ձենենք: Դ որ զքահանայ կամ զսարկաւազ առանց տանուտրաց հրամանին չի այնենք: Եւ որ անհասուկ խնամութիւն կամ այլ անհաս բան կաշառաւք չի այնենք: Այլ թէ մահու թէ կենաց ինչ որ իւրեանց կեարացն հոգոյ բաժին հանեն, կամ տան զայն առնունք... եւ այլ աւելի չի պահանձենք: Այլ եւ եկեղեցապան եւ հայրապետ զնկոյ հրամանք չանենք առանց տանուտրացն հրամանին. եւ այլ ինչ բան որ լինայ կամ դատաստան հոգեւոր կամ մարմնաւոր առանց տանուտրացն չայնենք: Եւ այլ կաթողիկոսն տէր Արիստազէսն վերստին հրաման այնէ եւ զԼով քաղաքս տէրունի այնէ դրով եւ պատասխան տամ կաթողիկոսին Աստուծով»³³: «Յայսմանէ յայտ է — կ'եզրակացնէ

³³ անդ, էջ 110. ասկէ կը հետեւի թէ վերը յիշուած Սիդիսմունդ Աւգոստոսի «յայտարարութիւնը», որուն հետեւեցան Ռօշքայ, Բարոնչ, Գրոմիեցկի, Օբերթընսկի եւ ուրիշներ, սխալմամբ արձանագրած

Բժշկեանց — Թէ Անեցիք [Լեհահայք] սեղմեալ էին զիշխանութիւն եպիսկոպոսաց Իլվովի, եւ ամենայն ինչ հրամանաւ դատաւորաց լինէր: Նմին իրի յաջորդ սորա Գալուստ եպիսկոպոս դժուարացաւ յոյժ ընդ այս. եւ ի նամակի իւրում, զոր գրեաց առ Իլվովցիս յամի 1516, մեղադիր լինի խաչատուր եպիսկոպոսին, որ տուեալ էր զայն գիր»³⁴:

Այն ժամանակէն ի վեր ուրեմն, ըստ Բժշկեանցի, կը սկսի երկայն շարքը զեղծարարութիւններուն, զորս ազդեցիկ հայ երեսփոխաններ գործեցին մեր արքեպիսկոպոսներուն եկեղեցական իրաւասութեան ի վնաս: Վերոյիշեալ պայմաններուն մէջ տկար եւ թոյլ խաչատուր արքեպիսկոպոսը համակերպեցաւ, կամ աւելի ճիշդը, ստիպուեցաւ կառավարել Լեհաստանի եւ Մոլդավիոյ Հայերը ի հոգեւորս:

Վերջին հարցն ալ այս է Թէ քանի՞ տարի տեւեց խաչատուր արքեպիսկոպոսին առաջնորդութիւնը: Դիւրին չէ պատասխանել այս հարցին, որովհետեւ մեր տրամադրութեան տակ գտնուած վաւերաթուղթերը զիրար հերքել կը թուին, այս պատճառաւ մեր պատասխանը այս գլխուն վերջաւորութեան կը յետաձգենք: Հուսկ, կ'արժէ յիշել Թէ խա-

էր սոյն «Ղաշնադրութեան» որպէս թուական՝ 1478 տարին. տես աստ, Գլուխ Ե., Ժանթթ. 33:

³⁴ Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 110—11:

չատուր արքեպիսկոպոսին մանկութեան ընկեր եղաւ Մկրտիչ Իլովեցին, որ 1476—1485 թուականներուն Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռին վրայ բազմեցաւ: Արդարեւ աւետարան մը, որ կը պահուի այժմ Ս. Յակոբեանց մատենադարանին մէջ, հետեւեալ յիշատակարանը կը բովանդակէ «Գրեցաւ [աւետարանս] ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ Ս. Յակոբայ որդոյն Զերեթեայ, որ է Աթոռ Ս. Հայրապետին տէրն եղբաւրն Յակոբայ առաջին Պատրիարքին... , եղեւ կատարումն սորա ձեռամբ... Սիմէոնի ի յառաջնորդութեան ս. ուխտիս Տէր Մկրտիչ Արհեպիսկոպոսին Իլովեցւոյն եւ համչիրակ եղբաւրն իւրոյ Սաշատուր վրդ.ին... ի թվին ԶԼԴ (1485)»³⁵:

3. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ (1481?—1492)

Այս արքեպիսկոպոսին անձնաւորութիւնը, պատմական աղբիւրներուն սակաւութեան պատճառաւ, մինչեւ հիմա անծանօթ կը մնայ պատմութեան: Հայ եւ լեհ պատմագէտները առ հասարակ, իրարմէ փոխ առնելով հազուադիւտ եւ տարակուսական տուեալները Ստեփանոս Ա.ի առաջնոր-

³⁵ Աղաւնունի Մ., Միարանք եւ այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի. Երուսաղէմ 1929, էջ 302. Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հատ. Ա., Երուսաղէմ 1931, էջ 540, ծանօթ. 2:

ղութեան հայոց, համաձայն են զինքը խա-
չատուր Իլովեցիի անմիջական յաջորդ նկա-
տելու, բայց համամիտ չեն անոր առաջնոր-
դութեան թուականները որոշելու հարցին
մէջ³⁶։ Արդարեւ Զախարիասելիչ կ'ըսէ թէ
Ստեփանոս, ըստ Նիէսիէցիիին, արքեպիսկո-
պոս էր 1538ին։ Մինասովիչ, ընդհակառակը,
զայն կը զետեղէ Գալուստ արքեպիսկոպոսէն
(1515—1542?) առաջ։ Իսկ Ռօշքայի համա-
ձայն Ստեփանոս եղաւ Լվովի արքեպիսկո-
պոս 1485ին եւ մեռաւ 1492ին³⁷։ Բարոնչ, որ
յիշեալ տուեալները բառ առ բառ³⁸ կը
կրկնէ, կը յաւելու թէ Ստեփանոս արքեպիս-
կոպոս 1492էն առաջ Հռոմ զացած էր Պետ-
րոսեան Աթոռը մեծարելու համար³⁹։ Գրոմ-
նիցիին սակայն, վերոյիշեալ հեղինակներէն
ոչ մէկուն կը վստահի, եւ աւելի համոզիչ
վաւերաթուղթերու պակասէն, զուրս կը ձգէ
Ստեփանոսը մեր արքեպիսկոպոսներուն
ցանկէն⁴⁰։ Լեխիցիին, ընդհակառակը, կը
հաստատէ թէ «...այս Ստեփանոսը, հաւա-

³⁶ Աճառեան Հ., Անձնանունների բառարան,
հատ. Դ., էջ 671, թիւ 643։

³⁷ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormia-
nach, s. 38—39.

³⁸ Barącz S., Żywoty sławnych Ormian w
Polsce, s. 289.

³⁹ Barącz S., Rys dziejów ormiańskich,
s. 109.

⁴⁰ Gromnicki T., Ormianie w Polsce,
s. 20—21.

նարար Մեծ Հայքի նախկին կաթողիկոս՝
Լվովի Հայոց արքեպիսկոպոս եղաւ 1481ին .
Պետրոսեան Աթոռին հետ միութեան կողմնա-
կից էր . Հռոմ զնաց եւ Իննովկենտիոս Ը .
(1484—1492) քահանայապետին այցելեց .
սակայն սոյն ուխտագնացութեան հետեւանք-
ներուն մասին տեղեկութիւն չունինք . ան
մեռաւ 1492ի ատենները . . . »⁴¹ : Հուսկ Օրեր-
թընսկին , ակնարկելով այն պատմադէտնե-
րուն որոնք ենթադրած էին թէ Ստեփանոս
Մեծ Հայքի նախկին կաթողիկոսն էր⁴² ,
կ'ըսէ թէ «այս Ստեփանոս Մեծ Հայքին կա-
թողիկոս չէր , ինչպէս ընդհանրապէս կը
կարծուի . . . , այլ Աղթամարին 1464—1487
թուականներուն . Էջմիածնի Աթոռը զրա-
ւելու իր ապարդիւն ջանքերէն ետք ան Լվով
հաստատուեցաւ »⁴³ :

Հեղինակներու մէջբերումներէն , ինչպէս
կը տեսնուի , Ստեփանոսի առաջնորդութեան
հարցը այնքան տարտամ է որ մենք եւս զայն
պարզ աւանդավէպ համարած էինք : Սա-
կայն , Ռոչքայի ժամանակագրութեան մէջ
հետեւեալ վկայութիւնը զտնելով՝ մեր կար-
ծիքը փոխեցինք : Ռոչքան արդարեւ կը գրէ
«1485—ՋԼԴ . — Տէր Ստեփաննոս արքեպիս-

⁴¹ Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, s. 40.

⁴² Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 39 nota.

⁴³ Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 32—33.

կոպոսն Լէոպոլսի, զորոյ եկամուտն յայսմ
ամի նուիրակքն էջմիածնի տրամադրեցին
կոնդակաւ, զորոյ միայն սկիզբն դնեմ աս-
տէն. «Շնորհօք եւն: Եկինք նուիրակք հրա-
մանաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսին⁴⁴, մեք
Աստուածատուր վարդապետ եւ Ներսէս կրօ-
նաւորս ի Կամենից ի Թվին ՁԼԴ (1485). եւ
հանդիպեցաւ ի տեղս Տ. Յովհաննէս կաթո-
ղիկոսն եւ Տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոսն»
եւն: Սա զնացեալ ի Հռոմ, դաւանէ զուղղա-
փառութիւն եւ յիննոչենցիոսէ Ը. ընդունի
սլարգեւ զխաչ, զմուձեղայ, զոռքէդ եւ
զսպիտակ եւ զկարմիր սրբազան զգեստս պա-
տարագի: Դարձեալ ի Լէոպոլիս՝ վախճանի,
իւր կտակն այսպէս, եւ կոնդակ Կամե-
նիցու»⁴⁵: Եւ դարձեալ «1490 — ՁԼԹ., Գա-
լուստ, զոր Լեհք Քիլիանոս գրեն, արքեպիս-
կոպոսն Լէոպոլսի Հայոց, յայսմ ամի էր...:
Սա, որպէս Թուի, երթալով Ստեփաննոսի
արքեպիսկոպոսի ի Հռոմ, նստի փոխանակ
նորա մինչեւ նա դարձաւ ի Հռոմայ»^{45*}:

Ստեփանոս ուրեմն օրինաւոր առաջնորդ
էր Լեհահայոց: Ուստի կարելի է հարց տալ
թէ ան ե՞րբ Լվովի արքեպիսկոպոսը եղաւ
եւ ե՞րբ վախճանեցաւ: Մի քանի պատմա-
գէտներ, հիմնուելով որոշ աւանդութեան մը

⁴⁴ Սարգիս Գ. (1485—1515):

⁴⁵ Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակա-
գրութիւն, էջ 160. Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 135:

^{45*} Ալիշան Ղ., անդ, ծանօթ. 1:

վրայ, կ'ըսեն թէ Ստեփանոս մեր թեմը կա-
ռավարեց 1481—1492 թուականներուն ⁴⁶ :
Բայց ահա մեր առջեւ կ'ելլէ շարք մը վկա-
յութիւններու որոնք վերոյիշեալ վկայու-
թիւնները ժխտել կը թուին : Արդարեւ, հար-
սանեաց դրքին մէջ, որ «Գրօրէնք» կը կո-
չուի, կը գտնենք հետեւեալ վկայութիւնը .
«'Ի թվին ջիս եւ 'ի մին (1492) . կաման
ամենակալին . . . եղեւ այս շնորհաւոր հար-
սանիքս ի յաստուածապահ քաղաքս Իլով
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին . ի
հայրապետութեան տեառն տէր Սարգիսին .
եւ ի արքեպիսկոպոսու[թ]ե[ան] տէր Խա-
չատուրին, եւ ի թաղաւորութե[ան] Գաղի-
միւրին : Արդ զոր եկն առաջի օրինացն Աս-
տուծոյ քահանայիցն եւ տանտիրանցն . . . » ⁴⁷ :
Դարձեալ Ռոչքայի ժամանակագրութեան
մէջ կը կարդանք թէ «1493 — ԶԽԲ. , Խաչա-
տուր արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի էր յայսմ
ամի, զոր կոնդակն զանդակատան եկեղեց-
ւոյն, որ ի Կամենից յիշէ» ⁴⁸ : Իսկ «Տարե-
գիրք Կամենիցայ» կ'ըսէ թէ «Թվ. ԶԾԱ.
(1502) վախճանեցաւ Տէր Խաչատուր եպիս-
կոպոսն, որ էր ազնիւ եւ աստուածաբան
վարդապետ» ⁴⁹ : Հոսկ «Վենետական ժա-

⁴⁶ Schematismus Archidioec. Leopoliensis
rit. arm., pro A. D. 1936, p. 10.

⁴⁷ Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 117, թիւ 191 :

⁴⁸ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 135—36 :

⁴⁹ անդ, էջ 16 :

մանակագրութիւն», թաթարերէն լեզուով գրուած, կ'ըսէ թէ «ԹՎ. ՋԾԱ., Տէր Խաչատուր օլտու», այսինքն՝ Տէր Խաչատուր [արքեպիսկոպոս] վախճանեցաւ 1502ին⁵⁰ :

Դժուարութիւնն այն է թէ ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլայ համաձայնեցնել կամ հաշտեցնել վերոյիշեալ վկայութիւնները, որոնք զիրար հերքել կը թուին, որովհետեւ անոնցմէ առաջինը կը հաստատէ թէ 1485ին Լվովի արքեպիսկոպոսն էր Ստեփանոս Ա., իսկ միւսները, ընդհակառակը, կ'ապացուցանեն թէ 1492—1493 թուականներուն Խաչատուր արքեպիսկոպոսը տակաւին կ'ապրէր եւ թէ 1502ին վախճանեցաւ : Մինչեւ այսօր ոեւէ վաւերութիւն չկրեւան չեւաւ այս երեւութական հակասութիւնը պարզելու համար : Մենք կը կարծենք թէ Խաչատուր արքեպիսկոպոսը, թէպէտ Գաղիմիր Բ. լեւ թաղաւորէն հաստատուած էր սակայն հայ աւագանիին զեղծարարութիւններէն տաղտկացած, 1480—1481 թուականներուն կամովին հրաժարած ըլլայ իր պաշտօնէն : Արդարեւ, միայն այս պարագային Ստեփանոս Ա. մեր թեմին ղեկը իր ձեռքը կրնար առնել առանց որ Խաչատուր արքեպիսկոպոսը բողոքէր լեւ վեհապետին, որ տակաւին ողջ էր : Իսկ Ստեփանոս Ա.ին մահէն ետք († 1492) շատ հաւանական է որ Խաչատուր, տեղի տալով Լվովի Հայոց թախան-

⁵⁰ անդ, էջ 117 :

ձանքներուն, դարձեալ յանձն առած ըլլայ հովուական պաշտօնը մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ 1502ին: Այսպէսով, ուրեմն, մասամբ կը ճշդուի Կրուսինսկիին հաստատածը, ըստ որում Խաչատուր արքեպիսկոպոսը Լվովի թեմը կառավարեց Եան-Ալբրեխտ լեհ թագաւորին օրով, այսինքն 1492—1502 թուականներուն ⁵¹

4. ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ
(1515—1542?)

Գալուստ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան հայող աղբիւրները հազուադիւրս ըլլալով, հայ եւ լեհ պատմագէտները համաձայն չեն անոր ընտրութեան թուականին մասին: Բժշկեանց եւ Բարոնչ 1516 թուականը կը նշանակեն, իսկ Ալիշան 1515 ⁵²: Նիէսիէցիին կը հաստատէ թէ Գալուստ արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ 1490ին ⁵³, իսկ Գրոմնիցիին 1478ին ⁵⁴: Հոսկ Վենետական Ժամանակագրութիւն կ'ըսէ թէ «Տէր Գալուստ ախրաշ օլդուրտու թւ ՋկԴ ինա», այսինքն՝ Տէր Գալուստ եպիսկոպոս նստաւ 964 (1515)ին ⁵⁵: Իր ընտրութիւնը սակայն,

⁵¹ Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 37.

⁵² Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն, էջ 106, Ալիշան Ղ., նշ. դ., էջ 6:

⁵³ Niesiecki K., Herbarz Polski, t. I, s. 108.

⁵⁴ Gromnicki T., op. cit., p. 20.

⁵⁵ Ալիշան Ղ., նշ. դ., 117:

ինչպէս կը տեսնենք պատմական եղելութեանց յաջորդութենէն, նոյն տարուան (1515ի) սկիզբները կատարուեցաւ:

Նորընտիր առաջնորդը, զոր Լեհերը Քիւրիանոս կը կոչեն, եւ ըստ յիշեալ պատմագիրներուն Լեհահայոց թեմին վարիչ եղած էր 1502էն ի վեր (որովհետեւ խաչատուր Իւովեցիի մահէն ետք, արքեպիսկոպոսական աթոռը թափուր մնացած էր) Լվովի հնամենի հայ գերդաստանէն կը սերէր⁵⁶. անոր հայրը Տէր Ստեփանոս կը կոչուէր եւ մայրը Մարգարիտ⁵⁷: Կրնանք հետեւաբար ենթադրել թէ Գալուստ տեղեակ էր Լեհահայոց աւանդութեանց, եւ թէ ան, որոշելով հանդերձ Էջմիածին երթալ եւ հոն արքեպիսկոպոս օծուիլ, միտք չունեցաւ սակայն հայ աւագանիներու զեղծումներուն առջեւ տեղի տալու:

Գալուստ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ամենայն հաւանութեամբ 1515ին Զաքարիայ Կաթողիկոսին ձեռքով, Աստուածածնի Վերափոխման տօնին օրը. սակայն ձեռնադրութեան յատուկ կոնդակը ցարդ չգտնուեցաւ⁵⁸: Նոր առաջնորդը 1516ին

⁵⁶ Obertyński Z., Die florentiner Union, s. 50; Korwin L., Ormiańskie rody szlacheckie, Kraków 1934, s. 107.

⁵⁷ Աղինեան Ն., Պարսամ տաղասաց..., Հանդ. Ամսօր. 1930, սիւն. 592, ծանոթ. 8:

⁵⁸ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ., սիւն. 2217:

սկիզբները Կամենից քաղաքը հասաւ, ուր հայ աւագանիները իրեն դաշնադրութեան թուղթը ներկայացուցին զոր խաչատուր Իլովեցի արքեպիսկոպոսը ժամանակին ստորագրած էր: Բայց Գալուստ, ինչպէս վերեւ ըսինք, մերժեց զայն ստորագրել, եւ — կը գրէ Բժշկեանց — «...դժուարացաւ յոյժ ընդ այս. եւ ի նամակի իւրում, զոր գրեաց առ Իլովցիս յամի 1516, մեղադիր լինի խաչատուր եպիսկոպոսին, որ տուեալ էր զայն դիր»⁵⁹: Բացայայտ է ուրեմն թէ նոր արքեպիսկոպոսը միտք չունէր յաւակնոտ եւ դոռող աւագանիներուն տեղի տալու:

Մեզի անծանօթ կը մնան բանակցութեանց ընթացքը եւ պարագաները Գալուստ արքեպիսկոպոսին եւ հայ աւագանիներուն միջեւ: Ստոյգ է սակայն թէ որոշ համաձայնութեան մը յանգած պիտի ըլլան, որովհետեւ այս վերջինները Սիգիզմոնդ Ա. (1506—1548) թագաւորին աղերսագիր մը ներկայացուցին, որով նոր առաջնորդին համար հաստատութեան դիր կը խնդրուէր: Եւ հոս հարկ է ընդգծել այս եղելութիւնը թէ մինչ Լեհահայոց պատուիրակութիւն մը յիշեալ աղերսագիրը ձեռքն առած դէպի Վիլնա քաղաքը (ուր արքունիքը կը գտնուէր) ուղեւորուելու վրայ էր, Գալուստ արքեպիսկոպոսն ալ կը վճռէր անոր միանալ: Յատկանշական է սա վարուելակերպը, որովհետեւ

⁵⁹ Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 110—111:

կը յայտնէ թէ նոր առաջնորդը աւելի ապահով համարեցաւ անձամբ հոգալ իր հաստատման եւ իրաւասութեան խնդիրները։ Սիդիզմոնդ Ա. արդարեւ հաստատեց Գալուստ արքեպիսկոպոսը որպէս առաջնորդ Լեհահայոց եւ հրամայեց որ այս վերջինները հնազանդին անոր եւ յարգեն զինքը, իր աստիճանին, պաշտօնին եւ կարգին վերաբերեալ հարցերուն մէջ եւ հոգան պատշաճապէս անոր ապրուստը։ Սոյն թաղաւորական հրովարտակին մէջ չենք գտներ ոեւէ սեղմում եպիսկոպոսական իշխանութեան կամ իրաւասութեան հանդէպ, զորս հայ աւագանիները խաչատուր արքեպիսկոպոսին պարտադրած էին։ Հայ աւագանիներուն թոյլ կը տրուէր սոսկ առաջնորդին հետ միասին դատել հայ քահանաները, եւ այդ ալ այն պայմանով որ «...եթէ այդպիսի սովորութիւն հինուց ի վեր կար [թեմին մէջ] եւ օրինաւոր էր»։

Ահաւասիկ յիշեալ հրովարտակին կարեւոր կէտերը. «Սիդիսմոնդ, Աստուծոյ շնորհքով Լեհաստանի թաղաւոր եւն...։ Ներկայ հրովարտակով կը ծանուցանենք թէ Պատուելի Քրիիանոս (Գալուստ) Հայկազն՝ Լվով քաղաքէն, մեր Հայոց կողմէն միաձայն հաւանութեամբ եպիսկոպոս ընտրուեցաւ եւ իրենց կաթողիկոսին ձեռքով Հայաստանի մէջ ձեռնադրուեցաւ։ Ան մեր Վեհափառութեան առջեւ ներկայացաւ եւ յիշեալ Հայոց հետ միասին խոնարհաբար աղաչեց որ

Մենք մեր թաղաւորական իշխանութեամբ իր ընտրութեան եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հաւանինք եւ հաստատենք: Մենք ուրեմն, անոր ձեռնհասութիւնը եւ արժանիքը, զորս յիշեալ Հայերը մեզ կը յանձնարարեն, նկատի ունենալով, իր ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը կը վաւերացնենք եւ կը հաստատենք...: Հետեւաբար բոլոր մեր Հայերուն որոնք Լվովի, Կամենիցի, Կիէվի եւ Լուցքայի քաղաքներուն եւ մեր ամբողջ թաղաւորութեան մէջ կը բնակին, կը հրամայենք եւ կը յանձնարարենք որ յիշեալ Քիւրիանոս (Գալուստ) իրբեւ ճշմարիտ եւ օրինաւոր եպիսկոպոս համարին եւ ընդունին. անոր հնազանդ ըլլան՝ իր աստիճանին, պաշտօնին եւ կարգին հայող հարցերուն մէջ. նոյնպէս անոր պարտ ու պատշաճ յարգանք եւ պատիւ ընծայեն եւ ապրուստի վերաբերեալ պէտքերը հոգան: Կը հրամայենք նաեւ բոլոր արքեպիսկոպոսներուն, եպիսկոպոսներուն, դաւառապետներուն եւ քաղաքապետներուն որ յիշեալ Քիւրիանոս (Գալուստ) հայ եպիսկոպոսի պաշտօնին, կարգին եւ իրաւասութեան արդելք չհանդիսանան, [որպէս զի] կարենայ դատել իր ծէսի քահանաները, աւագանիներուն հետ միասին, եթէ հնուց ի վեր այս սովորութիւնը պահուած էր եւ թոյլատրուած...»⁶⁰:

⁶⁰ Obertyński Z., op. cit., p. 50—51.

Ժամանակին բաւական մեծ վէճ մը ծագեցաւ պատմագէտներուն միջեւ սոյն հրովարտակին թուականի մասին: Օրերթընսկին, որ զայն արտադրած էր Լվովի հայ թեմի դիւանատունէն, կը դնէ հետեւեալ թուականը «Տուեալ Վիլնայ [քաղաքին մէջ], չարաթ օրը, նախ քան Աղաչանայ Կիրակին [26 Ապրիլ] հաղարբերորդ հինգհարիւրերորդ տասնվեցերորդ տարին, եւ մեր թագաւորութեան տասներորդ տարին»⁶¹:

Զախարիասեւիլի ընդհակառակը, խօսելով Լեհահայոց առանձնաշնորհութեանց մասին, կ'ըսէ թէ հրովարտակը, զոր Սիգիզմոնդ Ա. շնորհած էր Գալուստ արքեպիսկոպոսին տրուած էր «Վիլնայ [քաղաքին մէջ] չարաթ օրը նախ քան Աղաչանայ Կիրակին [16 Մայիս] 1517ին, մեր թագաւորութեան տասներորդ տարին»⁶²: Նոյն պատմագէտը սակայն, խօսելով Լվովի հայ արքեպիսկոպոսներուն մասին, կ'ըսէ թէ «Գալուստ եպիսկոպոսը հաստատուեցաւ Սիգիզմոնդ Ա.էն 1516ին...»⁶³: Բայց երբ Զախարիասեւիլի նոյն վեհապետին յիշեալ հրովարտակը կ'ընդօրինակէ՝ դարձեալ 1517 թուականը կը դնէ⁶⁴: Գրոմսիցկի եւ Լեխիցկի

⁶¹ Ibidem, p. 51.

⁶² Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 8, 20.

⁶³ Ibidem, p. 37.

⁶⁴ Ibidem, p. 38 nota.

պատմագէտները, Զախարիասեվիչին վստահելով կ'ընդունին 1517 թուականը⁶⁵ :

Արդ, որոշելու համար թէ սոյն վէճին մէջ ո՞ր պատմագէտը իրաւունք ունի, բաւ է լեհաստանի ազգային պատմութեան մատեան մը բանալ : Կոնոպչիւնսկին, իր երկասիրութեան մէջ Աղեքսանդր Եազեւլոնսք, լեհ թագաւորին մահը կը դնէ 19 Օգոստոս 1506ին . ասոր յաջորդին, այսինքն Սիգիզմոնդ Ա.ի ընտրութիւնը՝ 8 Դեկտեմբեր 1506ին եւ թագադրութիւնը՝ 24 Յունուար 1507ին⁶⁶ : Հետեւաբար Սիգիզմոնդ Ա.ի թագաւորութեան տասներորդ տարին գործնականապէս կը սկսէր 8 Դեկտեմբեր 1515ին եւ կը վերջանար 8 Դեկտեմբեր 1516ին, իսկ պաշտօնականապէս կը սկսէր 24 Յունուար 1516ին եւ կը վերջանար 24 Յունուար 1517ին : Բացայայտ է ուրեմն թէ վերոյիշեալ թագաւորական հրովարտակը հրատարակուեցաւ 1516ին «չաբաթ օրը նախ քան Աղաչանաց Կիրակին»՝ 26 Ապրիլ, եւ ոչ թէ 1517ի չաբաթ օրը նախ քան Աղաչանաց Կիրակին՝ 16 Մայիս . արդարեւ 24 Յունուար 1517ին կը

⁶⁵ Gromnicki T., op. cit., p. 20—21; Lechicki Cz., op. cit., p. 40.

⁶⁶ Konopczyński W., Dzieje Polski nowożytnej, t. I, Londyn 1958, p. 3.

սկսէր Սիգիզմոնտ Ա.ի թագաւորութեան տասնմէկերորդ տարին ^{66*} :

Պատմական տուեալները Գալուստ արքեպիսկոպոսի մասին, ինչպէս տեսանք, հաղուադիւտ են. զիտենք միայն թէ ան Լվովի թեմը ձեռնհասութեամբ կառավարեց, առանց ենթարկուելու աւագանիներու քմահաճոյքին : Այսպէս, օրինակի համար, Յեպերով զիւզին կալուածներու խնդրին մէջ [զորս իշխան Սվիդրիդեւըն պարզեւած էր 1445ին Աւետիք արքեպիսկոպոսի ⁶⁷, եւ զորս Լվովցի Վարդիկ երեսփոխանը 1538—1539ին բռնութեամբ զրաւած էր] Գալուստ արքեպիսկոպոսը Սիգիզմոնդ Ա. թագաւորի ատեանին զիմեց եւ յաղթական հանդիսացաւ ⁶⁸ : Պատմական վաւերաթուղթերու պակասէն կը բերենք հոս դէթ մի քանի յիշատակարաններ, որոնք Գալուստ արքեպիսկոպոսին կը հային : Այսպէս զրիչ Մկրտիչ Իւովեցի կը վերջացնէր 1522ին մաշտոցի մը ընդօրինակութիւնը եւ վերջին թերթին վրայ կ'աւելցնէր «Գրեցաւ ձեռնագրութեան զիրքս ի դաւառիս Իւով առ

^{66*} մեր կարծիքը կը հաստատուի նաեւ այն վաւերաթուղթով որ կը գտնուի Archiwum Głównie (Warszawa) Matricul. Regni Poloniae, t. 187, f. 154v.

⁶⁷ Abraham W., Powstanie organizacji Kościoła łac. na Rusi, Lwów 1904, s. 359, n. 1.

⁶⁸ Acta Castri Leopoliensis, t. 17, p. 679—680; t. 18, p. 482, 544.

դրանն սրբոյ Հաճ [ատ] կատարի. ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Սարգսի [Կաթողիկոսի 1520—37] եւ մերոյ արքեպիսկոպոսութեան տէր Գալուստի, գրքիս ստացողի: Եւ ի Թաղաւորութեան մերոյ Զիկմոնդի: Զնոսմբ տխմար եւ անիմաստ զծողի Մկրտիչ սուտանուն կրօնաւորի: Ի վայելումն տէր Գալուստ արքեպիսկոպոսի: Յիշատակ իրեն եւ իր ծնողացն՝ տէր Ստեփաննոս իր հօրն եւ մօրն Մարգարտին...: Գրեցաւ թվականիս Հայոց ԶՀԱ [1522]. ի Հոռմայեցւոյ ամիս Մարտի...»⁶⁹: Իսկ 1538ին, Աստուածատուր Երուսաղէմի պատրիարքը մասնաւոր կոնդակով մը կը տեղեկացնէր Լեհահայերուն եւ Գալուստ արքեպիսկոպոսին ծաղաւտի մասին Յունաց քով⁷⁰: Հոսկ 1539ին «ես տէր Գալուստ արքեպիսկոպոս խրկեմ զայս [Ժողովածոյ] գիրքս ի Կամէնից ի սուրբ Աստուածածնին եկեղեցի յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացն, իմ հօրն Տէր Ստեփան եւ իմ մօրն Մարգարտին...»⁷¹:

Այժմ կը մնայ լուծուելիք վերջին հարցը. ե՞րբ վախճանեցաւ Գալուստ արքեպիսկո-

⁶⁹ Ակինեան Ն., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Լվով... Վիեննա 1961, էջ 43, 44:

⁷⁰ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 235, Ակինեան Ն., Պարսամ տաղասաց, Հանդէս Ամսօրեայ 1930, ս. 592:

⁷¹ Ակինեան Ն., անդ. սիւն. 592, ծանօթ. 8, Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Ա., սիւն. 474, թիւ 1098:

սլոսը: Պատմագետները համաձայն չեն ոչ իսկ այս վերջին կէտին շուրջ: Ոմանք կը համարին թէ Գալուստ մեռած ըլլայ 1544ին, իսկ ուրիշներ՝ 1549ին: Գրոմնիցկին, օրինակի համար, ակնարկելով Լուբեչչըքի գրքոյի մը կ'ըսէ «Անդրէաս Լուբեչչըք, որ 1549ին հրատարակած էր գրքոյիւ «Պատարագ Հայոց», կը հաւաստէ թէ Քիլիանոս (Գալուստ) տակաւին ողջ էր մինչ ինքը այսինքն [Լուբեչչըք] լատիներէնի կը թարգմանէր հայկական պատարագամատոյցը, բայց թէ վախճանած էր արդէն երբ զայն տպագրութեան յանձնած էր»⁷²: Ահաւասիկ թարգմանուած պատարագամատոյցին տողերը, որոնց կ'ակնարկէ Գրոմնիցկին. «...վասն եպիսկոպոսացն մերոց... եւ [վասն] արքեպիսկոպոսիս մերոյ Տեառն Գալուստի — այս վերջինը (կը յարէ Լուբեչչըք) Լեհահայոց առաջնորդ էր մինչ զայս կը թարգմանէի — կը պատասխանեն զալիրները, Տէր ողորմեա»⁷³: Ուրեմն ըստ վկայութեան Լուբեչչըքին, կ'եղբակացնէ Գրոմնիցկին, Գալուստ արքեպիսկոպոսը մեռած էր 1549 թուականին:

Բարոնչ, ընդհակառակը, ակնարկելով

⁷² Gromnicki T., op. cit., p. 21, Estreicher K., Bibliografia polska, t. 21, Kraków 1906, s. 428—29.

⁷³ Dachkevitch Ya., A. Lubelczyk et ses livres sur les Arméniens ukrainiens, REA 2 (1965), fig. 52.

յիշեալ Լուբեչըքին ուրիշ գրքոյկի մը որուն վերնագիրն է «Հայոց մկրտութիւն, տպագրեալ [ի Կրակով] 1544», կը մէջբերէ Լուբեչըքին հետեւեալ տողերը «Մինչ [ես] այս մկրտութիւնը լատիներէնի կը թարգմանէի, Լվովի Հայերը այն միջոցին զրկուած էին իրենց եպիսկոպոսէն, որ ծերութեան պատճառաւ վախճանած էր»⁷⁴։ Ուրեմն, ըստ վկայութեան Լուբեչըքին, կ'եզրակացնէ Բարոնշն իր կարգին, Գալուստ արքեպիսկոպոսը մեռած էր 1544էն առաջ։

Հարց կու տանք հետեւաբար արդեօք Լուբեչըք ինքնիրե^ն կը հակասէ. ո՞րն է երկու վերոյիշեալ թուականներէն ճշգրիտը։ Դժուար չէ պատասխանել այս առարկութեան. արդարեւ եթէ երկու վերոյիշեալ հատուածները իրարու բաղդատենք, պիտի տեսնենք թէ «Պատարագ Հայոց»ը լատիներէնի թարգմանուեցաւ երբ Գալուստ արքեպիսկոպոսը տակաւին կ'ապրէր։ «Հայոց մկրտութիւնը», ընդհակառակը, թարգմանուեցաւ եւ տպագրուեցաւ երբ յիշեալ առաջնորդը մեռած էր արդէն։ Ասկէ կը հետեւցուի թէ «Պատարագ Հայոց»ի թարգմանութիւնը աւելի շուտով կատարուեցաւ քան «Հայոց մկրտութիւն» գրքին թարգմանութիւնը եւ տպագրութիւնը։ Ուստի Լուբեչըք

⁷⁴ Barącz S., *Zywoty sławnych Ormian w Polsce*, s. 161; Estreicher K., op. cit., p. 427—28; Dachkevitch Ya., art. cit., fig. 41.

ինքնիրեն չի հակասեր՝ Գալուստ արքեպիսկոպոսի մահուան թուականի մասին. նկատելի է միայն այն իրողութիւնը թէ, մեղի անծանօթ պատճառներու համարը «Պատարադ Հայոց» թարգմանութիւնը աւելի ուշ տպագրուեցաւ, այսինքն 1549ին:

Հետեւաբար կրնանք ըսել այլեւս թէ Գալուստ արքեպիսկոպոս վախճանած է ոչ թէ 1549ին, այլ 1544էն առաջ, հաւանաբար 1542—43 թուականներուն: Արդարեւ, երբ Լեհահայերը նոր առաջնորդ մը խնդրեցին Ստեփանոս կաթողիկոսէն, այս վերջինը 16 նոյեմբեր 1545ին պատասխանեց, յորդորելով զանոնք որ Նիկոլայոս ոմն աւագերէցը ընդունին ժամանակաւոր կերպով «...մինչեւ Աստուած ձեզ եպիսկոպոս պատրաստէ»⁷⁵:

Ամփոփելով այժմ այս Գ. դլուխը, կը փակենք զայն հետեւեալ ճշդումներով: Աւետիք արքեպիսկոպոսին օրով, աւելի ճիշդը 1445ին, Լեհահայոց եկեղեցին անջատուեցաւ Սոյ աթոռէն եւ պաշտօնապէս ենթարկուեցաւ Էջմիածնի աթոռին: Սաչատուր արքեպիսկոպոսին ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1461ին, ձեռնադրութիւնը 1466ին, եւ Լեհահայոց հետ դաշնադրութիւնը կամ հաշտութիւնը պատահեցաւ ոչ թէ 1478ին, ինչ-

⁷⁵ Դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ, Թիւ 1887. նաեւ աստ, Գլուխ Ե., յօդ. 1, ծան. 10, հետեւաբար, սոյն խնդրոյ մասին՝ Դաշկեվիչէն յարուցուած տարակոյսը աւելորդ կը համարինք, տես Dachkevitch Ya., art. cit., REA 2 (1965) p. 378, n. 11.

սկէս սխալմամբ կ'աւանդէ Սիդիզմոնդ Օդոստոսի լեհ վեհապետին հրովարտակը եւ Ս. Ռօշքան, այլ 1467ին⁷⁶ : Այս թուականէն ուրեմն կը սկսին Լեհահայ երեսփոխաններուն իրաւա-տնտեսական զեղծարաւութիւնները ի փնաս Լվովի արքեպիսկոպոսներուն :

Գծուար է ճշդեւ թէ ե՞րբ յիշեալ աւագանիները սկսան ընտրել Լվովի հայ արքեպիսկոպոսները. ստոյգ է սակայն թէ անոնք չընտրեցին ոչ Գրիգոր Ա.ը եւ ոչ ալ Յովհաննէս Ա. Նասրեղիներուն : Այս զեղծարար սովորութիւնը սկսած է հաւանաբար 1440—1465 թուականներուն, երբ Լեհաստանի մէջ «Հայ ազգ»ը հասած էր տնտեսական մեծագոյն բարգաւաճման :

Սաչատուր արքեպիսկոպոսին յաջորդն եղաւ Ստեփանոս Ա., որ 1485—1492 թուականներուն Հռոմ դացած էր ուխտադնացութեան մը, որուն հետեւանքները մեղի անծանօթ կը մնան տակաւին : Սաչատուր արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Ա.ի մահէն ետքը, կրկին կառավարեց լեհահայ թեմը մինչեւ իր մահը, այսինքն մինչեւ 1502 :

Հուսկ Գալուստ Տէր-Ստեփանեան ընտրուեցաւ եւ ձեռնադրուեցաւ 1515ին, հաստատուեցաւ լեհ վեհապետին կողմէ 26 Ապրիլ 1516ին եւ վախճանեցաւ 1542—43 թուականներուն :

⁷⁶ Obertyński Z., Die florentiner Union, s. 55; Ալիշան Ղ., նշ. Դ., էջ 135 :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՄՆԻ (1543—1552)

Գալուստ արքեպիսկոպոսին մահով
Լվովի Հայոց աթոռը մօտաւորապէս տասը
տարի թափուր մնաց, հաւանօրէն «Հայ
ազգին» երեսփոխաններու եւ աւագանիներու
անմիաբանութեան պատճառաւ։ Այս ժամա-
նակամիջոցին յատկանշական երեւոյթ մը կը
նշմարենք, այն է յաճախակի երթեւեկը կա-
թողիկոսական նուիրակներու, եպիսկոպոս-
ներու, վարդապետներու եւ կրօնաւորներու.
երեւոյթը զոր, ճիշդ ըսելու համար, լեհա-
հայ ժամանակագրութիւնը արդէն ԺԵ. դար-
րուն կէսէն ի վեր կը յիշատակէ, երբ Լեհա-
հայոց դադութը իր բարօրութեան դադաթ-
նակէտին հասած էր. սակայն յատկապէս այս
չրջանիս աւելի այդ երեւոյթը ցայտուն կը
տեսնուի¹։ Այսպէս օրինակի համար 1548ի
դարնան, Լվովէն դէպի Հռոմ կ'անցնի Ստե-
փանոս Ե. Սալմաստեցին, որուն կ'ընկերա-
նար իբրեւ թարգման եւ քարտուղար Սիմոն

¹ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լե-
հաստան, Վենետիկ 1830, էջ 110, Ալիշան Ղ., Կամե-
նից, Վենետիկ 1896, էջ 116—20, 135:

Իլովեցի սարկաւազը² : Իսկ 1549ին Կ. Պոլսոյ պատրիարքը Ստեփանոս Ա. կ'այցելէր Կամենից եւ հաւանաբար Լվով քաղաքները : Արդարեւ «Տարէգիրք Կամենիցայ» կը նշէ թէ «ի Թվին Հայոց ԶՂԸ (1549) . Տէր Ստեփանոս Ըստամբօլու պատրիարքն եկն ի Կամենից, եւ Կամենից քարոզեց»³ : Եւ դարձեալ «...եւ ի նոյն ամին եկաւ Դաւիթ վարդապետ մի, եւ Տէր Մեղքիսեդեկ կրօնաւոր ի Կամենից քաղաքն, եւ քարոզեց...»⁴ : Հուսկ «ի Թվին Հայոց Ռ. (1551) Տէր Մակար եպիսկոպոս եւ Տէր Յակոբ եպիսկոպոս եւ Տէր Մարկոս կրօնաւոր նուիրակ եկան»⁵ :

Անշուշտ, Սոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներուն բարձրաստիճան եկեղեցականներ ալ այցելած պիտի ըլլան 1544—1551 թուականներուն Լեհահայոց փարթամ դաղութը . բայց մեզ կը հետաքրքրէ մանաւանդ Ստեփանոս Ե. ի դէմքը, որուն մասին հայ եւ լեհ պատմաբանները այնքան դրեցին, այլ ոչ միշտ առարկայօրէն⁶ : Այսպէս, օրինակի համար, Օրմանեան, որ երեւելի դարձած է

² Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ 1901, էջ 593, թիւ 2 :

³ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 18 :

⁴ անդ :

⁵ անդ :

⁶ Անասեան Յ. Ս., Դիտողութիւններ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրութեան վերաբերեալ, Էջմիածին 1956, Ը—Թ, էջ 93—99, ԺԱ—ԺԲ, էջ 68—76, Աճառեան Հ., Անձնանունների բառարան, հատ. Դ., էջ 673, թիւ 673 :

իր յատուկ մեկնաբանութիւններով⁷, եւ Չախարիասեւիչի ուր կը շփոթէ Ստեփաննոս Ե. Կաթողիկոսը՝ Լվովի Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին հետ⁸։ Իսկ Բարոնչ, որ իր «Վարք երեւելի Լեհահայոց» երկին մէջ հետեւած էր Չախարիասեւիչին, յաջորդ գործին մէջ կ'ըսէ թէ «...կ'աւանդուի թէ Գալուստ արքեպիսկոպոսի մահէն յետոյ Լվովի արքեպիսկոպոսական Աթոռը բարձրացաւ Ստեփաննոս Կաթողիկոս որ Հռոմ գնաց եւ 1551ին Լվով վախճանեցաւ. անոր յուշարձան-շիրիմը կը պահուի [Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ մէջ] մինչեւ այսօր»⁹։ Գրումնից-կին, իր կարգին, կը նշէ թէ «Նիեսիեց-կին կը հաւաստէ թէ 1551ին, 14 Յունուարին, Ստեփաննոս Կաթողիկոս Լվովի մէջ վախճանեցաւ, որովհետեւ անոր շիրիմին վրայ կը կարդայ հետեւեալ արձանագրութիւնը «Այս դամբանը Ստեփաննոս կաթողիկոսի է, որ Հռոմ գնաց, եւ Լվով հասնելով՝ իր հոգին Աստուծոյ ձեռքը աւանդեց 1551ի 14 Յունուարին»։ Սակայն — կը յարէ Գրումնիցկին — չենք գիտեր թէ Ստե-

⁷ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ., սիւն. 1551, 1553, Ալպոյաճեան Ա., Ստեփաննոս Սալմաստեցի, Սիոն 1931, էջ 305—306, 308 եւն։

⁸ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów 1842, s. 38—39.

⁹ Barącz S., Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol 1869, s. 112.

փանոս իրաւցնէ Լվովի առաջնորդ եղաւ թէ
 ոչ»¹⁰ :

Նկատել կու տանք թէ Նիեսիեցիէն
 (1682—1744) շատ առաջ երեւելի պատմա-
 դէտ եւ բանասէր Ստարովոլսկին (1588—
 1656) հրատարակեց նոյն արձանագրութիւնը
 իր ամենահամբաւաւոր երկին մէջ^{10*} :

Լեխիցիին, ընդհակառակը, կը համարի
 թէ «այժմ (այսինքն Գալուստ արքեպիսկո-
 պոսի մահէն ետք) մեր դիմացը կ'ելլէ ամե-
 նահետաքրքրական դէմքերէն մէկը, Ստե-
 փանոս Ե. կաթողիկոսը: Անտարակոյս,
 միութենական շարժումը դարձեալ սկսաւ
 Մեծ Հայքի մէջ դրական ըլլալ, քանի որ յի-
 շեալ կաթողիկոսն անոր համակիր եղաւ եւ
 Հռոմ գնաց, ուր Պօղոս Գ. պապէն մեծ շու-
 քով ընդունուեցաւ...: Վերադարձին, ան
 նախընտրեց Լվով մնալ, ուր վախճանեցաւ:
 Կը կարծուի թէ Ստեփանոս կաթողիկոս
 Լեհահայոց մէջ միութենական խնդրին
 նկատմամբ շատ համակիրներ չէ գտած, եւ
 թէ այս եղելութիւնը պատճառ եղած է իր
 վաղահաս մահուան»¹¹ :

Հուսկ, Օրերաընսկին, երկարօրէն

¹⁰ Gromnicki T., Ormianie w Polsce, War-
 szawa 1889, s. 21; Niesiecki K., Herbarz Polski,
 t. I, Lipsk 1839—46, s. 108.

^{10*} Starowolski S., Monumenta Sarma-
 torum..., Cracoviae 1656, p. 300.

¹¹ Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce,
 Lwów 1928, s. 41.

անդրադառնալէ ետք Ստեփանոս Ե .ի կաթողիկոսութեան եւ ապա Լեհահայոց կարծեցեալ առաջնորդութեան վրայ¹², եւ ենթադրութիւններ բանաձեւելէ ետք, որոնք մեր կարծիքով բոլորովին անհիմն են¹³, կ'եղբակացնէ հետեւեալները. «Ստեփանոս կաթողիկոս Լվով հասաւ Գալուստ արքեպիսկոպոսի մահէն ետք, ուստի Լեհահայոց առաջնորդ եղաւ: Ան սակայն չկրցաւ առաջին առնել հայ աւագանիներու ղեղձարարութիւններուն: Այսպէսով Ստեփանոս 1548ին հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն եւ Հռոմ դնաց: Լեհահայերը անոր տեղ նոր հովիւ մը ընտրեցին յանձին Գրիգոր արքեպիսկոպոսի, զոր լեհ վեհապետը հաստատեց 1555ին: Մինչ այդ Ստեփանոս կաթողիկոսը Հռոմէն վերադարձաւ 1564ի սկզբնաւորութեան եւ Լվով հանդիպեցաւ, ոչ թէ Լեհահայոց թեմին ղեկը դարձեալ ձեռքն առնելու, այլ առաջնորդին եւ աւագանիներուն միջեւ ծագած վէճերը կասեցնելու համար: Չյաջողեցաւ սակայն. 1564ին վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ Լվովի աթոռանիստ եկեղեցւոյ մէջ: Հետեւաբար արձանագրութիւնը, որ անոր մահը 1551ին կը դնէ, կեղծ է»¹⁴:

Ներկայացնելէ ետք Ստեփանոս Ե .ի մասին զանազան տեսութիւնները եւ կարծիք-

¹² Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 34 sq.

¹³ Ibidem, p. 37 sq.

¹⁴ Ibidem, p. 33, 36.

ները, կ'անցնինք այժմ պատմական աղբիւրներուն, որոնց օժանդակութեամբ Ստեփանոս Ե.ի դէմքը կ'ուղենք ներկայացնել եւ անոր Հոռմ եւ Լվով երթալու պատճառները ճշդել:

1. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀՌՈՄԻ ՄԷՁ

Ստեփանոս Սարմաստեցի, իմաստուն եւ զարգացած եկեղեցական մը, որ դէպի Եւրոպա իր ըրած ճամբորդութիւններու ընթացքին՝ առիթ ունեցած էր մօտէն ճանչնալու եւրոպական քաղաքակրթութիւնը եւ իր աչքերով տեսնելու ժողովուրդներու բարքերն ու սովորութիւնները, եւ մանաւանդ անոնց վայելած ազատութիւնը, բնականաբար զգաց ամբողջ այն դառնութիւնը որ իր տարարախտ ժողովուրդին վիճակուած էր օտար տիրապետութեան լուծին տակ, անոր բոլոր փնասարեր հետեւանքներով¹⁵: Այն ատեն, իր մտքին մէջ ծագեցաւ, կը գրէ Հ. Ն. Ակինեան, յանդուզն զաղափար մը թօթափելու պարսկական լուծը եւ իր ժողովուրդին տալու ցանկալի ազատութիւնը: Այս մտածումը, զոր Սարմաստեցին իր սրտին մէջ զաղտնօրէն կը պահէր, հանդիստ չթողուց զինքը այն օրէն երբ ան Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը բարձրացաւ, շուրջ

¹⁵ Զամէեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., էջ 517:

1543ին, քանի որ եղած էր հայրը եւ որոշ չափով պատասխանատուն հայ ժողովուրդի ճակատագրին¹⁶։ Ուստի, կարելի է չխորհիլ որ ճիշդ 1546—47 թուականներուն, երբ Տրիտենդեան տիեզերական ժողովի ընթացքին պիտի քննուէին աշխարհիս կրօնական եւ քաղաքական հրատապ խնդիրները —, Ստեփանոս Ե. որոշումն առած չըլլայ իր առաջին քայլերը առնելու՝ իր մեծ ծրագիրը իրագործելու համար։ Ան, կը շարունակէ Ակինեան, իր շուրջը հաւաքեց հայ մեկիքները եւ յայտնեց իր դադափարը, աւելցնելով թէ իր յղացած ծրագիրը կրնայ իրագործուիլ Եւրոպայի քրիստոնեայ իշխաններու միջոցաւ եւ Հռոմի Քահանայապետին հեղինակաւոր աջակցութեամբ։ Հայ մեկիքները հայրենասիրութեամբ բորբոքած, սակայն անտեղեակ արեւմտեան Եւրոպայի քաղաքական ու կրօնական խոր ճշնաթամէն, որ այդ ատեն կ'անցնէր, կարծեցին թէ հասած էր ժամանակը գործելու եւ թօթափելու օտար տիրապետութեան լուծը իրենց ուսերէն. ուստի խանդավառ յանձն առին Ստեփանոս Ե. կաթողիկոսի ծրագիրները, մանաւանդ որ հայկական աւանդութեան մը համաձայն, որ անշուշտ թաշակիրներու շրջանէն մնացած էր, իրենց ազատութիւնը

¹⁶ Ակինեան Ն., Ազատութեան շարժումը ԺԵ—ԺԶ դարուն Հայոց մէջ, Հանդէս Ամսօր., 1917/18, սիւն. 145։

արեւմուտքէն պիտի դար¹⁷ : Ուստի անոնք կաթողիկոսին հետ հայրենական ազատագրութեան ի նպաստ շարժում մը ստեղծեցին եւ նամակներ գրեցին Պապին եւ Եւրոպայի զանազան իշխաններուն եւ թագաւորներուն, խնդրելով անոնց օժանդակութիւնը անհաւատներու տիրապետութեան դէմ : Ստեփանոս Ե. Էջմիածնի աթոռի հոգը յանձնելէ ետք իրեն աթոռակից Միքայէլ Սերաստացիին, իր հետը առնելով այդ նամակները՝ անյապաղ մեկնեցաւ Եւրոպա, Կ. Պոլսոյ ճամբով, մինչեւ մեծն Հռոմ հասնելու դիտաւորութեամբ, որպէս զի գլուխ հանէ հայկական հարցին լուծումը :

Մեր կաթողիկոսը 1548ի դարնան արդէն Լվով կը գտնուէր, ուրկէ հետը առաւ Սիմոն Լեհացի սարկաւազը, Իլովեցի կոչուած¹⁸, իրր թարգման եւ քարտուղար : Նոյն տարուան (1548) աշնան զինքը Վենետիկ կը գտնենք. հոն Ստեփանոս Ե. կաթողիկոս Վենետիկոյ դոժին Փրանկիսկոս Դոնա'ին (1545—1553) եւ Հանրապետութեան մեծամեծներուն յանձնեց հայ իշխաններու աղերսագիրը, որ 1547ին գրուած էր : Այդ աղերսագիրին մէջ, հայ իշխանները, ի միջի այլոց, կը գրէին. «Եւ մենք խեղճ Հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապա-

¹⁷ անդ. Լէօ, Հայոց պատմութիւն, հատ. Գ., Երեւան 1946, էջ 186 :

¹⁸ Ալիշան Ղ., Հայապատում, էջ 593, ծան. 2 :

նաց այլասեռից կու սպասեմք ձեր դալուն ,
ինչպէս սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին
Քրիստոսի : Գիտեմք — կը շարունակեն
անոնք — որ ի զգօնութենէ տերանց Վենե-
տաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն եւ ազա-
տութիւն : Կ'ուղարկեմք մեր Պատրիարքը
[Կաթողիկոսը] Ստեփանոս , շատ պատճա-
ռաց համար , առ մեծապայծառ Տէրութիւնն
ձեր , որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ եւ մեր
կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ , եւ յետոյ
չնորհք ընէք իրեն որ կարենայ երթալ եւ
համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին»¹⁹ :

Ստեփանոս Ե. 1548ի վերջերը անցաւ
Հռոմ , ուր ճանչցաւ երեւելի հումանիստ
Պետրոս Արետինոս²⁰ , որուն ընծայեց իր
թարգմանած եւ իր ձեռքով գրած մատեան
մը : Այս գրչադիր հատորիկին մէջ է որ Արե-
տինոս լատիներէն լեզուով աւելցուց հետե-
ւեալ յիշատակարանը «Այս գիրքը գրուած է
արարական տառերով , բայց աճեմական լե-
զուով , այսինքն է պարսկերէնով : Ան կը բո-
վանդակէ չորս Աւետարաններէն ոչ սակաւ
մասեր , մանաւանդ Յովհաննու Աւետա-
րանէն : Ասիկա — կը գրէ Արետինոս — ինծի
նուիրեց Ստեփանոս , Մեծ Հայքի Պատ-
րիարքը , Կաթողիկոս կոչուած , որ Հռոմ
եկաւ 1549ին եւ յայտնեց իր հպատակու-

¹⁹ Ալիշան Ղ. , Հայ Վենետ , Վենետիկ 1896,
էջ 324—330 :

²⁰ Enciclop. Cattolica, t. I, col. 1858—59.

Թիւնը Պօղոս Գ. Պապին, եւ կատարեց իր դաւանութիւնը՝ համաձայն Եւզինէոս Գ.ի ժամանակ՝ Փլորենտիոյ Ժողովին մէջ սահմանուածին: Եւ որովհետեւ պատարագի խորհուրդի գինիին մէջ ջուր չէր խառներ, հաւանեցաւ որ թէ՛ ինք եւ թէ՛ իրեն ենթակայ 27 եպիսկոպոսները յետագային գինիին մէջ ջուր պիտի խառնէին, համաձայն Հռոմէական՝ Եկեղեցւոյ սովորութեան: Ազնիւ եւ իմաստուն մարդ մը կ'երեւէր. իր հետ ունէր արքեպիսկոպոս մը՝ զոր վարդապետ կը կոչէին, եւ եպիսկոպոս մը՝ որ Հռոմի մէջ մեռաւ: Ես իրեն եւ իրեններուն հետ մեծ մտերմութիւն ունեցայ, եւ յաճախ խօսակցութիւններ՝ Պարսից եւ Թաթարներու մասին, որոնք զիս մեծապէս կը հետաքրքրէին: Բայց աւելի բազմաթիւ եւ լուրջ եղան մեր խօսակցութիւնները կրօնքի վերաբերեալ հարցերու շուրջ: Յետոյ, ան [Ստեփանոս Ե.] մեկնեցաւ քաղաքէն 1550ի յորեւիտական տարին, եւ զնաց Կարոլոս Ե. Կայսրին, վերադառնալու համար հայրենիք, Լեհաստանէն եւ Մոսկովէն անցնելով: Այդ աշխարհներու մէջ ան գտնուած էր իր երիտասարդութեան շրջանին, եւ քիչ մը սորված էր լատիներէն լեզուն: Մեծամեծ հոգերով կը մտատանջուէր, եւ ոչ առանց ծանր պատճառներու. բայց ժամանակները կը խափանէին իր ջանքերը: Ամենակարողն Աստուած

օղնական ըլլայ անոր : Պետրոս Պօղոս Արե-
տինոս» ²¹ :

Վատիկանի դիւանին մէջ ալ գտանք հե-
տեւեալ վաւերաթուղթը . «Ի Հռոմ , 21 Օգոս-
տոս 1549 , տեղի ունեցաւ ժողով մը : Նոյն
օրը , Գեր . Տ . Մարկեղոս , երէց Կարդինալ ,
տիտղոսաւոր Ս . Սալւերուսադէմի [եկե-
ղեցիին] , խօսեցաւ հայ Պատրիարքի մը մա-
սին , որ անցեալ օրերը Քաղաքս [Հռոմ] ժա-
մանած է եւ ուղած է հպատակութիւն յայտ-
նել Նորին Սրբութեան [Պօղոս Գ.ի] եւ
Հռոմէական Ս . Եկեղեցւոյ , խնդրելով որ ի
ժողովուրդէն կատարուած իր անձին ընտ-
րութիւնը Հայոց Պատրիարքութեան հաստա-
տուէր Նորին Սրբութենէն : Այս հարցը յանձ-
նուեցաւ նոյն Գեր . Տ . Մարկեղոս Կարդի-
նալին , ինչպէս նաեւ Գեր . Տ . Տ . Դէ Կրե-
չենցիիս եւ Սֆոնդրատոյ Կարդինալներուն ,
խորհելու համար թէ ինչ կայ ընելիք եւ ինչ
կայ տեղեկացնելիք Նորին Սրբութեան» ²² :

Այս վկայութիւններէն զատ , ունինք ու-
րիշ վաւերաթուղթ մը , որ մեր Կաթողիկոսին
ձեռքէն ելած է , եւ կը վկայէ անոր Հռոմի

²¹ Assemani S. E., Bibliothecae Mediceae Laurentianae... ms. orientalium catalogus, Florentiae 1742, p. 60.

²² Archiv. Secret. Vaticanum, Acta Con-
sistor., 1537—50 ann., p. 1035, 1042—43; Raynaldi
O., Annales ecclesiastici, Lucae 1755, a. 1549,
nr. 35.

մէջ անցուցած օրերուն մասին: Ստուգիւ, Ստեփանոս Ե. Հռոմի մէջ ձեռնադրած է Պետրոս Հապաշ անուն մէկը իբրեւ տիտղոսաւոր արքեպիսկոպոս Մալշուա քաղաքին, եւ զինքը կարգած է իր ներկայացուցիչը եւ փոխանորդը հայ ուխտաւորներու համար, որոնք Հռոմ պիտի ժամանէին. ապա անոր յանձնած է կոնդակ մը, գրուած «Ի կայսերանիստ եւ ի մայրաքաղաքն Մեծ Հռոմ ի թիւ. Հայոց Մեծաց ԶՂԸ (1549), Սեպտեմբերի Զ. ձեռամբ տառապեալ հոգոյս [վերոյիշեալ] Սիմէոն սարկաւազի Իւովեցոյ . . . »²³:

Զկրցանք անդրադոյն տեղեկութիւններ դանել երեք կարգինալներու գործին վերաբերեալ, որոնք պիտի քննէին մեր կաթողիկոսին առաջարկները: Ստուգիւ, Պօղոս Գ. պապը, որ մինչեւ Նոյեմբեր քաջառողջ էր, նոյն ամսոյն սկիզբները, յանկարծ, կը հիւանդանայ եւ 10 Նոյեմբերին կը վախճանի: Նոյեմբեր 19ին կատարուած հանդիսաւոր հոգեհանդստեան պաշտօնին, քահանայապետական պալատի բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու շարքին մէջ տեղ գրաւած էր նաեւ «Հայոց Պատրիարքը [Ստեփանոս Ե.], որ օրեր առաջ — կ'ըսէ ժամանա-

²³ Ալեշան Ղ., Հայապատում, էջ 592: Նոյն, Կամենից, էջ 162:

կակից օրագիրը — Հռոմ եկած էր բարեպաշտութեան համար»²⁴ :

Ստեփանոս Ե. տեսաւ Յուլիոս Գ. նորընտիր պապին ընտրութիւնը եւ թագադրութիւնը, որոնք տեղի ունեցան 1550ի Փետրուար 8ին եւ 22ին. եւ երկու օր ետք, ներկայ դանուեցաւ Սուրբ Դրան բացումի արարողութեան, որով յորելեան տարին կը սկսէր²⁵ : Պ. Սարպի (P. Sarpi), ժամանակակից վեհապետի պատմագիրը, նկատելիու տայ թէ նորընտիր պապը «...մեծ շուքով ընդունեցաւ Ստեփանոսը, Մեծ Հայքի Պատրիարքը, արքեպիսկոպոսով եւ երկու եպիսկոպոսներով, որոնք Հռոմ եկած էին պատուելու համար զինքը, իբր Քրիստոսի փոխանորդը եւ Տիեզերական Եկեղեցւոյ Վարդապետը, ու միանգամայն ընծայելու անոր իրենց հպատակութիւնը»²⁶ :

Դժբախտաբար, Տրիդենտեան Ժողովի վերաբացումը տակաւին անորոշ էր²⁷. եւ մեր Կաթողիկոսը՝ որ մեծ յոյսեր դրած էր անոր վրայ, կարծելով թէ այդ առթիւ պիտի կարենար արեւմտեան ազգերու ուշադրու-

²⁴ Concili Tridentini diariorum pars secunda, ed. S. Merkle, t. 2, Friburgi Brisgoviae 1911, p. 15.

²⁵ Pastor L., Storia dei Papi, t. 6, Roma 1944, p. 32, 41.

²⁶ Sarpi P., Historia Concilii Tridentini, Lipsiae 1699, p. 654.

²⁷ Pastor L., op. cit., p. 55 sq.

թեան առարկայ դարձնել հայկական դատը, չուզեց աւելի երկար սպասել, եւ Ապրիլ ամսոյն կէսերուն, ճամբայ ելաւ վերադառնալու համար իր Աթոռը: Այս առթիւ Յուլիոս Գ. պապը անոր տուաւ անցադիր մը, Ապրիլ 23 [1550] թուականով²⁸, եւ յետոյ երկու յանձնարարագրեր, միեւնոյն պարունակութեամբ, մին Կարոլոս Ե. կայսրին ուղղուած, իսկ միւսը Լեհաստանի Սիգիսմոնտ Բ. Օգոստոս թագաւորին, հետեւեալ կերպով. «Ու մամենասիրելի, շատ ամիսներէ ի վեր Հռոմ եկած է [մեր] պատուական եղբայրը, Ստեփանոս Հայոց Պատրիարքը, որ Կաթողիկոս կը կոչուի, բերողը ներկայ [նամակին]: Անիկա սուրբ Առաքեալներու, Պետրոսի եւ Պօղոսի դամբանները բարեպաշտօրէն ու խոնարհաբար այցելեց, եւ հոս եկած միջոցին, բարեպաշտ եւ կաթողիկէ հոգիի մեծագոյն նշաններ ու վաւերագիրներ ընծայեց: Երբ Հայաստան պիտի վերադառնար, անցնելով այդ տեղերէն, մենք սիրաջօժար անոր տուինք մեր այս թուղթը, ուղեւով քու Վեհափառութեանդ յանձնարարել զինքը, որ կու գայ քեզի ներկայացնելու իր խնդրանքը: Մենք ալ կը յանձնարարենք քու քրիստոնէական սիրոյդ, ամենայն փութով, յորդորելով զքեզ ի Տէր, որ քու ծանօթ բարեպաշտութեամբդ առ Աստուած, եւ սի-

²⁸ Archiv. Secret. Vaticanum, Minuta Breuium, arm. 41, t. 55, nr. 345.

րովզ՝ զոր կը տածես զդօն եկեղեցականնե-
րուն հանդէպ, մարդասիրարար ընդունիս
այս Ստեփանոսը, որ պատրիարքական իշ-
խանութիւն ունի եւ անհաւատներու մէջ մեր
Տէր Յիսուս Քրիստոսի անունը անսասան
հաւատքով կը պաշտէ, եւ քեզի վայել առա-
տաճեռնութեամբ հաճիս օգնել անոր, որ-
պէս զի դէպի հայրենիք իր ճամբորդութիւնը
հանդստօրէն կատարէ: Ինչ որ քու արքայա-
կան մեծվայելչութեանդ արժանավայել
պիտի ըլլայ, եւ ամենակարող Աստուծոյ
հաճելի, ու մեզի՝ նոյն Տիրոջ համար՝ յոյժ
ընդունելի: Տուեալ ի Հռոմ, յաւուր
25 Ապրիլի [1550], Ա. ամի Քահանայա-
պետութեան մերոյ»²⁹:

Թէ ի՛նչ կրցաւ ընդունիլ մեր Կաթողի-
կոսը Վենետիկոյ Դոժէն, Հռոմի Քահանայա-
պետներէն (Պօղոս Գ. եւ Յուլիոս Գ.) եւ
Կարդուս կայսրէն հայկական դատին ի
նպաստ, պատմութիւնը տակաւին ոչինչ
յայտնած է: Հ. Ակինեան կը գրէ թէ Ստե-
փանոս Ե. Հռոմ դաժնուած միջոցին, ան-
շուշտ աշխատեցաւ հայկական դատին հա-
մար, թէ պապին եւ թէ անոր պալատական-
ներուն մօտ: Հռոմէական դիւաններու մէջ,
կը շարունակէ ան, պէտք է որ դաժնուին
հետաքրքրական վաւերաթուղթեր ասոր
նկատմամբ³⁰: Անկեղծօրէն ըսենք թէ մինչեւ

²⁹ Ibidem, nr. 363.

³⁰ Ակինեան Ն., Աղատութեան շարժումը...,
Հանդ. Ամսօր. 1917/18, սիւն. 147:

Հիմա չյաջողեցանք դտնել այդպիսի վաւերաթուղթեր Վատիկանի չափազանց ընդարձակ դիւանին մէջ՝ երկար պրպտումներէ ետք, ինչպէս յիշեալ մեծարդոյ հեղինակն ալ գտած չէր Վիեննայի դիւանին մէջ: Այս եղելութիւնը, մեր կարծիքով, պէտք չէ որ դարձանք ազդէ, որովհետեւ Կարոլոս Ե.ի կայսրութեան հայող վաւերաթուղթերուն մէկ մասը Սպանիոյ Սիմանկաս (Simancas) քաղաքը դետեղուեցաւ, եւ ուրիշ մաս մըն ալ Բելճիք (Belgique) փոխադրուեցաւ: Եւ սակայն Հ. Ն. Ակինեանի հաւաստումին համաձայն, Էջմիածնի դիւանին մէջ եղած է ատենօք վաւերաթուղթերու ծրար մը, որ կը հայէր Ստեփանոս Ե. Կաթողիկոսի եւ արեւմտեան ազգերու առնչութեանց՝ հայկական դատին նկատմամբ³¹: Յամենայն դէպս, մեզի կը թուի թէ՝ նկատած Եւրոպայի դժբախտ կացութիւնը, քաղաքական եւ կրօնական դետնի վրայ, մեր կաթողիկոսը յաջողած չըլլայ իր ծրագիրները իրագործել. մանաւանդ որ Արեւիկոսի ակնարկը յատկանշական է այս տեսակէտով. «մեծամեծ հոգերով կը մտատանջուէր Ստեփանոս, եւ ոչ առանց ծանր պատճառներու. բայց ժամանակները կը խափանէին իր ջանքերը...»³²:

³¹ անդ:

³² Assemani S. E., op. cit., p. 60.

Մինչեւ հիմա ներկայացուցածներուս լոյսին ներքեւ ստիպուած եմ ճշդել պատմա-
գէտ Լէոյի քանի մը հաւաստումները, որոնք
բոլորովին անհիմն են նկատմամբ Ստեփանոս
Սարմաստեցիի գործունէութեան ի Հռոմ :
Ըսենք նախ եւ առաջ թէ Արեւոինոս «մի
խաւաքի կրօնաւոր» չէր, այլ պարզ աշխար-
հական մը, որ շատ անդամներ նախատած
էր՝ իր անվայել գրութիւններով՝ նոյն ինքն
Պօղոս Գ. քահանայապետը եւ անոր ընտա-
նիքը, որովհետեւ Պօղոս Գ. մերժած էր տալ
իրեն այն պաշտօններն ու պատիւները՝ զորս
Արեւոինոս, պատուախնդիր ու փառասէր
անձ, կը ձգտէր ունենալ³³ : Ուստի, չէր
կրնար Արեւոինոս՝ պապին ներկայացուցիչը
հանդիսանալ, բանակցելու համար քաղաքա-
կան ու կրօնական հարցերու շուրջ, ինչպէս
կը կարծէ Լէօ. մանաւանդ որ այդ խնդիրը
յանձնուած էր արդէն երեք կարգիւններու,
ինչպէս վերեւ տեսանք : Իսկ «բաղմաթիւ եւ
ծանր վէճերը» կամ տարաձայնութիւնները,
զորս Լէօ կը կարծէ թէ տեղի ունեցած ըլլան
Ստեփանոսի եւ Արեւոինոսի առանձնակի
խօսակցութիւններուն ընթացքին «կրօնական
հարցերու շուրջ»³⁴, չեն թոյլատրեր հա-

³³ Pastor L., op. cit., t. 5, Roma 1942, p. 393 sq.

³⁴ Արեւոինոսի լատիներէն խօսքերը «բաղմաթիւ եւ լուրջ եղան մեր խօսակցութիւնները կրօնքի վե-
րաբերեալ հարցերու շուրջ» Չամչեան թարգմանած էր
«բաղում եղեն եւ ծանր ի միջի մերում վիճարանու-

ւաստելու որ «այս անորոշ ակնարկութիւններից էլ, անշուշտ, պէտք է հետեւցնել այն, որ Հայերը՝ եկեղեցական միութեան հարցում՝ իրենց պայմաններն ու պահանջներն են ունեցել, որոնք չեն ընդունուել Հռոմի կողմից: Եւ հաւանօրէն հենց այն պատճառով էլ չի կայացել համաձայնութիւն նաեւ քաղաքական հողի վրայ»³⁵:

Դարձեալ, վերը մեր ըսածներէն երեւան կ'ելլէ թէ որքան անճիշդ են Օրմանեան Սրբազանին դրած տողերը Ստեփանոս Սալմաստեցիի մասին՝ Հռոմ կատարած ճամբորդութեան շուրջ: «Ստեփանոս Հռոմ երթալուն մասին ազգային յիշատակարաններ եւ ժամանակագիրներ բնաւ ակնարկ մը չունին, նոյնիսկ Հռոմի դիւաններէն ալ ոչ մի պաշտօնական գրութիւն յառաջ բերուած է, եւ կաթողիկոսի մը անձամբ Հռոմ գալուն ամենանշանաւոր պարագաները պատմող կամ եղելութիւնը յիշատակող մը չկայ: Մեր տեսութեամբ՝ անհնար էր որ Հռոմի դիւանները լուռ մնացած ըլլային այդպիսի կարեւոր պատահարի մը վրայ, ուստի կըրնայինք այդ կրկին կէտերու, այսինքն ազգային յիշատակներու եւ Հռոմի դիւաններու լռութեանցը վրայ հիմնուելով, իբրեւ եղե-

թիւնք ի վերայ իրաց կրօնի», տես անոր Պատմութիւն Հայոց, Գ., էջ 518: Ասկէ յառաջ եկած է նաեւ Լէոյի սխալը:

³⁵ Լեո., նշ. գ., հատ. Գ., էջ 190:

լութիւն՝ ընդունիլ Սալմաստեցիին Հռոմ
երթալը: ...Մենք [սակայն] չենք ուղեր մեր
քննադատութիւնը յառաջ մղել՝ ուղեւորու-
թիւնը ուրանալու չափ: ...Բայց այս տե-
սակցութիւնն ալ ընդունելով՝ ուրիշ բան
չենք տեսներ Սալմաստեցիին ընթացքին
մէջ, եթէ ոչ եւրոպական՝ զարգացման մի-
ջոցներու հմտանալու փափաք մը...: Սալ-
մաստեցիին ուղղութեան հակառակ չէր
մտերմական եւ համակրական յարաբերու-
թիւններ... հաստատել Պօղոս Գ.ի հետ...
բայց աւելի անոր յաջորդին Յուլիոս Գ.ի
հետ...: Հայոց Կաթողիկոսը կրնար [նոյն-
իսկ] բերանացի եւ վարկաւարդի յուսա-
դրութիւններ ալ խոստանալ Պապին, պար-
զապէս իր ակնկալած օթանդակութիւնը
ձեռք ձգելու համար. եւ միանգամայն հա-
մարձակօրէն հոգեւոր հաղորդակցութիւն ալ
ընել անոր հետ, վասն զի Հայ Եկեղեցւոյ
ներողամիտ ոգին չէր արդիւնէր այդպէս վա-
րուիլ ամէն անոնց հետ՝ որ իրեն համամիտ
էին երեք նախկին սուրբ ժողովներու հիման
վրայ: Բայց այսչափը չի հաստատեր բնաւ թէ
Սալմաստեցիին Հռոմ դացած ըլլայ՝ սպալա-
կան իշխանութեան հպատակելու եւ Հռո-
մէական Եկեղեցւոյ համակերպելու եւ հայա-
դաւան Եկեղեցին հռոմէադաւանի փոխար-
կելու համար»³⁶:

³⁶ Օրմանեան Մ., Աղղապատում, հատ. Բ.,
սիւն. 2241:

Աւելորդ կը համարինք հոս ուէ՛ մեկ-
նութիւն. դիւանական թուղթերը կը խօսին
ու կը հերքեն թիւր կարծիքները եւ կան-
խակալ եւ դիտումնաւոր յայտարարութիւն-
ները:

2. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԼՎՈՎԻ ՄԷՋ

Ստեփանոս Սարմատեցի 1550ի Ապրիլի
վերջերը, հրաժեշտ առնելով Յուլիոս Գ.
քահանայապետէն, հեռացաւ Յաւիտենական
Քաղաքէն եւ ուղղուեցաւ դէպի Վիեննա,
Կարոլոս Ե. կայսրին այցելութիւն տալու
համար: Թէ ե՞րբ Վիեննա հասաւ եւ ինչ
ստացաւ յիշեալ կայսրէն հայկական դատին
ի նպաստ, ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք.
որովհետեւ, ինչպէս վերեւ ըսինք, Վիեն-
նայի դիւաններուն մէջ ոչինչ գտած է
Հ. Ն. Ակինեան այս հարցին նկատմամբ.
Իսկ Սպանիոյ եւ Բելժիքի (Belgique) դիւան-
ները, առ այժմ, մեզի մատչելի չեն: Աւան-
դութենէ միայն դիտենք թէ Հայոց կաթողի-
կոսը Վիեննայի արքունիքին մօտ չորս ամիս
մնացած է³⁷: Իսկ թէ ե՞րբ հասաւ Լեհաս-
տան, կարելի չէ ճշգրտօրէն որոշել. սա-
կայն յայտնի է որ 1550ի Դեկտեմբեր 19էն
առաջ, արդէն իսկ Լվով կը գտնուէր: Ար-
դարեւ Լվովի դատական վճիռներու հաւա-
քածոյին մէջ նշանակուած կը գտնենք հե-

³⁷ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լե-
հաստան, էջ 107:

տեւեալ տեղեկութիւնը, զոր լեհերէնէ կը
 թարգմանենք. «Ի Կրակով, 1550 Դեկտեմ-
 բեր 19, Սիգիզմոնտ Օգոստոս թագաւորը
 ապահարկ կ'ընէ Հայոց Պատրիարքը, Ստե-
 փանոս Լէոպոլսեցին(!) տարեկան տուրքէն,
 որ սովորութիւնն էր վճարել Զատիկի չրջա-
 նին»³⁸։ Հարկ է, սակայն, հոս նկատել թէ
 դատական վճիռներու խմբագիրը — զուցէ
 վաւերագրին զԺուար ընթերցանութեան
 պատճառաւ — լաւ հասկցած չէ վերոյիշեալ
 արքայական առանձնաշնորհումին բուն
 իմաստը։ Մենք հոս կու տանք սկզբնագիր
 վաւերագրին թարգմանութիւնը։

«Սիգիզմոնտ Օգոստոս, Աստուծոյ շնորհ-
 քով՝ թագաւոր Լեհաստանի... կը յայտա-
 բարենք ներկայ նամակով ամէնուն, որոնց
 կը վերաբերի, թէ մեր քանի մը խորհրդա-
 կաններու խնդրանքին վրայ՝ զոր երեւելի
 Ստեփանոս Լէոպոլսեցի(!) հայ Պատ-
 րիարքին ի նպաստ մատուցին մեզի,
 որոշեցինք որ իրեն յանձնուի եւ ըն-
 ծայուի այն տուրքը, զոր Լէոպոլսոյ
 Հայերը սովոր էին մեզի տալ ամէն
 տարի Զատիկի տօնին. ուստի, մենք մեր այս
 նամակով զայն կու տանք եւ կը նուիրենք
 իրեն, սահմանելով որ ամէն տարի ստանայ
 զայն, որքան ժամանակ որ մեզի հաճոյ թուի։
 Ուստի կը հրամայենք մեծանուն Կոմս Յով-

³⁸ Akta Grodzkie i Ziemske, t. X, Lwów
 1884, s. 59, nr. 882.

Հաննէս Թէնչինի, Սանտոմիրայի, Լուպլինի եւ Լէլիովիայի կուսակալին, Ռուսիոյ եւ Սանտոմիրայի մեր հարկահաւաքին, որ այն տուրքը, ինչ որ ըլլայ գումարը, յանձնէ կամ հրաման տայ յանձնել վերոյիշեալ Ստեփանոսին, ամէն Զատիկի տօնին: Իսկ մենք մեր նուէրը ծախսերու փոխան պիտի հաշուենք:

Ի հաստատութիւն այս նամակին, կը դնենք մեր կնիքը իբր հաւաստիք: Տուեալ ի Կրակով, ուրբաթ օր, նախ քան Ս. Թոմասի [առաքելոյ] մերձաւոր տօնը [19 Դեկտ.] 1550, մեր Թագաւորութեան 21րդ տարին: Սիլիզմոնտ Օգոստոս Արքայ»³⁹:

Ուրեմն, Ստեփանոս Ե. Վիեննայէն անցած էր Լվով 1550ի աշնան: Քննենք այժմ այն գործունէութիւնը, զոր ունեցաւ հայկական այս կենդրոնին մէջ. գործունէութիւն մը որուն մասին թէ հայ եւ թէ լեհ պատմագիրները շատ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տուած չեն միշտ: Ստեփանոս Ե. երկու նպատակ ունէր, զորս կը ջանար իրագործել ի դին ամէն զոհողութեանց. առաջինը եղած էր Լվովի Հայոց Թափուր աթոռին առաջնորդ մը դնել, եւ երկրորդը՝ հայկական դատին խնդիրը: Արդ, բանասէր Յ. Անասեանի ջանքերով ի լոյս եկած յիշատակարանները — ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տես-

³⁹ Acta Castri Leopoliensis, t. 328, p. 691; Biblioteka Jagiellońska, Kraków, ms. nr. 5445, f. 33.

նենք — կը վկայեն թէ առաջին նպատակը լիապէս իրագործուած էր 1551ին՝ Գրիգոր Վարապեցւոյ բարձրացումով: Կը մնար սակայն երկրորդը, առաջինէն շատ աւելի կարեւոր, եւ որուն համար մեր Կաթողիկոսը պէտք էր բանակցիլ Սիգիզմոնտ Բ. Օգոստոս լեհ վեհապետին հետ:

Այս միջոցին, տեղի ունեցաւ Լվովի մէջ տարօրինակ դէպք մը, զոր հոս կը պատմենք ցոյց տալու համար մէկ կողմէն՝ մեր Կաթողիկոսին մտայնութիւնը եւ եռանդը, եւ միւս կողմէն՝ ամբողջացնելու համար ժամանակագրական տուեալները: Վերեւ յիշուած «Լէոպոլսոյ դատական վճիռներու հաւաքածոյին» մէջ արձանագրուած է հետեւեալ եղելութիւնը. «Ի Կրակով 1551ի Մայիս 19ին, Սիգիզմոնտ Օգոստոս թագաւորը, Լէոպոլսոյ Ռութեն [Ուկրային] օրթոդոքս եպիսկոպոսին [Արսէն Բալարանի] բողոքին վրայ, կը յանձնարարէ Հայոց Պատրիարքին, որ վերադարձնէ իրենց մօրը յունադաւան երկու տղաք, զոր ան [Ստեփանոս Ե.] փախցուցած էր՝ կաթողիկէ դաւանանքի դարձնելու նպատակով»⁴⁰: Ահաւասիկ թագաւորական սկզբնաղիւրը ամբողջութեամբ.

«Սիգիզմոնտ Օգոստոս, Աստուծոյ շնորհ-

⁴⁰ Akta Grodzkie i Ziemskie, t. X, s. 60, nr. 906; Chodynicki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, Warszawa 1934, s. 93.

քով՝ Թաղաւոր Լեհաստանի... Մեծարոյ Ստեփաննոս Պատրիարքի Լէոպոլսոյ Հայոց... մեր Թաղաւորական շնորհքը: Յարգելի եւ սիրելի Տէր, Հալիչի, Լէոպոլսոյ եւ Կամենիցի եպիսկոպոս, Արսէն Բալարան իմացուց մեզի թէ քու Տէրութիւնդ... անցեալ օրերս, յունադաւան երկու տղաք իրենց օրինաւոր մօրմէն փախցնելով, հայկական ծէսով մկրտեր ես: Արդ, յիշեալ եպիսկոպոսը կը հաւաստէ թէ սոյն արարքը հաւատքի ազատութեան կանոններուն դէմ է. ուստի կը հայցէ մեզմէ որ այս խնդրին մէջ մեր Թաղաւորական իշխանութեամբ միջամտենք: Մենք, սոյն աղաչանքին ընդառաջելով՝ քու Տէրութեանդ կ'իմացնենք եւ կը հրամայենք որ — վասն զի արարքդ՝ յունադաւան կրօնքին ու հաւատքին ազատութեան դէմ է յիշեալ տղաքը՝ նոյն եպիսկոպոսին միջոցաւ իրենց մօրը վերադարձնես: Մեր Թաղաւորական շնորհքը ստանալու համար՝ քու Տէրութիւնդ հրամանիս հակառակ չգործէ: Տուեալ ի Կրակով 19 Մայիս 1551ին...»⁴¹:

Դառնալով այժմ Ստեփաննոս Ե.ի երկրորդ նպատակին շուրջ խօսելու, չենք կրնար ըսել թէ ի՛նչ կրցած է ընել եւ ստանալ Սիգիզմոնտ Բ. Օգոստոս Թաղաւորէն հայկական դատին ի նպաստ. մանաւանդ որ այժմ հնարաւորութիւնն ալ չունինք երկար պրըպ-

⁴¹ Acta Castri Leopoliensis, t. 328, p. 666—667.

տումներ կատարելու այդ մասին լեհական
 դիւաններուն մէջ: Բայց գիտնալու է որ յի-
 շեալ Թադաւորը ճիշդ այս շրջանին, շատ
 մտահոգութիւններ ունէր իր Թադին նկատ-
 մամբ, որով դժուար էր որ կարենար զբա-
 ղիլ հայկական հարցով⁴²: Սակայն Հ. Մ.
 Բժշկեանց, որ կրցած էր պրպտել Լվովի
 Հայոց ազգին դիւանները, կը հաւաստէ թէ
 Ստեփանոս Սալմաստեցի Սիգիզմոնտ Բ.
 Թադաւորին նամակ մը գրած է, «...որով
 ծանուցանէ արքային զորպիսութիւն Հայոց:
 Գոյ նաեւ իւր կտակ, յորում յիշէ թէ Սրբա-
 զան Հայրապետն Հռովմայ առաքեալ էր
 զինքն առ Ֆէրտինանտոս Կայսր Գերմա-
 նացւոց, առ որում եկաց ամիսս չորս: Եւ
 վասն այնորիկ Պապն ընծայեալ է նմա
 իրրեւ սիրելւոյ՝ ծանրազին խաչ, մուշէղ եւ
 հանդերձ սպիտակ եւ կարմիր, շապիկ եւ
 Թագ եպիսկոպոսական»⁴³: Բժշկեանցի հա-
 ւաստումը, որ կարծես ներքին քննադատու-
 թենէն սխալ պէտք է համարել, ընդհակա-
 ռակը կը հաստատուի ուրիշ երեւելի հայ
 պատմագէտ եւ հումանիստ Յովսէփ Ե. Մի-
 նասովիչի վկայութեամբ, որ 1772ին արդէն
 կը գրէր իր (տակաւին անտիպ) գործին մէջ,
 «Յիշատակարանք զազգէն, զԹադաւորու-

⁴² Konopczyński W., Dzieje Polski nowo-
 żytniej, t. I, Londyn 1958, s. 68; Halecki O.,
 Tysiąclecie Polski katolickiej, Roma 1966,
 s. 316 sq.

⁴³ Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 107:

թենէ եւ զթագաւորաց Հայոց» հետեւեալը . «Բայց Վիլնեցի ձեռագրին հեղինակը, որ նոյն Յիսուսեան Միաբանութեան կրօնաւորներէն էր . . . [կ'ըսէ թէ] վեցերորդ արքեպիսկոպոսը Լեհահայոց աղգին եղաւ Ստեփանոս . տակաւին գոյութիւն ունի անոր նամակը՝ ուղղուած Լեհաստանի վեհափառ թագաւորին եւ զրկուած Հռոմէն, որուն մէջ կը յանձնարարուի Լեհաստանի թագաւորին բարեպաշտութեան՝ Հայ Ժողովուրդին հովանաւորութիւնը : Կը գտնուի նաեւ կտակը, կնքուած իր կնիքով, որուն մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս սրբազան Քահանայապետէն զրկուեցաւ Ֆէրդինանդ կայսրին եւ թէ չորս ամիս անոր մօտ մնաց, յետոյ Լէոպոլիս վերադարձաւ : Հոն [կտակին մէջ] կը յիշէ մեծ խաչը, մուշէղը, սպիտակ եւ կարմիր զգեստները, շապիկը, եպիսկոպոսական թագը, զոր բոլորն ալ Սրբազան Քահանայապետը իրեն պարգեւած էր իբրեւ իր ամենասիրելի հիւրին»⁴⁴ :

Հոս պէտք է նկատել թէ երկու վերջին վկայութիւններուն մէջ, ինչ ինչ մանրամասնութիւններ թէեւ անճիշդ կը թուին, սակայն չեն հակասեր պատմական ճշմարտութեան, այլ կը կարօտին բացատրութեան : Արդարեւ, Կարոլոս Ե . կայսրը (1550—58), որդին Փիլիպպոս Գեղեցիկի, Աւստրիոյ

⁴⁴ Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. Vat. Lat., 12561, p. 122.

արքեպուքսին, եւ Յովհաննայ Լապապցայի, ժառանգած էր, ի միջի այլոց, նաեւ Հարսրուրգերու կալուածներուն իրաւունքը⁴⁵։ Սակայն, 1521ին, ան թողուց Աւստրիացիներուն կալուածներու ժառանգութիւնը ի նպաստ իր կրտսեր եղբօրը, Ֆէրդինանդի (1503—1564), որ անոնց թագաւոր եղաւ եւ 1558ին ալ կայսր⁴⁶։ Ասկէ յառաջ եկած են յիշեալ վկայութիւններու մէջ այդ անճշտութիւնները։ Բայց ասկէ չի հետեւցուիր թէ Ստեփանոս Սալմաստեցի խօսած չլլայ Ֆէրդինանդ Ա. թագաւորին հետ ալ՝ հայկական դատին շուրջ։

Ահա ինչ որ կարելի եղաւ ըսել Ստեփանոս կաթողիկոսի Լեհաստանի մէջ անցուցած ժամանակին մասին։ Մինչդեռ Օրմանեան խօսելով նոյն նիւթին շուրջ, Ազգապատումի մէջ կը դրէ հետեւեալը. «Լեհաստանի յիշատակարաններն ալ մեղի յատուկ մանրամասնութիւններ չեն տար Ստեփանոսի գործունէութեան, որ կարծես թէ անցած տեղերուն բնաւ հետք չէ թողուցած, անցած ըլլալուն վրայ կասկած յարուցանելու չափ»⁴⁷։

⁴⁵ Capasso C., Carlo V imperatore, Enciclop. Ital., t. 9, p. 41—45.

⁴⁶ Kretchmayr H., Ferdinando I imperatore, Enc. Ital., t. 15, p. 8—9.

⁴⁷ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ., սիւն. 2244։

Մեր ըսածներուն ըոյսին տակ՝ Օրմանեանի խօսքերը բաւական տարօրինակ կը թուին. մանաւանդ, երբ նկատի առնենք որ՝ եթէ ան բանար Հ. Մ. Բժշկեանցի յիշեալ դործը կամ Ալիշանի Կամենիցը, դոր իր մատենագրական ցանկին մէջ կը յիշէ, բաւական պիտի ըլլար համոզուելու հակառակին:

Այժմ վերջին հարց մը մեր դիմաց կ'ելլէ. ե՞րբ եւ ո՞ւր վախճանեցաւ Ստեփանոս Սալմաստեցին: Գրեթէ բոլոր հայ եւ լեհ պատմագէտները, ինչպէս նաեւ Ս. Ռօշքայ⁴⁸, կը հաստատեն թէ Ստեփանոս Ե. Լվով վախճանեցաւ, 1551ին: Օրմանեան եւ Անասեան, ընդհակառակը, կը կարծեն թէ նոյն տարին մեր կաթողիկոսը Հայաստան վերադարձաւ: Չամչեան կը համարէ թէ Ստեփանոս Ե. վախճանեցաւ 1555ին⁴⁹. Իսկ Օրերտընսկին՝ 1564ին: Հուսկ Ալիշան եւ Ակինեան կը հետեւին Տարեգիրք Կամենիցային, որ կը հաւաստէ թէ «ի թվին Հայոց ՌԱ. Յունւարի 14. Տէր Ստեփանոս [Սալմաստեցի] էջմիածնու կաթողիկոսն եկն

⁴⁸ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 135, Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն, էջ 164. Ռօշքան սակայն՝ նոյն «Ժամանակագրութեան» մէջ Սալմաստեցւոյ կաթողիկոսութիւնը կ'երկարէ մինչեւ 1552 — ՌԱ. տարին. տես Ոսկեան Հ., անդ, էջ 164:

⁴⁹ Օրմանեան Մ., նշ. գ., սիւն. 2244, 2247, Անասեան Յ. Ս., Դիտողութիւններ..., էջմիածին 1956, Ը—Թ, էջ 93—99, ԺԱ—ԺԲ, էջ 68—76, Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ., էջ 519:

ի Ֆրանգիստանու ի Լուվ քաղաքն, եւ անդ վաղճանեցաւ»⁵⁰ :

Մեր կարծիքով այս վերջին վկայութիւնն է որ պատմական ճշմարտութեան կը համապատասխանէ⁵¹ :

Ներկայ յօդուածիս եզրակացութեան դալով, կը կարծենք թէ կարելի է ըսել հետեւեալները: Ստեփանոս Սալմաստեցին կը յայտնուի մեղի իբրեւ մեծ հայրենասէր մը եւ ճշմարիտ կաթողիկէ մը: Երկու յատկանիշներ, որոնք սքանչելիօրէն կ'ամբողջացնեն երեւելի կաթողիկոսին դէմքը, արժանաւոր յաջորդը Հայ Եկեղեցւոյ փառապանծ եւ սուրբ հայրապետներուն:

Տեղեկացած ըլլալով, անշուշտ, Հռոմի Հայրապետէն կամ Լեհաստանի հայ վաճառականներէն, որոնք այդ ժամանակ Թուրքիա, Եգիպտոս, Պարսկաստան ու մինչեւ իսկ Հնդկաստան կը ճամբորդէին⁵², թէ Տրիդենտեան Ժողովը պիտի գումարուէր, փութաց դալու եւ խնդրելու եկեղեցական եւ աշխարհական իշխաններու համադումար ժողովէն «հայկական հարցին»

⁵⁰ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 19. տես նաեւ ժամանակակից Բ. Հերբեստի վկայութիւնը, աստ, Գլուխ է, յօդ. 3:

⁵¹ Պետրովիչ Գ., Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոս էջմիածնի, Վենետիկ 1964, էջ 49—109:

⁵² Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ 1893, էջ 462:

լուծումը: Դժբախտաբար Եւրոպայի կրօնական ու քաղաքական կացութիւնը շատ բարդ էր այդ շրջանին եւ Խաչակրութեան ժամանակները շատոնց անցած էին:

Ստեփանոս Ե. Արեւորինոսի հետ, եւ մանաւանդ քահանայապետական պալատի բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հետ ունեցած խօսակցութեանց միջոցին, անդրադարձաւ անշուշտ այդ եղելութեան: Հետեւաբար, ան նպատակ չունեցաւ սակարկելու իր եւ Հայ Եկեղեցւոյ՝ հպատակութիւնը Հռոմի Աթոռին, ապահովելու համար նիւթական օգնութիւն եւ շահեր, ինչպէս կը կարծեն մի քանի հայ պատմագէտներ: Այլ հետեւելով իր փառապանծ նախորդներու հետքերուն, «...մեծ բարեպաշտութեան եւ կաթողիկէ ոգիի նշաններ ու վաւերագրեր տուաւ, մինչ հոս կը դտնուէր», ինչպէս կը վկայէր նոյնինքն Յուլիոս Գ. քահանայապետը⁵³:

Ստեփանոս Ե. եռանդուն կաթողիկէ մը ըլլալու փաստը տուաւ Հռոմի շրջանակէն դուրսն ալ, այն է Լեհահայոց առջեւ. եւ Սիգիզմոնտ Բ. Օգոստոս թագաւորը ստիպուեցաւ միջամտել (երկու Ուկրային տղոց պարագային) չափաւորելու համար մեր կա-

⁵³ Archiv. Secret. Vaticanum, Minuta Bre-vium, Arm. 41, t. 55, nr. 363.

թողիկոսին եռանդը. որովհետեւ լեհական
թագաւորութեան մէջ, այդ ատեն, պաշտա-
մունքի եւ կրօնքի ազատութիւնը ի դօրու էր :

Մեծ եւ ազգասէր Հայրապետը սրբու-
թեամբ կնքեց իր մահկանացուն 1552ի
սկիզբները եւ թաղուեցաւ Լվովի Հայոց
աթոռանիստ եկեղեցւոյ մէջ, ուր մինչեւ
այսօր կը պահուի իբր տապանաքարը ⁵⁴ :

⁵⁴ Kajetanowicz D., Katedra ormiańska, Lwów 1930, s. 9—12; Piotrowski J., Katedra ormiańska, Lwów 1925, s. 27.

ԳԼՈՒԽ Ե .

ԳՐԻԳՈՐ Գ . ՎԱՐԱԳԵՑԻ՝ ԼՎՈՎԻ ԱՐՔԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍԸ (1551—72)

Գրիգոր Վարագեցին ամենակարկառուն
դէմքերէն մին է Լեհահայոց առաջնորդ-
ներու մէջ . եւ սակայն , հայ եւ լեհ պատմա-
դէտները շատ քիչ բան գրած են անոր մա-
սին . պատճառը միշտ նոյնն է , աղբիւրներուն
սակաւաթիւ ըլլալը : Ուստի զարմանալու չէ
որ յիշեալ պատմադէտները համաձայն չեն
Գրիգոր Վարագեցւոյ ընտրութեան թուակա-
նին մասին¹ : Արդարեւ , Բարոնչ իր առաջին
երկին մէջ կը նշանակէ 1557 թուականը² ,
իսկ երկրորդին մէջ՝ 1554 թուականը³ :
Զախարիասեւիչ , հետեւելով Մինասովիչին ,
կը դնէ 1557 թուականը⁴ , զոր նաեւ Լեխից-
կին կ'ընդունի⁵ : Հուսկ Օբերտընսկին ,
որոշելէ ետք 1555 տարին⁶ , զայն յետոյ

¹ Ալիշան Ղ . , Կամենից , էջ 135—36 : Niesiecki K. , Herbarz Polski , t. I , s. 108 .

² Barącz S. , Żywoty sławnych Ormian w Polsce , s. 136 .

³ Idem , Rys dziejów ormiańskich , s. 112 .

⁴ Zacharyasiewicz F. , Wiadomość o Ormianach w Polsce , s. 39 ; Minasovicius J. E. , Tetrasticha . . . , ad ann. 1557 .

⁵ Lechicki Cz. , Kościół ormiański w Polsce , s. 41 .

⁶ Obertyński Z. , Na marginesie diecezjalnego schematyzmu orm. , s. 212 .

փոխեց 1549ի⁷ : Յիշեալ պատմագէտները , հետեւաբար , համաձայն չեն ոչ իսկ նոյն առաջնորդի՝ Թադաւորական հաստատման Թուականի շուրջ . ոմանք զայն 1562ին կը նշանակեն , ուրիշներ՝ 1557ին եւ 1555ին կը դնեն : Նոյն պատմագէտները աղբիւրներու պակասէն՝ միակ դէպքը որ վեր կը հանեն՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի եւ հոյ աւագանիին միջեւ ծագած վէճն է՝ իրաւատնտեսական հարցերու շուրջ , որոնց նկատմամբ լեհ վեհապետը , 16 Մայիս 1569ին , դատաւճիռ մը կ'արձակէր : Բայց Գրիգոր արքեպիսկոպոսը , ըստ յիշեալ պատմագէտներուն , արդէն 1568ին՝ իր պաշտօնէն հրաժարելով , գնաց Երուսաղէմ եւ ապա Հռոմ . իր մահուան վայրն ու տարին անծանօթ կը մնան⁸ :

Այժմ , պիտի ջանանք մեր ունեցած պատմական աղբիւրներով լուսարանել Գրիգոր Գ . Վարադեցւոյ առաջնորդութեան իրադարձութիւնները :

1. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԱԳԵՅԻՈՅ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ .

Տեսանք արդէն թէ ինչպէս Գալուստ արքեպիսկոպոսին մահէն ետք լեհահայոց աւագանիին առջեւէն անցած էին զանա-

⁷ Idem, Die Florentiner Union der polnischen Armenier, s. 36, 38.

⁸ Ibidem, p. 38—39; Gromnicki T., Ormianie w Polsce, s. 21; Lechicki Cz., op. cit., p. 41—43.

զան եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ կրօնաւորներ: Ասոնք, անշուշտ, սիրով պիտի ստանձնէին առաջնորդի պաշտօնը մեր բարդաւաճ եւ հարուստ գաղութին մէջ, փոխանակ թափառելու անհաւատներէն գրաւուած հայկական գաւառներուն մէջ. բայց Լվովի հայ աւագանին ղթուարահաճ եւ կամապաշտ էր, բռնակալ եւ իրարու հետ ալ անմիաբան: Այսպէսով միայն կարելի է բացատրել այն իրողութիւնը թէ մինչեւ 1551, լեհահայ գաղութը առաջնորդ մը չունէր⁹:

Գիտենք սակայն թէ յիշեալ աւագանին 1545ին, եւ հաւանօրէն անկէ առաջ իսկ, գիմած էր Էջմիածնի Աթոռին՝ առաջնորդ մը ունենալու համար, որովհետեւ գտած ենք Ստեփանոս Ե. Սարմաստեցւոյ հետեւեալ նշանակալից կոնդակը. «Շնորհօք եւ ողորմութեամբ, կամօք եւ ընտրութեամբ ամենակալին Աստուծոյ Հաւրն Երկնաւորի. եւ կարողութեամբ միածնի Որդւոյն Յիսուսի Քրիստոսի. եւ հաճութեամբ Հոգւոյն սրբոյ ճշմարտի, այս մեր գիր է եւ աւրհնութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան եւ մի Աստուածութեան եւ հոգեւորական հրամանի եւ բարձրագոյն վեհափառ իշխանութեան նամակ ողջունի եւ պարգեւ սիրոյ եւ խաղա-

⁹ Մատենադարան Երեւան ձեռ. 2031, Ակինեան Ն., Վրթանէս Սրնկեցի, Հանդ. Ամսօր. 1920, սիւն 246: Նոյն, Մինաս Թոխաթեցի, Հանդ. Ամսօր. 1921, սիւն. 26—27, 36:

դուժեան քրիստոսաւանդ եւ առաքելական ի փառաւոր եւ երջանիկ դիտապետէ Տեառն Տէր Ստեփաննոս Կաթողիկոսէ եւ Պատրիարքէ ամենայն Հայոց... , տեղապահ եւ յաջորդ, աթոռակալ եւ փոխանորդ Առաքելոցն Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի, եւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. զոր եւ զրեմք ի դրանէ աստուածաբնակ տաճարէ, կաթողիկէ սուրբ Էջմիածնիս... նախ ի յականաւոր եւ անուանի քաղաքդ Իլով որոց այդոցիկ բնակչացդ պատուական քահանայիցդ եւ փառաւոր իշխանացդ եւ աղատացդ աստուածասէր եւ մեծապատիւ տանուտերանցդ, առատասիրտ եւ փարթամ խոճայնոյդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ... , եւ ամենայն իմաստութեամբ եւ դիտութեամբ լցեալս եւ բարեզարդեալ ազգիդ Հայոց՝ բնակելոցդ ի մէջ Իլախաց աշխարհիդ... ,

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանիք Իլովայ քահանայք, Տէր Յովհաննէս, Տէր Վասքաւ, պարոն Գրիգորչա երէցփոխան, պարոն Իւրքաւ երէցփոխան. ձեզ ծանուցումն լիցի որ զՏէր Նիկաւն աւագերէց արի Իլով քաղաքին. զայդ որ առաջին մեղքն թողի՝ Քրիստոսի հրամանաւն թէ Ձո ոք արձակէք երկրի եղիցի արձակեալ յեղկինս : Եւ նայեցաք ի դորա չարչարանք ճանապարհին եւ ի հաւատքն, որ եկաւ ի սուրբ Էջմիածինն եւ սիրեցաք զդայ իբր զմեր որդի, եւ թէ դուք իմ երէցփոխան էք նայ պիտի զգայ իբր ձեր

եղբայր ընդունէք եւ ձեզ խորհրդակից առնէք զերէցդ: Այլ մարդ չմնաց Իլովդ թէ զիմ աւրհնութիւնս ուզէք. նա պիտի զդայ լաւ ընդունէք, հասկին չհասկին, զդայ այլ հարցուցէք մինչեւ Աստուած ձեզ եպիսկոպոս պատրաստէ:

...Քրիստոսէ ի հետ ՌՇԽԷ. ի հայկազան տումարի ԶՂԴ. (1545) Նոյեմբերի Ժգ. աւրն Կիրակի¹⁰, որ զրեցաւ զիրս ձեռամբ ԲՆՐԴՅՄ. Սալմաստեցուն աչակերտ»¹¹: Կը յաջորդէ կնիք Ստեփանոս Կաթողիկոսի¹²:

Ճիշդ հոս է որ բանասէր Յ. Անասեանի ջանքերով ի լոյս եկած յիշատակարանները կը լուսարանեն իրադարձութիւնները որոնցմով այժմ կը զրադինք: Արդարեւ Հայոց ՌԴ. թուականին (1555) Օհաննիսուկ Մշեցի գրիչը Լվովի մէջ կ'աւարտէ Վարդանայ գիրքը, հետեւեալ յիշատակարանով. «Փառք համազոյ սուրբ եւ միաթագ աստուածութեան...: Դարձեալ աղաչեմ աղօթից մի մոռանար զԳրիգոր Վարագեցի, նորարողբոջ քաջ բարունապետն... եւ զուսուցիչն զՍտեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցին, որ ի Ռ. (1551) թուին Հայոց առ Քրիստոս փո-

¹⁰ Կոնդակիս խմբագրողը, հետեւելով անշուշտ եւսերիոս Կեսարացւոյ ժամանակագրութեան, Քրիստոսի ծնունդը երկու տարի առաջ կը դնէ: Իսկ «Նոյեմբեր Ժգ աւրն Կիրակի» չէր, այլ երկուշաբթի:

¹¹ Հաւանական է որ սոյն ծածկագրութիւնը վերաբերի Գրիգոր Վարագեցւոյ:

¹² Դիւան Մխիթարեանց Վենետկոյ, թիւ 1887:

խեցաւ յԻլով քաղաքին, եւ եղ յաթոռ եպիսկոպոսութեան Իլովայ զԳրիգոր վարդապետն, զարդար եւ զանարատն կուսակրօն զվկայեալն ի քաղմաց, վասն աղաչանաց ժողովրդեանս»¹³ :

Բայց Գրիգոր վարադեցւոյ՝ Լվովի աթոռին վրայ բարձրացումը, կը թուի թէ Լեհահայոց միաձայնութեամբ եղած չէ, որովհետեւ միայն մէկ մասը (այն է Լվովի աւագանիին խումբը) որոշում առաւ Սիգիզմոնդ Բ. Օգոստոս թագաւորին ներկայացնել խնդրանքը, նորընտիր արքեպիսկոպոսին հաստատումին համար: Եւ ինչ որ աւելի նշանակալից է, այն ալ միայն 1555ի սկիզբները: Մինչդեռ Կամենիցի Հայերը, ինչպէս կը տեղեկանանք լեհական վաւերաթուղթերու բնագիրներէն, զորս Օբերտընսկին մէջբերած է, վարադեցւոյ ընտրութիւնը ճանչցան 1557ին, այդ ալ որոշ պայմաններ դնելէ ետք¹⁴: Արդ, ճիշդ այն պարագային, այն է 1555ի Մարտ 21ին, Սիգիզմոնդ թագաւորը հետեւեալ վճիռը կը հանէ. «Սիգիզմոնդ Օգոստոս եւն... կը ծանուցանենք... որ մեզի իմացուցին մեր խորհրդականներէն ոմանք, հայազգի Նիկողայոսի անունով, որ մեր պաշտօնեան է եւ թարգմանը թուրքերէն լեզուի, թէ Գեր. Գրիգոր եպիսկոպոսը ընտրուած է եւ որո-

¹³ Անտոեան Յ. Ս., Դիտողութիւններ..., էջմիածին 1956, Ը—Թ, էջ 97:

¹⁴ Obertyński Z., op. cit., p. 20, n. 1.

չուած մեր բոլոր Հայերուն հաւանութեամբ
 եւ քուէներով, եւ մեզի խնդրանք ներկայա-
 ցուցած որ հաճինք հաւանիլ, վաւերացնել եւ
 հաստատել այս ընտրութիւնը եւ դահակա-
 լութիւնը: Ուստի մենք... նկատի առնելով
 Գեր. Գրիգորի բարձրին ու վարժին ամբասիր
 ըլլալուն վկայութիւնը, կը հաւանինք եւ կը
 վաւերացնենք այս ընտրութիւնը, եւ նոյն
 ինքն Գրիգորը՝ մեզի հպատակ բոլոր Հայե-
 րուն եպիսկոպոս կը կարգենք եւ կը հա-
 տատենք ներկայ վճիռով: Արդ, բոլոր մեր
 հպատակ Հայերուն կը յայտարարենք եւ կը
 հրամայենք որ յիշեալ Գրիգորը ընդունին
 իբրեւ ճշմարիտ եւ օրինաւոր եպիսկոպոս, եւ
 հնազանդին անոր եւ յարգեն զինքը...»^{14*}:

Այս արքայական վճիռէն քանի մը շա-
 րաթ վերջ, արդէն Յաննիսուկ գրիչ կ'ար-
 ձանադրէ իր յիշատակարանին մէջ թէ
 «...Գրիգոր բարունապետն, որ ի թուին
 ՌԴ. (1555) յԱպրիլի ԺԴ. եպիսկոպոս եղեւ
 իով եւ կամենից մայրա[քաղա]քացս, աղա-
 չանօք եւ բազում խնդրուածովք ժողո-
 վրդեանս հայկազեան աղղիս, որ աստ կան
 բնակեալ ի մէջ խառնայխառիճ աղղացս իւհ
 եւ Ու[ռ]ուղ (Ուկրային) կոչեցեալ, ի թաղա-
 ւորութեան Զիկմոնդ Ակոստոսի...»¹⁵:

Յաննիսուկ իր յիշատակարանը կը
 վերջացնէ հետեւեալ ձեւով. «[Յիշեցէք]
 զԳրիգոր վարդապետ, մականուամբ Անա-

^{14*} Ibidem, p. 51—52.

¹⁵ Անասեան Յ. Ս., նշ. յօդ., էջ 97:

նիայենց կոչեցեալն, Ստեփանոս Սարմաստեցի կաթողիկոսի աշակերտն, դաւառաւ Վարադեցի, որ ընդ վարդապետին իւր զնացեալ Հռոմ, ի Պօղոս եւ Պետրոս. եւ անտի անցանելով զծով եւ զցամաք... Հասին Իլով... [եւ] եղ [զնա] կաթողիկոսն եպիսկոպոս քաղաքին...»¹⁶ :

Մէջբերած վաւերաթուղթերէն կրնանք այլեւս եզրակացնել թէ Ստեփանոս Ե. արդէն 1545ի ատենները որոշած էր բարձրացնել Լվովի արքեպիսկոպոսական աթոռին վրայ իր նախկին աշակերտը Գրիգոր Վարադեցին։ Մինչ այդ, նոյն կաթողիկոսը՝ սպասելով բարեպատեհ առիթին, անուանեց — ինչպէս տեսանք — Լվովի աւագերէցը՝ Նիկողայոս ոմն որպէս արքեպիսկոպոսական տեղապահ։ Ստեփանոս Ե. արդարեւ, վերադառնալով 1550ի աշնան Գրիգոր Վարադեցւոյ հետ Հռոմէն Լվով, 1551ին սկիզբները զայն կարգեց Լեհահայոց առաջնորդ։ Ուստի մեզի կը թուի թէ Գրիգոր Վարադեցին նոյն անձն է զոր Պետրոս Արեւիկոս յիշած էր 1550ին հետեւեալ խօսքերով. «...Ազնիւ եւ իմաստուն մարդ մը կ'երեւէր [Ստեփանոս Ե.] իր հետ ունէր Արքեպիսկոպոս մը՝ զոր վարդապետ կը կոչէին, եւ եպիսկոպոս մը որ Հռոմի մէջ վախճանեցաւ...»¹⁷ :

¹⁶ Անդ, էջ 98:

¹⁷ Assemani S. E., Bibliothecae Mediceae Laurentianae... ms. orientalium catalogus, Florentiae 1742, p. 60.

Հուսկ յիշենք որ Ներսէս Արճինցին 26 Դեկտեմբեր 1555ին ընդօրինակեց Լվովի մէջ մաշթոց մը, որուն վերջին էջին վրայ աւելցուց հետեւեալ յիշատակարանը. «Գրեցաւ սուրբ գիրքս որ կոչի մաշթոց ի յերկիրս Իլախաց ի քաղաքս որ կոչի Իլով, ձեռամբ անպիտան եւ տխմար գրչի Ներսէս սուտ անուն Արճիղընցոյ, ի կաթողիկոսութեան սուրբ էջմիածնին տէր Ստեփանոսի [Արընճեցւոյ] եւ արհիեպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորուն, որ է Վարադեցի, եւ է աթոռակալ Իլովա եւ Կամենից [քաղաքաց] . Աստուած զինքն ընդ յերկայն աւուրս արասցէ ամէն : Եւ ի թաղաւորութեան Զիկմոն Ոգոստոսին ի թուականութիւն Հայոց ՌԴ. (1555). Դեկեմբեր իդ. աւարտեցաւ . . . »¹⁸ :

2. ՎԵՃԵՐ ԼՎՈՎԻ ԱՒԱԳԱՆԻՒՆ ՀԵՏ

Յատկանշական է այն իրողութիւնը թէ Գրիգոր Վարադեցի հակառակ որ Ստեփանոս Ե.էն առաջնորդ կարգուած էր եւ լեհ վեհապետէն հաստատուած, չկրցաւ իր հովուական պաշտօնը դորձադրել հարկ եղած ազատութեամբ : Ժամանակակից վաւերաթուղթերուն պակասը չի թոյլատրեր լուսաբանելու այն կնճռոտ վիճակը, որուն մէջ կը գտնուէր այդ ատեն Լվովի հայ

¹⁸ Աղանձանեան Մատենագարան (Լ. Հայ Դպրոց — Հոմ) ձեռ. թիւ 44/66 :

Համայնքը: Կը կարծենք սակայն թէ տարակարծութիւնն ու բախումը՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի եւ Հայ աւագանիին միջեւ սկսած ըլլան եկեղեցական ստացումաժներուն շուրջ, որոնց մատակարարութիւնը, ըստ աւագանիին, ազգին ներկայացուցիչներուն կը վերաբերէր: Ասկէ զատ, 1569ի վաւերութուղթերէն կ'իմանանք թէ Լիովի երեսփոխաններուն մեծամասնութիւնը կ'ուզէր պարտադրել յիշեալ առաջնորդին նոյն պայմանները, զորս իրենց նախորդները պարտադրած էին Սաչատուր արքեպիսկոպոսին¹⁹:

Երբ այս երկու ընդդիմադիր կողմերը իրենց յատուկ դիրքերուն վրայ հաստատուն մնացին, Համաձայնութիւնն անկարելի եղաւ: Աւելի ճկուն եւ հաշտարար դիրք բռնեցին Կամենիցի Հայերը, որոնք, ինչպէս վերեւ տեսանք, Գրիգոր արքեպիսկոպոսէն «...որոշ յօդուածներու եւ պայմաններու» ապահովութիւն մը ստանալով²⁰, 1557ին ընտրեցին կամ աւելի ճիշդ, զինքն ընդունեցան իրրեւ իրենց հովիւը²¹:

Հատակոտոր վաւերութուղթերէն կ'իմանանք թէ 1561ին Գրիգոր Վարադեցի եւ Լիովի աւագանին համաձայնութեան մը

¹⁹ աստ, Գլուխ Գ., յօդ. 2:

²⁰ Obertyński Z., Die Florentiner Union..., s. 20 n. 1, 38 n. 2.

²¹ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 135, Ռսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշթայ Ժամանակագրութիւն, էջ 164:

յանդեցան, որովհետեւ Լեհաստանի թագաւորը Սիգիսմոնդ Օգոստոս, 25 Յուլիս 1562ին հետեւեալ հրովարտակը հանեց. «Սիգիսմոնդ Օգոստոս, Աստուծոյ շնորհքով Լեհաստանի թագաւոր եւն... կը ծանուցանենք ներկայ հրամանագրով թէ օրատուելի Գրիգոր Հայկազն՝ Լվով քաղաքէն²², մեր հպատակ Հայոց միարան հաւանութեամբ եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, եւ իրենց Կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ²³: Ան յիշեալ Հայոց հետ խոնարհարար աղաչեց մեղմէ որ իր ընտրութեան եւ ձեռնադրութեան հաւանինք եւ դանոնք հաստատենք: Մենք ուրեմն... իր ընտրութիւնն եւ ձեռնադրութիւնը կը վաւերացնենք եւ դանոնք կը հաստատենք...: Ուստի, մեր հպատակ բոլոր Հայոց, որոնք Լվովի, Կամենիցի, Կիւելի եւ Լուցկայի քաղաքներուն եւ մեր ամբողջ թագաւորութեան մէջ կը բնակին, կը հրամայենք եւ կը յանձնարարենք որպէսզի յիշեալ Գրիգորն իբրեւ ճշմարիտ եւ օրինաւոր եպիսկոպոս համարին...»²⁴:

Ասկէ դատ, «Տարեգիրք Կամենիցայ» մեղ կը տեղեկացնեն թէ «Թվ. ՌԺԱ (1562) . Հայոց աղգին Տէր Ստեփաննոս Արքնճեցի

²² Թագաւորական քարտուղարութեան սխալը. յիշեալ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը բնիկ Լվովցի չէր:

²³ Բնագրին մէջ «հաստատուեցաւ»:

²⁴ Archiwum Akt Dawnych, Matricularium Regni Poloniae, t. 187, f. 135; Obertyński Z., op. cit., p. 53—54.

կաթողիկոսն եկաւ ի Կամենիցս, ստոյգ եւ ճշմարիտ ճանապարհաւ. եւ եկաց ի Կամենիցս ի Հրեշտակապետացն մինչեւ ի Տնօրէնութիւն Քրիստոսի. եւ ապա դնաց յիւով քաղաքն, եւ անդ ընդունելի եւ սրտաւելի եղեւ քրիստոնէից. եւ ապա դարձեալ եկն ի Կամենիցս...»²⁵: Կ'երեւի թէ Միքայէլ Սերաստացի էջմիածնի կաթողիկոսը զրկած էր իր աթոռակիցը որսէսզի տեղւոյն վրայ քննէր եւ ըստ կարելւոյն լուծէր մեր թեմին բարդ խնդիրները: Սոյն հովուական այցելութեան հետեւանքները մեզի անծանօթ կը մնան: Գիտենք միայն թէ գրչագիր եւ տաղասաց Մինաս Թոխաթեցին, որ Լվովի մէջ հաստատուեցաւ 1563ին, նոյն տարին գրուած իր «Հերիսայի գովք»ին մէջ կը յորջորջէ մեր առաջնորդը իրրեւ «սուրբ վարդապետ քաջ եւ արի, Արթուր անուամբն Վանեցի...»²⁶: Նաեւ քահանայապետական Նուիրակը Յ. Փ. Կոմմենդոնին եւ իր քարտուղարը Գեր. Գրացիանին, այցելելով 1564ին Լվովի եւ Կամենիցի հայ համայնքներուն, կը հաւաստեն թէ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Վարադեցին մեծ ազդեցութիւն եւ յարգանք կը վայելէր Լեհահայոց քով իրրեւ գիտուն եւ սրբակեաց եկեղեցական²⁷:

²⁵ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 32:

²⁶ Ալիքեան Ն., Մինաս Թոխաթեցի, Հանդ. Ամսօր. 1921, սիւն. 26—27, 36:

²⁷ Gratiani A. M., De vita Joannis Francisci Commendonii..., libri quattuor, Parisiis 1669, p. 167—68.

Չենք կարծեր սակայն թէ Լվովի հայ երեսփոխանները, որոնք իրենք զիրենք վերատեսուչ եւ պաշտպան կը նկատէին ոչ միայն եկեղեցիներուն եւ քահանաներուն, այլ նոյն իսկ առաջնորդներուն, հրաժարած ըլլան իրենց կարծեցեալ դարաւոր իրաւունքներէն. այսինքն, մատակարարելէ եկեղեցական ինչքերը, եւ միջամուխ ըլլալէ եկեղեցական կարգապահութեան հարցերուն մէջ: Արդարեւ, քիչ ժամանակ ետք, վերսկսաւ անոնց եւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի միջեւ ծանր պայքար մը, որ տարիներ պիտի տեւէր: Չենք կրնար հետեւիլ այդ պայքարի զանազան փուլերուն, անոր հայող վաւերաթուղթերու պակասէն: Գիտենք միայն թէ Գրիգոր Վարազեցին՝ անվեհեր եւ հաստատամիտ՝ Լվով կը նստէր մինչեւ 1567ի սկիզբները²⁸: Հասնելով ի վերջոյ ծայրատիճան կացութեան մը, ան կը դիմէ Սիգիզմոնդ Օգոստոս լեհ թագաւորին ատեանին, յայտնելով թէ «...հայ աւագանին ամէն օր զինքը կ'անարդէ ու կը նախատէ, եւ եպիսկոպոսական աստիճանին ու պաշտօնին հանդէպ ոչ մէկ ակնածանք ունի, ամէն ինչ իր քմահաճոյքին համեմատ՝ եկեղեցիներու մէջ կը փոխէ եւ կը կարգադրէ: Մասնաւորաբար — կը յարէր մեր առաջնորդը — յիշեալ աւագանին՝ իր իրաւասութեան եւ իշխանութեան ենթարկուած քահանաները... եկեղեցիներէն կը հեռաց-

²⁸ Ալիշան Ղ., նշ. գ., 164:

նէր, եւ աստուածային օրէնքներուն հակառակ, կը ստիպէր զանոնք զանազան գրաւոր դաշնադրութիւններու: Ընդհակառակը, ազատ կ'արձակէր այն քահանաները, որոնք իրենց յանցանքներուն համար, եկեղեցական իշխանութենէ բանադրուած էին: Հուսկ նոյն աւաղանին՝ իր իշխանութեան կը վերապահէր նոյն իսկ եկեղեցական ինչքերը եւ հանդերձները, որոնք եկեղեցիներու զարդին եւ կամ արարողութեանց կը ծառայէին, զանոնք քահանաներուն կը տրամադրէր իր քմահաճոյքին համեմատ»²⁹:

Լեհ վեհապետը իր ատեանը կը կանչէ հայ աւաղանին, որ ինքզինք արշարացնելու համար, երեւան կը հանէ իր նախնիքներուն առանձնաշնորհութիւնները, Խաչատուր արքեպիսկոպոսին հետ ունեցած դաշնադրութիւնները³⁰, ինչպէս նաեւ «դաշանց թուղթ»ը, զոր Գրիգոր Վարդեցին իրրեւ թէ ստորագրած ըլլար կամովին, երբ արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ³¹: Սիւլիւստիոյ Օգոստոս, վերոյիշեալ վէճին քննարկումը մասնաւոր յանձնախումբին վստահելէ ետք (որուն մաս կը կազմէին Կրակովի լատին եպիսկոպոս

²⁹ Archiwum Akt Dawnych, Matr. Regni Pol., t. 187, f. 156; Obertyński Z., op. cit., p. 55.

³⁰ Աստ, Գլուխ Գ., յօդ. 2:

³¹ Archiwum Akt Dawnych, Matr. Reg. Pol., t. 202, f. 108 v.

Ֆ. Պաղնիեւսիին, Պլոցկի եպիսկոպոս Պ. Մըշկովսկին եւ լեհ թագաւորութեան փոխատենադպիր Ֆ. Կրասինսկին) 16 Մայիս 1569ին կը հրատարակէ հետեւեալ լճիւր. «...առանձնաշնորհութիւնները եւ փառաւորը, զորս հայ աւագանին յառաջ կը բերէ ոչ մէկ կերպով կրնան նուազեցնել եպիսկոպոսական իրաւասութիւնը եւ քահանայական իշխանութիւնը ի հոգեւորս: Ուստի — կը յարէ լեհ վեհապետը — սոյն իրաւասութիւնը իր լիազօրութեան մէջ պահելով՝ կ'ուզենք եւ կը հրամայենք որ հայ աւագանին յիշեալ եպիսկոպոսին եւ իր յաջորդներուն պարտ ու պատշաճ յարգանքը մատուցանէ, եւ անոր իրաւասութիւնն ու իշխանութիւնը ոչ մէկ կերպով խափանէ: Կը հրամայենք դարձեալ որ քահանայական պաշտօնի վերաբերեալ խնդիրներու, արարողութեանց, խորհուրդներու մատակարարութեան եւ եկեղեցական կանոններու մէջ ոչ մէկ պատճառի համար աւագանին միջամուխ ըլլայ: Կը պատուիրենք նոյնպէս որ եկեղեցական զգեստները, ոսկի եւ արծաթեայ անօթները, ինչպէս նաեւ արարողութեանց վերաբերեալ զոյքերն ու զարդերը, որոնք հնուց ի վեր հայ աւագանիին խնամքին յանձնուած են, երբ արարողութեանց հարկը պահանջէ, քահանաներուն յանձնուն առանց սեւէ հակառակութեան...»³²:

³² Obertyński Z., op. cit., p. 56.

Նոյն լեհ թագաւորը, ակնարկելով ի վերջոյ հայ աւագանիին առանձնաշնորհութեանց, ինչպէս նաեւ դաշնադրութեանց, զորս Սաչատուր եւ Գրիգոր արքեպիսկոպոսները ստորագրած էին, այսպէս կը փակէր իր վճիռը. «...հայ աւագանիին առանձնաշնորհութիւնները, Սաչատուր եպիսկոպոսէն 1467ին ստորագրուած դաշնադրութիւնը³³, Գրիգոր եպիսկոպոսի պարտաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ հնադոյն եւ դովելի սովորութիւնները՝ վաւեր եւ հաստատ պէտք է մնան եւ պահպանուին ցմիշտ...»³⁴:

Այսպէսով ուրեմն, այն պայմանները, զորս անողոք լեհահայ աւագանին բռնի պարտագրած էր Սաչատուր Իլովեցի եւ Գրիգոր Վարադեցի արքեպիսկոպոսներուն, այժմ, թագաւորական վճիռով, օրէնքի զօրութիւն կը ստանան³⁵: Ուստի, կը ստիպուինք ըսելու թէ մեկնութիւնը, զոր լեխիցիի, լեհ պատմապէտը կու տայ վերոյիշեալ դէպքերու մասին, չի համապատասխաներ պատմական իրողութեան³⁶:

Այս կէտին հասած՝ զրեթէ բոլոր հայ եւ լեհ պատմագիրները վեր կը հանեն այն եղելութիւնը թէ՛ երբ հրատարակուեցաւ վերոյիշեալ թագաւորական վճիռը՝ Գրիգոր

³³ Թագաւորական հրովարտակին մէջ նշանակուած է սխալմամբ՝ 1478ին, տեւ աստ, Գլուխ Գ.,

³⁴ Archiwum Akt Dawnych, Matr. Reg. Pol. t. 202, f. 109.

³⁵ Obertyński Z., op. cit., p. 55.

³⁶ Lechicki Cz., op. cit., p. 43—44.

Վարադեցին հրաժարած էր արդէն Լվովի արքեպիսկոպոսական դահէն, եւ նոյնիսկ հեռացած էր լեհ թաղաւորութեան սահմաններէն: Արդարեւ Աղաւնունի կ'ըսէ թէ «Գրիգոր եպօ. Վարադեցի, առաջնորդ Լեհաստանի (1552—74), 1567ին Կամենիցի հայ դատաւորներէն իր ճամբու ծախսը ստանալով ուխտաւորութեամբ կ'այցելէ Ս. Յակոբի վանքը եւ յետոյ Հռոմ [կ'երթայ]...»³⁷: Իսկ Ռօշքան կը յարէ. «Ռժէ (1568). Գրիգոր արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի՝ թողեալ զաթոռն վասն հերձուածողութեան եւ հակառակութեան ժողովրդոցն՝ երթայ յԵրուսաղէմ, եւ անտի ի Հռոմ. որպէս ցուցանէ Երուսաղէմայ Գոմիսարին ճանապարհադիրն, յամի 1568...»³⁸: Սոյնպէս կը դրեն նաեւ Բժշկեանց, Զախարիասեւիչ, Գրոմնիցկի, Լէխիցկի եւ Յրեբաքնսկին^{38*}:

«Ճանապարհադիրն», որուն կ'ականարկէ Ռօշքան, գրուած է լատիններէն լեզուով: Մենք յաջողեցանք գտնել զայն Հռոմի Հաւատոյ Տարածման դիւանին մէջ, եւ կը ներկայացնենք այժմ հայերէն թարգմանութեամբ: «Ամէնուն եւ իւրաքանչիւրին, որոնք այս գիրը պիտի տեսնեն, ողջոյն ի Տէր...: Կը ծանուցանենք այսու թէ Ամենապատիւ

³⁷ Աղաւնունի Մ., Միարանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 73:

³⁸ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 136, Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն, էջ 165:

^{38*} Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 107, նաեւ աստ, ծանօթ. 4—8:

Արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսոյ եւ Կամենիցի Հայոց [Գրիգոր Վարազեցի] իր երեք ընկերներով Երուսաղէմ սուրբ քաղաքս եկաւ եւ քրիստոնէական բարեպաշտութեամբ վառուած, այցելեց Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի գերեզմանը . . . , Գողգոթայի սուրբ լեռը . . . , եւ ձիթենեաց լեռը, ինչպէս նաեւ անարատ եւ միշտ Կոյս Մարիամի գերեզմանը, որ Յովսափաթի ձորին կենդրոնը կը գտնուի . . . : [Յիշեալ արքեպիսկոպոսը] այցելեց եւ մեծարեց նաեւ Բեթղեհէմ քաղաք Դաւթի, ուր Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ ծնաւ . . . , եւ այն բոլոր սուրբ տեղերը, որոնք Երուսաղէմ քաղաքէն ներս եւ դուրս կը գտնուին : Այժմ նոյն Ամենապատիւ Տէրը, նոյն բարեպաշտութեան հոգիով վառած, կը փափաքի այցելել եւ մեծարել նաեւ Ս. Պետրոսի եւ Պօղոսի սրբազան սեմերը եւ ուրիշ սուրբ վայրերը, որոնք Հոռոմ քաղաքը կը գտնուին : Այս փափաքը սակայն պիտի չկարենայ իրագործել առանց բարեպաշտ քրիստոնէից ողորմութեան նպաստներուն :

Որոնց ի վկայութիւն . . . , եւ եղբայր Բերնարդինոս Կոլլեստակտեցի Collestaensis), Առաքելական հրամանաւ՝ համայն սուրբ Երկրիս գործակալ եւ կառավարիչ . . . , այս գիրը տուի, մեր իշխանութեան կնիքով եւ ստորագրութեամբ հաստատուած : Հուսկ յանձնարարելով վերոյիշեալ Ամենապատիւ Տէրը բոլոր Քրիստոնեայ Իշխաններուն, Ամենապատիւ եպիսկոպոսներուն եւ անոնց

վոխանորդներուն... , կը յորդորեմ ջերմա-
պէս ի Տէր բոլոր Քրիստոնեայ հաւատացեալ-
ները, որպէսզի բարեհաճին շնորհել [նոյն
Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսին] պէտք
եղած ողորմութիւնները... :

Տուեալ երուսաղէմի մեր Փրկչին վան-
քէն, 23 Ապրիլ 1568ին...»³⁹ :

Այժմ հարցն այն է թէ արդեօք վե-
րոյիչեալ լեհ եւ հայ պատմադէտներուն
հաստատածը կը համապատասխանէ՞ պատ-
մական իրողութեան, այսինքն թէ Գրիգոր
Վարադեցին՝ Լվովի արքեպիսկոպոսական
աթոռէն հրաժարած ըլլայ 1568էն առաջ :
Վաւերաթուղթերը, զորս վերը յիշեցինք, կը
թուին հաստատել եղելութիւնը : Աւելցնենք
նաեւ թէ այս ժամանակամիջոցին Լվովի
աթոռանիստ եկեղեցւոյ կից՝ գեղեցիկ դան-
դալատուն մը կը շինուի, որուն վրայ կը
կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը .
«Ռի Հ[ա]յ[ո]յ թւ[ի]ն Է[ւ] ի յ[ղրա]մ-
սեանն Յ[ո]ւնւ[ւ]րին խ[ո]ւ[ս] Անդրէաս
Կաթ[ա]յ[ի]ն շինել ետուր զտուն զ[ա]ն-
կակի[ն] վ[ա]ս[ն] ի[ւ]ր հ[ո]գ[ւ]ո եւ
ի[ւ]ր ծն[ո]ղ[աց]ն խաչերես[ի]ն եւ Սա-
ռայ[ի]ն եւ եղբօրն Աւ[ե]տիք[ի]ն եւ

³⁹ Archiv. S. Cong. Prop. Fide, Scritture
riferite nelle Congregazioni Generali, vol. 293,
f. 186 v.

⁴⁰ Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 105, Janusz B.,
Dzwony katedry ormiańskiej, Posłaniec św. Grze-
gorza 1927, s. 13—17.

ամ[ենայն] զ[ա]րմ[ի]ց ն[ո]ցին»⁴⁰ : Գրի-
գոր արքեպիսկոպոսին անունը հոս ամե-
նեւին չի յիշուիր . ուստի փաստ մը եւս կը
վկայէ թէ Գրիգոր Վարադեցին այլեւս դադ-
րած էր Լեհահայոց առաջնորդ ըլլալէ :

Ունինք սակայն մեր տրամադրութեան
ներքեւ ուրիշ վաւերաթուղթեր , որոնք հա-
կառակը կը վկայեն : Արդարեւ Մակկեր՝
Փրանսացի հայազէտը՝ Բերլինի գրատան
մէջ ձեռագիր մատեան մը կը գտնէ որ կը
վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանով .

«Փառք ամենաս[ուր]բ Երրորդու-
թե[ան] . . . , որ ետ կարողութի[ւն] տկար
եւ աղկաղկ անձինս , յետնեալս ի կրօնա-
ւորաց՝ Գրիգոր կոչեցեալ՝ բազում փափա-
կանօք գրեցի զծաղկաքաղ հարցմունքս՝
իրբեւ զփունճ մի մանուշակ՝ ի քիմս բանա-
սիրաց՝ եւ ի վայելս մեղսաներկ անձինս . եւ
ի շահ եւ յօգուտ բանասիրաց . երես անկեալ
կաղաչեմ զգաղափարողսդ որ չմեղադրէք
գիրս . զէրա հմուտ չէի գրագրութեան՝
բայց զփափաք սրտիս կատարեցի . եւ զիդս
լցուցի . ամէն . բայց գրեցաւ սա ի
յ[աշխարհ]ս Իլախաց . ի քաղաքս Լոյ կոչե-
ցեալ՝ ի վանքն՝ ի դուռն հաճկատար
Ա[ստուա]ծածնին՝ ի կաթուղիկոսութե[ան]
ս[ուր]բ Էջմիածնին տ[է]ր Միքայէլին . եւ
յեպ[իսկոպո]սութե[ան] այսմ ա[շխարհ]ի
տ[է]ր Գրիգոր վ[ա]րդ[ա]պ[ետ]ի Վա-
նեցւոյ . եւ ի թագաւորութե[ան] Գրուլ Ժիկ-

մոնղ աւկուստոսին . ի Թվականութե[ան]ս **ԹԻ**
հայկազեան տումարի [1571] ամի»⁴¹ :

Իսկ մենք «Գրօրէնք»ին մէջ, որ ամուս-
նութեանց պատճէնները կը բովանդակէ,
դտանք հետեւեալ արձանագրութիւնը . «կա-
մաւ ամենակալին, ամենակարօղին, նա-
խախնամողին համայնից Հօր եւ Որդոյ եւ
Հոգոյն սրբոյ, ամէն : Ձոր եղեւ այս շնոր-
հաւոր հարսանիքս ընդ հովանեաւ սուրբ Հա-
ճաթկատար Աստուածածինընկ, ի յաս-
տուածաշէն քաղաքս ի Լոյլ . ի Թաղաւորու-
թեան բարեպաշտ արքային Ձիկմունդ Ակուս-
տոսին եւ հայրապետութեան Տեառն Տէր
Միքայէլ կաթողիկոսին, եւ յառաջնորդու-
թեան Տր . Տէր Գրիգոր Արհեպիսկոպոսին
Վանեցոյ . աւագերիցութեան Տէր Վասքոյ
քահանային, երեսփոխանութեան պարոն
Հրիհորին եւ պր . Իվաչքոյին . եւ դատաւո-
րութեան Ներսէս Վոյթին : Ձոր եկն առաջի
օրինաց եւ քահանայից Մուրատն Խար-
բերդցի եւ խնդրեաց Մարուխնայէն զիւր
զովելի զթոռն՝ զբաննայ (օրիորդ) Մանու-
շակն իւր որդուն Ձախնօին ի յօրինաւոր
ամուսնութիւն, զոր Տէր Աստուած շնոր-
հաւոր առնէ, ամէն : Եւ ես Գրիգոր Եպիս-
կոպոս յանձն առի Աստուծոյ սիրուն համար
զայս որքս պաշտպանել, ըստ կարողութեան,

⁴¹ Macler F., Notices des manuscrits armé-
niens vus dans quelques bibliothèques de
l'Europe centrale, Journal Asiatique (Paris) 2
(1913) p. 628.

նա կու տամ զԱստուծոյ աւրհնութիւն, եւ մարմնաւոր պիտոյիցն զոր Տէր է պատրաստեր... Գրեցաւ թիւ. ՌԻԱ (1572) . Յունվար ժի.»⁴² :

Ուստի Գրիգոր Վարադեցի արքեպիսկոպոսը ոչ միայն 1571ին, այլ նաեւ 1572ին սկիզբը Լվովի մէջ էր տակաւին: Ճիշդ է թէ ան՝ Երուսաղէմ ուխտադնացութեան երթալով, որոշ ժամանակ մը բացակայած էր մեր թեմէն. սակայն պատմական իրողութեան չի համապատասխաներ այն հաւատատու մը թէ ան 1568էն առաջ հրաժարած ըլլայ Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական աթոռէն: Գրիգոր Վարադեցի իրաւցնէ կ'անհետանայ մեր թեմի կեանքէն՝ միայն 1572ի դարնան: Արդարեւ նոյն տարուան 15 Ապրիլին, Լվովի հայ հասարակութիւնը նամակ մը կը դրէ Միքայէլ Սերաստացի էջմիածնի կաթողիկոսին, աւետելով թէ անոր նուիրակը՝ Համթեցի Տէր Մարտիրոս եպիսկոպոս Լվով հասած էր, եւ խնդրելով ինչ ինչ տնօրինումներ արեւակցութեան եւ խնամութեան աստիճաններուն շուրջ: Բայց նկատողութեան արժանի է նաեւ այն իրողութիւնը թէ սոյն նամակին մէջ, Գրիգոր Վարադեցւոյ մասին ոեւէ յիշատակութիւն չկայ⁴³ : «Տարեգիրք Կամենիցայ» եւս պար-

⁴² Տաշեան Յ., Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, էջ 909, թիւ 441 :

⁴³ Ալիշան Ղ., Կամենից, 228 :

դապէս կ'ըսէ թէ «ԹՎ. ՌԻՍ. (1572). եկաւ Տէր Մարտիրոսն Համթեցի եպիսկոպոս ի այս աշխարհս Նուիրակ. եւ ընդ նմա Տէր Յովանէս անուն երէց մի, զոր ի յիլոմն վաղ-ճանեցաւ. եւ Տէր Մարտիրոսն նուիրեց զիլոմն եւ զԿամենիցն, եւ ելաւ զնաց փառօք եւ պատուով»^{43*} : Երկու տարի ետք, սա-կայն, նոյն «Տարեգիրք»ը կ'արձանագրէ հետեւեալ նշանակալից տողերը. «ԹՎ. ՌԻԳ. (1574). Տէր Գրիգոր Եպիսկոպոսն՝ որ էր Վանեցի, առ Աստուած փոխեցաւ ի յԸստամպօլն. զոր խոռվեցաւ վերայ յիլով-ցոց, եւ զնաց ի այս աշխարհս. եւ էր եպիսկոպոսութեան նորա ամք 22, զոր եղեւ աթոռակալ [յ]այս աշխարհս, ի վերայ Իլովին եւ Կամենիցոյ»⁴⁴ : Իսկ երեք տարի յետոյ արդէն, նոյն հանգուցեալ արքեպիս-կոպոսը Կամենիցի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ բարերարներու մատեանին մէջ, երախտա-դիտութեամբ կը յիշուի հետեւեալ կերպով. «Հայոց թվին Ռ. ամին եւ ԻԶ աւելին (1577). [ի] կաթողիկոսութեան տեառն տէր Դա-թէոսին, [ի] թաղաւորութեան Ստեփան-նոսին, եւ [յ]իշխանութեան քաղաքիս՝ Մի-քօլայ պրիսքիին. անուամբ Աստուծոյ շինե-ցաւ [Ս. Նիկողայոսի] տաճարս երրորդունն

43* Անդ, էջ 42 :

44 Անդ, էջ 46, Գրիգորեան Վ. Ռ., Կամենեց-Պոզուսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանա-դրութիւնները (XVI Դ.) Երեւան 1963, թիւ 315, 561, 573 :

նըւադին հանդերձ սրահիւքն արտաքին. եւ ժամատնոյն ի միասին. թելադրութեամբն պարոն Միխնոյ երեսփոխանին... , եւ սեպհական արդեամբք նորին. նոյնպէս եւ Կաֆացոյ Խոճա Անտրէասին ի փառս աստուածային... : Քրիստոս լուսաւորէ զհոգին Վարապետի տէր Գրիգոր վարդապետին. [որ] ետուր զճ զալեր այս սուրբ եկեղեցւոյ շինուածոյս օգնութեան... »⁴⁵ :

Ամփոփելով հոսկ մինչեւ հիմա մեր պատմածը, կրնանք հաւաստել թէ Գրիգոր Գ. Վարապետի կոչուած նաեւ Անանիենց եւ Վանեցի, Լեհաստանոց առաջնորդ կարգուեցաւ 1551ի վերջերը, եւ լեհ վեհապետէն հաստատուեցաւ 1555ին : Լվովի աւագանիին անողոք տիրապետութեան սրտառաւ, ան ստիպուեցաւ, սակայն ի զուր, Էջմիածնի Աթոռին իշխանութեան ապաւինիլ եւ ապա լեհ թագաւորին ատեանին բողոքել : Կը թուի թէ շարունակական տարակարծութիւններն ու վէճերը յիշեալ աւագանիին հետ մահուան զուրը հասցուցած ըլլան զինքը : Գրիգոր Վարապետին՝ Լվովի աւագանին լայնախոհութեան բերելու, քսան տարուայ անյաջող ջանքերէն ետք, հրաժարեցաւ իր աթոռէն եւ վախճանեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1574ին :

⁴⁵ Բժշկեանց Մ., նշ. դ., էջ 144 :

ԳԼՈՒԽ Զ .

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ ՆԱԽ-ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ (1575—1624)

Այս շրջանին, այսինքն 1575—1624 թուականներուն, Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական դահլին վրայ իրարու յաջորդեցին չորս վիճակաւորներ: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրին հայոց պատմական աղբիւրներն այնքան սակաւաթիւ են, որ կարելի չեղաւ լրիւ ներկայացնել ամէն մէկուն առաջնորդութեան ժամանակամիջոցը: Սակայն, այդ վաւերաթուղթերէն կարողացանք ընդնշմարել նոր ջանքեր եւ ձգտումներ ի նպաստ միութենական (էկումէնիկ) շարժումին, որ տեղի ունեցաւ վերոյիշեալ հայ վիճակաւորներու առաջնորդութեան ժամանակ: Ուստի հոս պիտի ջանանք որոշել, կարելի եղածին չափ իւրաքանչիւր վիճակաւորին առաջնորդութեան թուականները, մէջբերելով այն դէպքերը, զոր պատմականօրէն կրցանք ստուգել: Իսկ յաջորդ գլխուն մէջ պիտի անդրադառնանք այն միութենական ջանքերուն, զոր լեհ կղերը եւ եպիսկոպոսները կատարեցին՝ Լեհահայերը միացնելու համար Հռոմի Աթոռին:

1. ՊԱՐՍԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ
(1575—84?)

Հայ եւ լեհ պատմագէտները, ինչպէս տեսանք նախորդ գլխուն մէջ, համոզուած էին թէ Գրիգոր Վարադեցին հրաժարած էր արքեպիսկոպոսական պաշտօնէն 1568ին¹։ Օրերտընսկին կը կարծէ թէ հայ աւագանիին եւ անոր առաջնորդին միջեւ ծագած վէճերը ստեղծած ըլլան լեհահայ դադութին մէջ խոր դժգոհութեան եւ անմիաբանութեան միջնորոտ մը, որովհետեւ մօտաւորապէս տասը տարիներ սահեցան մինչեւ որ Լվովի արքեպիսկոպոսական դահը բարձրացաւ Պարսամ Աստուածատուրեան, զոր Լեհերը Բողդանովիչ կը կոչեն։ Կը կարծուի — կը յարէ նոյն լեհ պատմագէտը — թէ միութենական ձգտումներու վախը մղած ըլլայ Լեհահայերը իրենց նոր առաջնորդը հեռաւոր Տրապիզոնի մէջ փնտռելու եւ զայն Լվով բերելու համար²։ Յամենայն դէպս, Ռօչքան կը հաստատէ թէ «ՌԻԸ (1579)․ Պարսամ արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի Հայոց՝ էր Տրապիզոնցի, Աստուածատրոյ որդի, որ յայտմամբ Յունիսի 12, ի թագաւորէն Լեհայ

¹ Barącz S., Żywoty sławnych Ormian w Polsce, s. 136, n. 1; Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, s. 39; Աղաւնունի Մ․, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ երուսաղէմի, երուսաղէմ 1929, էջ 73։

² Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 39; Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, s. 44.

Ստեփաննոսէ՝ Պադուէն հաստատեցաւ յառաջնորդութիւն Հայոց, — զի յառաջ ընտրեցաւ ի Լէոպոլսեցւոց, — եւ Հոկտեմբեր 25, ընկալեալ եւ ի Կամէնցւոց, արար զսովորական դաշն ընդ նոսա»³։ Իսկ Զախարիասեւիչ, որ ունեցած էր ի ձեռին վերոյիշեալ թաղաւորական հաստատման հրովարտակը, կը դնէ զայն 28 Յունիս 1579ին⁴։ Հոսկ Օբերտընսկին, որ գտած էր սոյն վաւերաթուղթը Լվովի հայ թեմական դիւանին մէջ եւ զայն հրատարակած⁵, ոչ միայն կը ճշդէ նոյն թուականը իբրեւ ճշմարիտ, այլ եւ կ'ենթադրէ թէ Պարսաժ Աստուածատուրեան շատոնց պէտք էր հաստատուած ըլլալ Լեհահայոց զաղութիւն մէջ, քանի որ նոյնինքն Քահանայապետական Քարտուղարութիւնը (Segreteria di Stato di Sua Santità) 1578էն ի վեր կը հետաքրքրուէր անոր եպիսկոպոսացման խնդրով⁶։

Ուստի աւելի ճշգրիտ կերպով որոշելու համար Պարսաժի առաջնորդութեան սկիզբները, պիտի օգտագործենք երկու վաւերաթուղթերը, որոնց հանդիպեցանք մեր պրպտումներուն միջոցին։ Ըստ սովորութեան, որ այն ժամանակ ի զօրու էր լեհ թաղաւորութեան մէջ, ամէն նոր վեհապետ, ընդառաջելով իւրաքանչիւր «ազգին», այս-

³ Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն. էջ 166։

⁴ Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 21.

⁵ Obertyński Z., op. cit., p. 57—59.

⁶ Ibidem, p. 40.

ինքն համայնքին աղաչանքներուն, կը վերահաստատէր այն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհութիւնները, զոր իր նախորդները առատաձեռնած էին: Արդ, երբ 1573ին «Հայ աղգին» երեսփոխանները ներկայացուցին յարակից աղերսագիրը Հենրիկոս դը Վալուա (1573—74) նոր թագաւորին. այս վերջինս, իր կարգին, պահանջեց անոնցմէ հաւատոյ դաւանութիւնը: Սոյն հաւատոյ դաւանութիւնը, որ խմբագրուեցաւ 13 Փետրուար 1574ին հայերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուներով, ստորագրուեցաւ «Հայոց քահանաներէն եւ կղերիկոսներէ որ ի Լէոպոլիս»⁷: Հետեւաբար, կրնանք եզրակաց-

⁷ Staerk A., Die Confessio fidei Armeniorum, aus der Dubrowskischen Sammlung der Kaiserlichen Bibliothek zu St. Petersburg, Византийский Временник (С.-Петербургъ) 14 (1907), s. 192—96; սոյն հաւատոյ դաւանութիւնը Ս. Ներսէս Շնորհալին խմբագրած էր եւ ուղարկած 1165ին Ալեքսի՝ Մանուէլ կայսեր փեսային: Իսկ Կոստանդին Ա. Բարձրերդցին (1221—67) ներկայացուցած էր զայն Իննովկենտիոս Դ. քահանայապետի (1243—54) Նուիրակին հետեւեալ յոռաջարանով. «Գիր հաւատոյ, զոր խնդրեաց ի մէնջ Առաքելական Հայրն մեր՝ Իննոցունց Պապ, ի ձեռն փրեր Դիմանչին խոհմապոյն լեկափ իւրոյ, ի կարգէ Մնուրաց...»: Այս բնագիր մագաղաթեայ վաւերաթուղթը՝ Վատիկանի Դիւանին մէջ գտանք (Archiv. Arcis, arm. I—XVIII, nr. 1801). տես նաեւ Գիրք որ Կոչի Ընդհանրական, Ս. Պետերբուրգ 1788, էջ 82—88: Կրնանք հետեւաբար ենթադրել թէ ատենօք մեր լեհահայ թեմին ձեռագրատունը բաւական հարուստ պէտք էր լիար:

նել թէ Գրիգոր Վարադեցիի հրաժարումէն ետք, Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական աթոռը 1574ի Փետրուարի կէսերուն թափուր էր տակաւին. արդարեւ վերոյիշեալ վաւերաթուղթին մէջ՝ նոր առաջնորդի անունը կը պակսէ:

Ասկէ զատ, զտանք հետեւեալ յիշատակարանը, խմբագրուած հայկական տառերով, բայց թաթարերէն (ղպչախ) լեզուով. «Հայպաթ պիյ Բրիստոսքայ...: Ետդլար պուդորայ պիթիքի, խայսիքի անկլանըյըր կանոնք ասըյ այիզ դուկալ օրինակ տըր: Խայսիքի [դորայ պիթիքի] դուկալլանտի էրմէնի թվ. ՌիԴ. (1575) սանընայ, Դեկտեմբեր այընընկ ի. սինայ մամլաքաղընտայ Ծրանդընկ, շահարինտայ Քամէնէցնինկ, բատշահլիսընայ Նէմիչնինկ քրիստան, Ստէփան Պաթօրիյ, խայսիքի անկըյըյըր, ...կաթողիկոսութեանայ Տէր Գրիգորիանընկ, ախրաշլիսընայ Տէր Պարսամընկ»⁸: Բացայայտ

⁸ Ահա սոյն յիշատակարանին թարգմանութիւնը, «Փառք Բրիստոսի [մեր] Տիրոջ...: Գրուեցաւ այս օրինակիբըր, որ կը կոչուի կանոնք, շատ թանկագին (յարդի) եւ կատարեալ (ընտիր) օրինակէն: Որ (այս օրինակիբըր) աւարտեցաւ (ընդօրինակուեցաւ) ՌիԴ (1575) Հայոց թուականին, Դեկտեմբեր ամսոյ 20ին, Ծրանդի (Լեհի) երկրին (աշխարհին) մէջ, Քամէնէց քաղաքը, ի թագաւորութեան քրիստոնեայ Լեհին, որ կը կոչուի Ստէփան Պաթօրիյ... ի կաթողիկոսութեան Տէր Գրիգորի [Վաղարշապատեցոյ], եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Պարսամին», տես Տաշեան Թ., Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 945, թիւ 468:

է ուրեմն թէ Պարսաժ Աստուածատուրեան պէտք էր ընտրուած ըլլալ Լեհահայոց առաջնորդ՝ Գրիգոր Վարադեցւոյ մահէն քիչ ժամանակ ետք, այսինքն 1574ի վերջերը, կամ յաջորդ տարւոյն սկիզբները: Չունինք ուրիշ մանրամասնութիւն անոր ընտրութեան մասին. դիտենք միայն թէ 1577ին վերջերը՝ Գրիգոր Վաղարշապատեցւոյ Թաղէոս աթոռակից կաթողիկոս Վենետիկէն⁹ Լվով հասաւ եւ յետոյ Կամենից անցաւ¹⁰: Յաջորդ տարուան սկիզբները, նոյն կաթողիկոսը ամենայն հաւանութեամբ Էջմիածին վերադարձաւ, ուղեկից ունենալով մեր Պարսաժը, զոր Վաղարշապատեցի կաթողիկոսը՝ Լեհահայոց արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց¹¹: Յարակից կոնդակը մինչեւ այսօր երեւան չեւաւ. ստոյգ է սակայն թէ Պարսաժ արքեպիսկոպոսը 1578ի վերջերը, կամ յաջորդ տարուան սկիզբները, Լվով վերադարձած էր արդէն, եւ լեհահայ աւագանին անոր հաստատման համար աղերսադիր մը ներկայացուցած էր Ստեփանոս Բաթորին: Ճիշդ այս առթիւ է որ քահանայապետական նուիրակը Գեր. Կալիդարի, 7 Ապրիլ 1579ին, Վարչաօլայէն կը գրէր Կարդ. Թոլոմէօ Գալլի պետական Քարտուղարին թէ «...Ես պիտի ջանամ համոզել [Լեհ] վեհապետը [Ստեփանոս Բաթորի] որ չհաստատէ իրենց [Լեհա-

⁹ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, էջ 330—35:

¹⁰ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 50, 136:

¹¹ Obertyński Z., op. cit., p. 58.

հայոց] եպիսկոպոսը, մինչեւ որ մեր Տիրոջ [Գրիգոր ԺԳ. Պապին] կողմէ պատասխան մը [խնդրոյս մասին] չստանամ...»¹² :

Լեհահայոց պատմութեան մէջ առաջին, ինչպէս նաեւ վերջին անգամն է որ կը հանդիպինք քահանայապետական նուիրակի մը միջամտութեան հայ եպիսկոպոսի մը հաստատման խնդրին մէջ: Այս միջամտութիւնը հաւանաբար կապակցութիւն մը ունի այն միութենական ջանքերուն հետ, զոր — ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք — կը դործադրէին լեհ եկեղեցականները՝ միացնելու համար մեր Լեհահայերը Հռոմի Աթոռին:

Մինչ այդ, Պարսամ արքեպիսկոպոսի Թադաւորական հաստատման խնդիրը երկարաձգուեցաւ մինչեւ 1579ի Յունիս ամիսը, որովհետեւ վերոյիշեալ քահանայապետական նուիրակին միջամտութեամբ՝ Պարսամի համար պատրաստուած հրովարտակին մէջ, հետեւեալ պարբերութիւնը մուտք կը դործէ. «Հռոմի Սրբազան Քահանայապետին գերազանցութեան [առանձնաչնորհութիւնը] եւ [անոր] հնազանդութեան [պարտականութիւնը] միշտ անաղարտ մնալով...». պարբերութիւնը, զոր Պարսամի պատգամաւորը մերժեց ընդունիլ¹³: Թադաւորական քար-

¹² I. A. Caligarii Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta (1578—81) ed. Boratyński L., Monumenta Poloniae Vaticana, t. IV, Cracoviae 1915, p. 156, nr. 94.

¹³ Ibidem, p. 234, nr. 122.

տուղարութիւնը սակայն շուտով յաջողեցաւ դոհացնել ընդդիմացող կողմերը՝ փոխելով յիշեալ պարբերութիւնը հետեւեալ ձեւով. «Հռոմի Քահանայապետին իշխանութիւնն ու դերակայութիւնը անաղարտ մնալով, եւ Հայոց առանձնաշնորհութիւններն ու իրաւունքները հաստատ պահուելով...»¹⁴ :

Այսպէս ուրեմն, 28 Յունիս 1579ին հրատարակուեցաւ վերջապէս թաղաւորական հրովարտակը, որով Ստեփանոս լեհ վեհապետը կը հաստատէր «Պատուելի Պարսամ Բողղանովիչ [Աստուածատուրեան] Տրապիզոնցի» որպէս Լեհահայոց առաջնորդ¹⁵ :

Քիչ յետոյ ոմն Խաչերեան Կամենացի կ'աւարտէր յայսմաւուրք մը, աւելցնելով հետեւեալ յիշատակարանը. «...Ի թվականիս հայկազեան տօմարիս ՌԻԸ (1579), Օդոստոս ամսոյ ԺԱ: Գրեցաւ յաստուածադարդ եւ հոգելից տառս այս, որ է պատմութիւնք նահատակութեան ճգնաւորաց եւ սրբոց մարտիրոսութեանց... որ կոչի Յայսմաւուրքս, ի յաշխարհս Ֆրանգաց որք կոչին Իլախք: Ի թաղաւորութեան Ստեփանոսի [Բաթորիին] բարեպաշտ եւ երկիրդած եւ խաղաղասէր թաղաւորին: Ի հայրապետութեան տէր Թադէոսի. եւ ի արքեպիսկոպոսութեան յայսմ նահանգիս տէր Պարսամին Պոնտացոյ, արթուն հովուի եւ քաջ եւ արի

¹⁴ Obertyński Z., op. cit., p. 59.

¹⁵ Ibidem, p. 57 sq.

հեղինակի : [Ի պարոնութեան] բան Միքօլայ Պրիսթիին , ի քաղաքս Կամէնից , ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ ի յար ոտն սքանչելագործ սուրբ հայրապետ Նիկողայոսի : Եւ արդ գրեցաւ Յայրամաւուրքս ձեռամբ յողնամեղ ումեմն անվարժ Խաչերեաի Կամենցոյ որդւոյ տէր Օգսէնդի . . . »¹⁶ :

Չունինք, դժբախտաբար, տուեալներ Պարսամ արքեպիսկոպոսին անդրադոյն անցուղարձերու մասին . գիտենք միայն թէ ան շուտով իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ : Բարոնչ եւ Լեխիցկի կը համարին թէ յիշեալ առաջնորդը ստիպուեցաւ հրաժարիլ 1582ին իր միութեանական ձգտումներուն պատճառաւ¹⁷ : Բժշկեանց, ընդհակառակը, հետեւելով Յ . Թ . Աւդուստինովիչ գերապայծառին¹⁸, կ'ըսէ թէ Պարսամ « . . . չժուժեալ անիրաւութեանց [երեսփոխանաց] . . . փախեաւ . առաւել կամք եղեն նմա հրաժարիլ յաթոոյ, քան հետեւիլ անիրաւութեանց »¹⁹ : Բժշկեանցին

¹⁶ Աղինեան Ն. , Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Լվով . . . , էջ 53—54, թիւ 23 (45) :

¹⁷ Barącz S., *Zywoty . . .* , p. 68; Lechicki Cz., *Kościół ormiański*, p. 44.

¹⁸ Biblioteka Zakładu Narod. im. Ossolińskich, ms. 1739-II, f. 1-33 v; Lechicki Cz., *Nieznany opis pierwszej wolnej elekcji, Posłaniec św. Grzegorza*, 2 (1928) s. 47.

¹⁹ Բժշկեանց Մ. , Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան , էջ 107, Աղինեան Ն. , Պարսամ Տրապիզոնցի արքեպ. Լեոպոլսոյ , Հանդ. Ամսօր. 1930, սիւն. 591—92 :

ըսածը հաստատուած ըլլալ կը թուի այն եղելութենէն որ լեհ թագաւորը Ստեփանոս 1580ին գրեց Լվովի հայ աւագանիին յայտնելով անոր այն դանդատները, զորս Պարզամ արքեպիսկոպոսը ներկայացուցած էր իրեն, զանազան զեղծարարութեանց մասին²⁰ :

Սակայն Սիմէոն երէց Իլովեցին, որ ընդօրինակած էր եւ մանրանկարած սաղմոսարան մը, կը հաւաստէ թէ աւարտած էր զայն «...ի կաթողիկոսութեան Տեառն Տէր Թադէոսի եւ յառաջնորդութեան Պարոնտէր Պարսամ Տրապիզոնցի, եւ ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքային... Ստեփանոսի... ի թվ. Հայոց ՌԻԹ (1580), 27 Օգոստոսին»²¹ :

Իսկ 20 Յուլիս 1581ին ընդօրինակուեցաւ Լվովի մէջ քարոզելիք Գրիգոր Տաթեւացւոյ. եւ հոս ալ կը յիշատակուին Թադէոս կաթողիկոս, Պարսամ արքեպիսկոպոս եւ Ստեփանոս թագաւորը²² : Դարձեալ նոյն տարին, Յուլիս 22ին «[Գրեցաւ ծաղկաքաղ վարդապետութեան Տաթեւացւոյ] ձեռամբ... ումեմն Յովանիսիս՝ տէր Խաչատուր որդւոյ՝ պուրչանցոյ... ի խրատ եւ ի աւգուտ

²⁰ Մատենադարան Երեւան թիւ 2267, էջ 127 :

²¹ Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հատ. Բ., Երուսաղէմ 1967, էջ 369 :

²² Ակինեան Ն., Ժողովածոյ 1580—81 թուականներուն :

բանաւոր հաւտին Քրիստոսի : Իբրեւ զփունճ մի մանուշակ ի քիմս բանասիրաց . եւ — կ'աւելցնէր գրիչը — ի վայելս երանաշնորհ առաջնորդիս Պարոն Տէր Պարսամ արհեպիսկոպոսին եւ բաղմաշխատ աստուածարան վարդապետին . . . : Արդ գրեցաւ սուրբ տառն ի աշխարհին Լեհաց . ի աստուածապահ քաղաքն Իլով . ընդ հովանեաւ ննջման սուրբ Աստուածածնին . ի հայրապետութեան Տեառն տէր Թադէոսի կաթողիկոսին . եւ ի առաջնորդութեան վերոգրեալ հոգեկիր սրբասրնեալ արհեպիսկոպոսին Պարոն Տէր Պարսամին : Եւ ի թաղաւորութեան եւ յարդաւ Ունկրուդ բարեպաշտ արքային Ստեփանոսին . ի թվիս ՌԼ (1581) եւ Յուլիս ԻԲ . : Արդ աղաչեմ . . . »^{22*} : Հուսկ , Ռօշքան իր ժամանակագրութեան մէջ կը վկայէ թէ « ՌԼԱ (1582) . Պարսամ եպիսկոպոսն կենդանի էր յայսմ ամի »²³ :

Ակինեան , սակայն կը համարի թէ « . . . յայտնի չէ իր [Պարսամին] աթոռէն հրաժարելու թուականը : Գրօրէնքի մէջ — կը յարէ ան — չի յիշուիր 1582էն յետոյ Լեմբերդի (Լվովի) առաջնորդը : Հաւանօրէն իր [Պարսամին] փախուստը տեղի ունեցած է

^{22*} Մուրատեան Ս. Ա. — Մարտիրոսեան Ն. Պ. , Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոյ — Թարգմանչաց վանքի . . . , Երուսաղէմ 1967 , էջ 53 , 54ա , բ :

²³ Ոսկեան Հ. , Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն , էջ 166 :

1583ի սկիզբները: Պարսամ այս թուականէն յետոյ չի ներկայանար պատմութեան մէջ...: [Ուստի], Պարսամ արքեպիսկոպոսի զահա-
կալութեան տեւողութեան շուրջ, պէտք է հաստատուն թուական բռնել 1579—1583: թէ Պարսամ հրաժարելէն յետոյ, ո՞ւր քա-
շուեցաւ, յայտնի չէ. ինչպէս նաեւ յայտնի չէ իր Ահաստան զալուն ճշգրիտ ժամա-
նակը. հաւանօրէն Գրիգոր Վանեցւոյ [Վա-
րազեցւոյ] օրով եկած էր ան այս կողմերը,
ուստի մօտաւորապէս 1570—1578 թուական-
ներուն»²⁴:

Իսկ մենք կը կարծենք թէ Պարսամ ար-
քեպիսկոպոսին հրաժարման, կամ փա-
խուստի թուականը, եթէ խկապէս տեղի
ունեցած է, տակաւին ճշդումի կը կարօտի,
որովհետեւ հանդիպեցանք վաւերաթուղ-
թերու, որոնցմէ բացայայտ կ'երեւի թէ
Պարսամ արքեպիսկոպոսը 1583ին Լվով կը
գտնուէր: Արդարեւ Լվովի լատին արքեպիս-
կոպոսը Յ. Դ. Սուրիկովսկին 27 Յուլիս
1583ին կը գրէր Գեր. Ա. Բոլոնետտի քա-
հանայապետական նուիրակին հետեւեալը.
«...[այս օրերս] շուրջս հաւաքեցի [Լվովի]
քաղաքապետը՝ իր խորհրդականներով, Հա-
յերը՝ իրենց եպիսկոպոսով ու քահանանե-
րով, եւ Ռուսերը [Ուկրայինները] բանակ-
ցելու համար անոնց հետ [նոր] օրացոյցի
[տոմարի] տօներուն եւ աշխատանքի օրերուն

²⁴ Աղինեան Ն., նշ. յօդ., Հանդ. Ամսօր. 1930,
սիւն. 590—96:

չուրջ...»²⁵ : Իսկ 1583ի Սեպտեմբերին՝ Տօնաւագ Սուչավցի²⁶ հարուստ վաճառականը կը թողուր Լվովի Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ թանկագին աւետարան մը եւ շուրջառներ : Մագաղաթեայ վաւերաթուղթ մը՝ դրուած հայկական տառերով, բայց թաթարերէն (ղպշախ) լեզուով այսպէս կը յիշատակէ եղելութիւնը. «Մէն Տօնավագ Սարգիս օղլու, Սէջով շահարինտան, գէլտիմ ի Լով շահարինա տա էդգիմ քէնտիմա ճան ուլուշու, հալալ քուչումտան քէնտիմինկ, տա պէլտիմ իլով շահարինա սուրբ Աստուածածին տաճարկա մէնկիլիք յիշատակ, քէնտիմ ուշուն տա գէջմիշլարմնընկ ճանը ուշուն... : Պաշղա պիր սուրբ աւետարան, գուշմուշ խաչելութիւն ալդունլական ուստնա, խայսիքի [աւետարան] եաղըրդըր Սարգիս քահանայ, տա եաղաըրըրդըր քէնտին Թորոս Հոռմկլայցի, խայսիքի պօլուրդուր օրլաման Տէր Յակոբ հայրապետ, տա էրմէնի բատշահլըխընա Լեւոն Պաննընկ զամանընա, թվականընկ **23**. ընա (1331)...»²⁷ :

²⁵ Alberti Bolognetti, Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta (1581—85), pars II (1583) ed. Kuntze E., Mon. Pol. Vat., t. VI, Cracoviae 1938, p. 445—46, nr. 251.

²⁶ Տան Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա, Թրգմն. Գալէմքեարեան Գ., Վիեննա 1891, էջ 28, Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 163 :

²⁷ Կը ներկայացնենք սոյն յիշատակարանին Թարգմանութիւնը. «Էս Տօնաւագս, որդի Սարգսի, եկայ Լվով քաղաքը եւ ըրի անոր հոգւոյս մաս իմ արդար վաստակէս (ստացուածքէս), եւ նուիրեցի

Այստեղ, առատաձեռն վաճառականը, աւելցնելէ ետք թէ նոյն աթոռանիստ եկեղեցւոյ կը նուիրէր նաեւ խաչ մը, բուրվառ մը եւ շուրջառ մը, յարակից կտորներով, կը յարէր թէ յիշեալ նուէրները տարուան մէջ միայն եօթն անգամ դործածելի էին, այսինքն Մննդեան, Ձատկին» եւն... : Սոյն վաւերաթուղթը կը վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանով. «Պերիլտի պու սուրբ Աւետարան ի Լոյլ շահարինա, տա շուրջառ պարչա սպեստի պիլա, սուրբ Աստուածածին տաճարկա, Թադէոս կաթողիկոս զանամընա, տա ախրաչլըխընա պիլիմ պարոն տէր Պարսամընկ, արհի ախրաչընկ, տա փատչահչլըխընա Բօլաքա ուլուանուճկ Ստեփաննոս Պաթորինինկ, խայսիքի Մաճարտան դէլտի... : Թվականընա էրմէնիլարընկ ՌԼԲ (1583) սեպտեմբերընկ ԺԵ .ինա, սուրբ Խաչ դունի»²⁸ :

Լճով քաղաքի՝ Սուրբ Աստուածածնայ տաճարին [իրը] յաւիտենական յիշատակ ինձ եւ հանդուցեալ ծնողացս հոգւոյն համար : Նախ եւ առաջ [կու տամ] մէկ սուրբ աւետարան, արծաթեայ խաչելութիւն մը՝ վրան ոսկէզօծ. [աւետարանը] զոր ընդօրինակեց Սարգիս քահանայ եւ մանրանկարեց (զարդարեց) նոյն [աւետարանը] Թորոս Հռոմկլայցին, որ եղաւ (տեղի ունեցաւ) ի Ժամանակի Տէր Յակոբ Հայրապետին (կաթողիկոսին) եւ ի Ժամանակի Թադաւորութեան Հայոց՝ Լեւոն արքային 22 (1331) թուականին», տես Տաշեան Յ., նշ. գ., էջ 1028, թիւ 559 :

²⁸ Այսինքն, «ընծայեցաւ այս սուրբ աւետարանը Լճով քաղաքին մէջ, եւ շուրջառ՝ բոլոր զգեստի

Ուրեմն 15—25 Սեպտեմբեր 1583ին Պարսամ արքեպիսկոպոս Լվով էր տակաւին. թէ ե՞րբ իր աթոռէն հրաժարեցաւ առ այժմ կարող չենք ստուգել: Այսուհանդերձ, կրնանք հաւատաւել թէ Պարսամ Տրապիզոնցի Աստուածատուրեան, հակառակ մինչեւ հիմա՞ հաստատուած կարծիքին, Լեհահայոց առաջնորդ ընտրուեցաւ 1574ի վերջերը, կամ յաջորդ տարւոյն սկիզբները. Գրիգոր Վաղարշապատեցի կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ 1578ին եւ լեհ վեհապետէն հաստատուեցաւ 1579ին. 1583ին վերջերը՝ զայն Լվովի մէջ կը դտնենք տակաւին. հոս վերջնականապէս կը կորսնցնենք իր հետքերը:

2. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ՍՈՒՉԱՎՅԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ
(1598—1599?)

Այս առաջնորդին հովուապետութեան անցուղարձերը, կարելի է ըսել թէ անծանօթ կը մնան տակաւին պատմութեան, յարակից վաւերացութեքու պակասէն: Գիտենք միայն թէ Լեհահայոց աւանդութեան համաձայն Յովհաննէս Բ. Սուչավյին 1589ին յաջորդած էր Պարսամ Աստուածատու-

[մասերով] Սուրբ Աստուածածնայ տաճարին, ի ժամանակի Թադէոս կաթողիկոսին եւ յառաջնորդութեան մեր Պարոն Տէր Պարսամ արքեպիսկոպոսին, եւ ի թաղաւորութեան երկրին Լեհաց՝ Ստեփանոս Պաթորի՛ին, որ եկաւ Մաճարաստանէն... Հայոց թուականին ՌԼԲ (1583) Սեպտեմբեր ժե՛ին, Սուրբ Խաչին օրը», տես Տաշեան, անդ:

բեանի²⁹ : Կը համարինք սակայն թէ անօգուտ պիտի չըլլայ աչքէ անցնել այն յիշատակարանները, զորս կարողացանք ժողովել թերեւս եղբակացութեան մը կարենանք յանդիլ : Սոյն նպատակով կը ներկայացնենք հետեւեալ յիշատակարանները . «Հայոց թվ. Ռի (1591), ի թաղաւորութեան Զիկմունդին երրորդումն . եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն տէր Դաւթին . փառաց տաճարս այս՝ զոր շինեալ կայ [ի Կամենից] ի յանունն ամէնաւրհնեալ սրբուհոյ Աստուածածնին ի քաջ եւ հաւատարիմ գլուխ տանուտեառնէն, որ կոչի պր . Հօլուփքո երեսփոխան . . . »³⁰ : Այսպէս նաեւ . « . . ի ՌիՍ. (1592) թվականիս Հայոց Մեծաց, ի հայրապետութեան Ս . Էջմիածնի տէր Դաւթի կաթողիկոսին, եւ ի թաղաւորութեան յայսմ նահանգիս բարեպաշտ արքային երրորդումն Զիկմունդին Լեհաց իշխանաց Իշխանին, պարոն . Թորոս Պեոնաթենց որդի Զատիկին՝ առ Աստուած փոխեցելոյն . . . , տեսեալ զսուրբ կենսարուխ սուրբ Աւետարանս հնացեալ . . . , վերստին նորոգել երես մեծաւ ծախիւք եւ արծաթասպատ զարդարանօք . . . »³¹ : Դարձեալ 1594ին, « . . . եղեւ սկիզբն եւ աւարտումն զրի, ի

²⁹ Schematismus Archidioec. Leopold. rit. arm., pro A. D. 1936, p. 11.

³⁰ Բժշկեանց Մ ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 150 :

³¹ Ալիշան Ղ ., Կամենից, էջ 164, Macier F., Rapport d'une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, REA 7 (1927), p. 107.

խնդրոյ ողջաբան եւ իմաստուն կրօնաւորի Տէր Աւագին Գաղատացոյ, ի դասակարգէ Սբբոյն Անտոնի եղիպտացոյ, որ այժմու Ժամանակի պանդուխտ դռով յաշխարհին Իլախաց բարեկի մայրաքաղաքիս՝ Լէօպոլիս կոչեցեալ. եւ տեսեալ զծաղկաքաղս Հարցմունքս զայս առ մեզ, ետ դրել զսա ի վայելս անձին իւր...: Բայց զբեցաւ ընդ հովանեաւ ննջման Ս. Աստուածածնին, ի Թաղաւորութեան քրիստոնէական զարմի, Գ. Զիկմունդի... , եւ ի կաթողիկոսութեան Աբարատեան աթոռոյ Տեառն Տէր Դաւթի. Հայցեցէք առ Տէր, զի մշակ առանց ամօթոյ պահեսցէ զնա...»³²: Եւ հուսկ «Հայոց թիւ. ԹԽԶ (1597). ամսեանն Ապրիլի, աւուրն առաջին. [ի] Թաղաւորութեան Երբորդ Զիկմունդին. [ի] կաթողիկոսութեան տէր Դաւթին, [յ]իշխանութեան քաղաքիս Եան Բոթոցքիյին. [յ]Երեսփոխանութեան պարոն Միխնոյին եւ պարոն Սարգիսին. [ի] դատաւորութեան Հօլուպին: Շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ. այս է տուրք եւ երախտիք, զոր ետուն հաւատացեալք քրիստոնեայք այս [Աւետման] սուրբ Եկեղեցոյ...»³³:

Արդ, վերոյիշեալ յիշատակարաններէն կարելի է ընդնշմարել թէ այս շրջանիս՝ Լվովի առաջնորդներուն անունները ամե-

³² Ալիշան Դ., նշ. դ., էջ 165, Պողոսեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հատ. Դ., Երուսաղէմ 1969, էջ 182:

³³ Բժշկեանց Մ., նշ. դ., էջ 153:

նեւին չեն յիշուիր : Ուստի կրնանք եղբակացեւ թէ Պարսամ արքեպիսկոպոսը իր աթոռէն հրաժարած ըլլալու է 1591էն առաջ : Կը տեսնենք սակայն թէ իր յաջորդը 1594—1597 թուականներուն ընտրուած չէր տաւալին : Լեհահայոց աւանդութիւնը, ընդհակառակը, կ'ըսէ թէ Յովհաննէս Բ. Սուլայցին՝ Լվովի արքեպիսկոպոս եղաւ 1589ին³⁴ : Սոյն աւանդութեան հետեւեցան Լեւոնիյի եւ Օբերտընսկին³⁵ : Զախարիասեւիչ, ընդհակառակը, կը նշէ թէ «...Մինասովիչ՝ հիմնուելով Ռօշքայի հեղինակութեան վրայ, Պարսամէն յետոյ Յովհաննէս Բ. [Լվովի] արքեպիսկոպոս կը նշանակէ. այս վերջինիս [ի նպատակով] հրովարտակը — կը յարէ Զախարիասեւիչ — հոս [Լվով] կը գտնուի, սակայն կը ցուցնէ թէ ան [Յովհաննէս] Մուղավիոյ եպիսկոպոսն էր, եւ թէ Սուլայցի մէջ կը նստէր. այս պատճառաւ ալ Նիէսիէցիին եւ Կրուսինսկին՝ Լվովի առաջնորդաց ցանկէն կը հանեն Յովհաննէս Բ.ը»³⁶ : Հուսկ Բարոնչ, ակնարկելով Մինասովիչին, կ'ըսէ թէ «Յովհաննէս նախ Մուղավիոյ եպիսկոպոսն էր, ապա Սուլայցին Լվով փոխադրուեցաւ՝ Պարսամէն թափուր մնացած

³⁴ Catalogus universi cleri Archidioec. Leop. rit. arm., A. D. 1886, p. 7.

³⁵ Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, s. 44; Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 41.

³⁶ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, s. 40.

1582ի աթոռը՝ դրաւելու համար... : Միայն Ռօչքայի մէկ ձեռագիրը մը — կը յարէ Բարոնչ — կը յիշատակէ Յովհաննէս Բ.ը իրրեւ Լվովի արքեպիսկոպոսը, եւ զայն կը զեանդէ 1598 թուականին...»³⁷ :

Ճիշդն ըսելու համար, «Տարէզերք Կամենիցայ» կ'աւանդէ թէ «Թվ. Ռթի (1598) . եկաւ [ի Կամենից] Տէր Մեւքիսեդ կաթողիկոս ի նուիրակութիւն, եւ ունէր ընդ իւր երեք եպիսկոպոսք եւ մէկ արեղայ . եւ կացին ի Կամենից ոչինչ բազում ժամանակ, եւ զնացին Իլով . եւ բազում ինչ ժողովեցին, եւ ելին զնացին...»³⁸ :

Զկայ սակայն յիշեալ տարէզերքին մէջ ունէ յիշատակութիւն թէ 1598ին Յովհաննէս Բ. Սուչավցին Լվովի առաջնորդ ընտրուած ըլլայ : Մեր ըսածը հաստատուած ըլլալ կը թուի նաեւ Ակինեանէն, որ վեր կը հանէ թէ «Գրօրէնք» կոչուած ձեռագիրը մատենին մէջ — որ Լեհահայոց ամուսնութեանց պատճէնները կը բովանդակէ, եւ միաժամանակ կաթողիկոսներ եւ Լվովի արքեպիսկոպոսները կը յիշատակէ — Յովհաննէս Բ. արքեպիսկոպոսին անունը չի գրանուիր³⁹ : Ասկէ, բնականաբար, դեռ չի հետեւցուիր որ վերոյիշեալ տարիներուն Յով-

³⁷ Barącz S., *Zywoty sławnych Ormian w Polsce*, s. 141.

³⁸ Ալիւան Ղ., նշ. գ., էջ 62 :

³⁹ Ակինեան Ն., Պարսամ Տրապիզոնցի արքեպ. Լէոպոլսոյ, Հանդ. Ամսօր. 1930, ս. 593 :

Հաննէս Բ. Սուչավցին՝ Լվովի առաջնորդ
 չէր, որովհետեւ «Տարէգիրք Կամենիցայ» եւ
 «Գրօրէնք»ը միշտ չեն յիշատակեր Լվովի
 ժամանակակից առաջնորդները: Բայց դար-
 մանաւրին այն է որ «...Եղանակաւոր տառս,
 որ Յիսուս Որդի Կոչի» ընդօրինակուած
 1600ին Ղաղար դպրի ձեռքով Լվովի մէջ, ու
 «Խորհուրդ Սուրբ Պատարագին եւ մեկնու-
 թիւն նորին» աւարտած նոյն տարին Զամոս-
 ցայի մէջ Յակոբ Երէցի ձեռքով^{39*}. նմանա-
 պէս Կանոնագիրք մը Զախնոյ սարկաւադի
 ձեռքով ընդօրինակուած 1602ին Լվովի մէջ⁴⁰,
 եւ յայսմաւուրք մը նոյն քաղաքը գրուած
 1603ին Ղաղար դպրի ձեռքով. ինչպէս նաեւ
 աւետարան մը նոյն տարին Զամոսցայի մէջ
 աւարտած Ղաղար Եպ. Եւդոկացիի ձեռ-
 քով^{40*}, եւ սաղմոսարան մը՝ Յակոբ դպիրի
 ձեռքով ընդօրինակուած 1604ին Կամենիցի
 մէջ⁴¹ — ամենեւին չեն յիշատակեր Լվովի
 ժամանակակից առաջնորդը, մինչ ընդհա-
 կառակը Կ'ոգեկոչեն նոյն չրջանի կաթողի-
 կոսները, լեհ վեհապետները եւ ուրիշ անձ-
 նաւորութիւններ: Ոչ նուազ հետաքրքրա-
 կանը այն է որ «Մեկնութիւն տօմարի» կո-

39* Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց
 Ս. Յակոբեանց, Հատ. Ե., Երուսաղէմ 1971, էջ 202,
 Հատ. Գ., Երուսաղէմ 1968, էջ 342:

40 Ակինեան Ն., Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց ի
 Լվով... , էջ 25:

40* Տաշեան Յ., Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց...,
 էջ 901ր, Ակինեան Ն., նշ. գ., էջ 3:

41 Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 167:

չուած ձեռագիր մատեան մը՝ աւարտած 1607ին Եաշ քաղաքին մէջ՝ կը յիշատակէ ի մէջ այլոց նաեւ «...Եաշ քաղաքի արհիեպիսկոպոս Տէր Յովհաննէս Սեջովցին...»⁴² :

Եւ հիմա ի՞նչ կարելի է եղբակացնել վերը բերուած յիշատակարաններէն : Առկա ձգելով առայժմ հայ եւ լեհ պատմադէտներուն կարծիքները, կը համարինք թէ Լեհահայոց աւանդութիւնը, որուն համաձայն Յովհաննէս Բ. Սուլայցին 1589—1598 թրականներուն Լեհահայոց առաջնորդ եղած էր⁴³, պատմական իրականութեան չի համապատասխաներ : Արդարեւ, մենք դիտենք արդէն թէ Պարսաժ Տրապիզոնցին՝ Լեհահայոց առաջնորդ մնացեր էր դէթ մինչեւ 1583 յիշատակարաններէն կարելի չէ հետեւցնել թէ 1591—1597 թրականներուն՝ Լեհահայոց առաջնորդ եղած ըլլայ Յովհաննէս Բ. Սուլայցին : Նոյնը ըսելու ենք նաեւ 1600, 1602, 1603 եւ 1604 թրականներու յիշատակարաններու նկատմամբ : Ուստի կարելի է հետեւցնել թէ Յովհաննէս Բ. Սուլայցի՝ Լեհահայոց առաջնորդ եղած էր 1584—1590, եւ կամ 1598—1599 թրականներուն : Ճիշդ հոս է որ Ռօշքայի ժամանակադրութիւնը

⁴² Անդ, էջ 169 :

⁴³ Schematismus Archidioec. Leopold. rit. arm., pro A. D. 1936, p. 11.

մեղի օգնութեան կը հասնի երբ կը հաս-
տատէ թէ «Ռիֆ (1598) . Յովհաննէս Բ . Սե-
չովու եւ Պուղտանաց եպիսկոպոսն , ի պա-
րապիլ աթոռոյն Լէոպոլսոյ նստի ընդ սուղ
ժամանակ արքեպիսկոպոս նորին , որպէս
ցուցանեն հոգեւոր ատենադիրքն Կամենիցու
յայտմամբ եւ թուղթք Մեկքիսեթեկ կաթո-
ղիկոսին : Կոնդակ . . . » ⁴⁴ :

Ուրեմն Յովհաննէս Բ . Սուչավցին՝
Լվովի օրինաւոր արքեպիսկոպոս եղաւ 1598
թուականին . մեղի տակաւին անձանօթ պատ-
ճառներու համար , ան՝ 1599ին հրաժարե-
ցաւ իր պաշտօնէն եւ վերադրաւեց իր նախ-
կին աթոռ : Սակայն մեղի կը թուի թէ ժա-
մանակակից Սիմէոն դպրի լեհացւոյ խօս-
քերը կրնան որոշ լոյս մը սփռել ոչ միայն
Յովհաննէս Բ . Սուչավցիի այլ նաեւ իր նա-
խորդներուն դժուար կացութեան նկատ-
մամբ : Արդարեւ ան կը դրէ . « . . . ո՛չ թէ
զկղերիկոսս , զմոնողոնս դատեն աշխարհա-
կանք , այլ եւ զքահանայս եւ զվարդապետս
եւ զեպիսկոպոսս . եւ ո՛չ միայն դատեն , այլ
եւ բրածեծ առնեն , տուքանեն , աքսորեն ,
թշնամանեն , նախատեն , եւ զոչ տվեալ իշ-
խանութիւնս առնուն ի նոցանէ եւ կարգէն
ձգեն . . . » : Եւ դարձեալ . « Իսկ մեր աշխար-
հականքն , ո՛չ միայն կարգաւորաց վերայ
տիրեն , այլ եւ եկեղեցեացն եւ վանորէից . եւ

⁴⁴ Ոսկեան Հ . , Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակա-
դրութիւն , էջ 167 :

ամենայն եկամտից եւ ուխտից մանկանց պտղաբերից եկեղեցոյն. զբիւրով զեկեղեցականս՝ ինքեանք առնուն, ... ոմանք երեսփոխան, այլքն եկեղեցական կոչելով՝ հպարտանան հակառակելով կանոնաց, օրինաց եւ դատաստանաց. որոց Աստուած լիցի վրէժխնդիր»^{44*} :

Հուսկ Զախարիասելիչին հաւաստածը, ըստ որում «... Յովհաննէս Բ. ի [ի նպաստելած] հրովարտակը հո՛ւս [կովով] կը գտնուի, սակայն կը ցուցնէ թէ ան [Յովհաննէս] Մուղավիոյ եպիսկոպոս էր, եւ թէ Սուչավայի մէջ կը նստէր...»⁴⁵, հակառակ չէ պատմական իրողութեան: Զախարիասելիչին ըսածը կը հաստատուի ոչ միայն 1607ի յիշատակարանով, որ զՅովհաննէս Բ. Սուչավիցի «... Եաշ քաղաքի արհիեպիսկոպոս» կ'անուանէ, այլ նաեւ վկայութեամբ Սիմէոն Լեհացիի, որ 24 Փետր. 1608ին Սուչավայէն անցնելով, կ'ըսէ թէ սոյն քաղաքին մէջ էր «... Եպիսկոպոս մի երկրցի Յովհաննէս անուն»⁴⁶ :

Ամփոփելով այժմ մինչեւ ցարդ մեր ըսածները, կրնանք հաստատել թէ Յովհաննէս Բ. Սուչավիցին Լեհահայոց թեմը կառավարեց 1598—1599 թուականներուն: Ան հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն Լեհահայոց աւա-

^{44*} Ակիսեան Ն., Սիմէոն զպրի Լեհացոյ ուղեգրութիւն, Վիեննա 1936, էջ 109—110:

⁴⁵ Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 40.

⁴⁶ Ակիսեան Ն., նշ., դ., էջ 3—4:

դանիին տիրապետական վարուելակերպին եւ մեզի արդէն ծանօթ զեղծարարութիւններու ի տես : Զունինք անդրազոյն տուեալներ սոյն կարճատեւ առաջնորդութեան մասին :

3. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒԼԿՈՒՐԱՆՅԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ
(1606—1607)

Կարապետ արքեպիսկոպոսին առաջնորդութեան կարճատեւ շրջանը կ'ընծայէ մեզի սակաւաթիւ, սակայն ստոյգ վաւերաթուղթեր, որոնք պատմադէտներէն շատերուն ցարդ անծանօթ մնացած էին : Եւ յիշուի, ինչ որ մինչեւ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ զիտէինք Կարապետ արքեպիսկոպոսի մասին, զայն Ռօչքան հաղորդած էր արդէն 1739էն առաջ : Արդարեւ, իր ժամանակադրութեան մէջ կը կարդանք հետեւեալները «ՌԾԵ (1606) . Տ . Կարապետ արքեպիսկոպոս Լէոպոլսի Հայոց (ոչ կարացաք զիտել, թէ ուստի⁴⁷ էր) Յուլիսի 2ի Կամէնացոց ընտրի առաջնորդ, որպէս եւ ի Լէոպոլսեցոցն էր ընտրեալ, բայց զհաստատումն թաղաւորական ոչ դտաք...»⁴⁷ : Եւ դարձեալ «ՌԾԶ (1607) . Կարապետ արքեպիսկոպոսն մեր մեռանի»⁴⁸ : Իսկ Բարոնչ, հիմնուելով Նիէսիէցիի եւ ուրիշ հեղինակներուն վրայ, կը

⁴⁷ Ոսկեան Հ., նշ. դ., էջ 169 :

⁴⁸ Անդ., էջ 170 :

ճշդէ թէ «...Կարապետ... 6 Ապրիլ 1606ին հաստատուեցաւ Սիդիզմունդ Գ. լեհ թաղաւորէն...», եւ 1607ին վախճանեցաւ»⁴⁹ Լեխիցկի՝ միւս պատմադէտներուն նման կը խոստովանի թէ մանրամասնութիւններ չունի Կարապետ արքեպիսկոպոսի մասին, որ՝ ըստ ոմանց մեռած էր 1622ին, եւ ըստ այլոց 1607ին⁵⁰ :

Հուսկ Դընիի (Deny) քով կը գտնենք հայերէնէ Փրանսերէնի, ոչ բոլորովին ճշգրտօրէն թարգմանուած, հետեւեալ պարբերութիւնը, հրատարակուած նաեւ «Տարէ-դիրք Կամենիցայ»ի մէջ, «ՌԾԳ (1604) թուականին, 4/14 Հոկտեմբերին, Կիրակի, Տէր Կարապետ՝ Եպիսկոպոսութեան տեղապահ վախճանեցաւ : Աստուած ողորմի իր հոգւոյն»⁵¹ :

Այժմ պիտի ջանանք լրացնել վերոյիշեալ հաստակոտոր տուեալները Կարապետ արքեպիսկոպոսի մասին այն վաւերաթուղթերով, որոնց հանդիպեցանք մեր պրպտումներուն միջոցին : Լեհ թաղաւորութեան ատենադպիր՝ մեծ իշխան Յովհաննէս Չամոյսկի, ընդունելով 1585ին Չամոսցայ քաղաքին մէջ

⁴⁹ Barącz S., *Zywoty sławnych Ormian*, s. 131; Niesiecki K., *Herbarz*, I, 108.

⁵⁰ Lechicki Cz., op. cit., p. 44; Obertyński Z., op. cit., p. 41.

⁵¹ Deny J., *L'Armeno Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec*, Wiesbaden 1957, p. 25; սակայն տես Ալիշան Ղ., *Կամենից*, էջ 66 :

բազմաթիւ հայ գաղթականներ, շնորհեց անոնց զանազան առանձնաշնորհումներ⁵²։ Վաւերաթուղթը, որ կը յիշատակէ սոյն եղելութիւնը, կը թուէ նաեւ այն քաղաքները, զաւանները եւ նահանգները ուրկէ յիշեալ գաղթականները Զամոսցայ հասած էին, այսինքն «Կաֆայ, Թոխաթ, Պարսկաստան, Կեսարիա, Սուրիա, Սիս, Կապադովկիա, Երեւան, Թուրքուրան...» եւ այլն⁵³։ Արդ, Կարապետ արքեպիսկոպոս — կ'ըսէ Ակինեան — «...ծաղմամբ Թուրքուրանցի էր, եւ աշակերտած Պետրոս Կարկառեցւոյ. Գրիգոր Դարանաղցի [Ժամանակադրութիւն, էջ 352] կը հաղորդէ իր մասին կարեւոր տողերս, երբ կը խօսի Պետրոս Կարկառեցւոյ գործունէութեան շուրջ. «...եւ զնացին ընդ հոշակ նորուն բազմութիւն աշակերտաց, որպէս մեծ Կարապետն Թուրքուրանցի, որ յետոյ երեկ յերզնկան, առաջնորդ նստաւ երկու տարի ի Տիրաշէն, որ Ղուլից կատաղութեան ժամանակին էր. որ զայն կողմանց վանորայք թալանեցին եւ զամենայն սրբութիւնքն զխա-

⁵² Ալիշան Ղ., նշ. դ., էջ 54—55; Janusz B., *Przeszłość Ormian w Zamościu*, Poślaniec św. Grzegorza 2 (1928) s. 35 sq.; Zakrzewska-Dubasowa M., *Ormianie Zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965, s. 141—68.

⁵³ Tryjarski E., *Ze studiów nad rękopisami i dialectem kipczackim Ormian polskich*, *Rocznik Orientalistyczny* 23 (1960) s. 19; Zakrzewska-Dubasowa M., op. cit., p. 142.

չերն, զչուրջառնին եւ զամենայն կահք սըր-
բութեանցն. սա զնաց եւ աղաչեաց մեծ Ղուլ
աղասուն եւ զամենայն որոնեալ գտին եւ
ետուն: Եւ յետ այնորիկ զնաց ի Լեհաց
աշխարհն եւ անդ վախճանեցաւ ի թվին
ՌԾԶ (1607): Եւ մեծ զուլում եղեւ մեր Լու-
սաւորչի Սեպհոյ վանացն, որ զմագաղաթ
Աստուածաշունչն ընդ իւր տարաւ եւ յետ
վախճանելոյն այլ ոչ ետուն եւ մնաց առ Գո-
թացիքն [Լեհահայս] իբր ի բանդի»: Ինքն է
առանց տարակուսի — կը շարունակէ Ակի-
նեան — այն «գերերջանիկ եւ աստուածա-
րեալ հայրն հոգեւոր տէր Կարապետ քաջ բա-
րունապետն, պատուական սուրբ վարդա-
պետն, յոյժ սիրող աստուածային տառիցն եւ
ջատագով ուղղափառ հաւատոյ եւ ախոյեան
յաղթող ընդդէմ հերձուածոց», սրուն խըն-
դբանօք ընդօրինակած է Կարապետ արեղայ
1604ին Բերիա-Քիլիս՝ Պետրոս Կարկառեց-
ւոյ օրինակին վրայէն Մատթէոս Ուռհայեցւոյ
ժամանակագրութիւնը: Գրիչը ի մէջ այլոց
կը գրէ անոր մասին թէ «անձանձիր ուսու-
ցանէ զամենայն աշակերտեալսն եւ հովուէ
քարողչութեամբ գտիեզերս ամենայն», եւ կը
թուէ «զնորին աշակերտեալքն գտէր Նահա-
պետ, գտէր Անտոն եւ Գրիգոր Մալազն եւ
Անդրէաս սարկաւազն»...»⁵⁴:

Ինչպէս կը տեսնուի, պատանի Կարա-
պետը, իր հասակակիցներուն նման, Պետ-

⁵⁴ Ակինեան Ն., Ղազար եպ. Թոխաթեցի տա-
ղասաց, Հանդ. Ամսօր. 1921, սիւն. 575:

րոս Կարկառեցւոյ (յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոս՝ 1602—1608) համբաւէն հրապուրուած, Ս. Տիմոթէի վանքը մտաւ՝ ստանալով հոն լուրջ կրթութիւն մը⁵⁵։ Ուսմանց աւարտին, շուտով կարգուեցաւ Երզնկայի Տիբաշէն վանքին մեծաւոր, եւ իբր պնայիսի՝ եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուեցաւ։ Անկէ ալ Կարապետ՝ Թուլիուրան անցաւ, ինչպէս կը վկայէ հետեւեալ յիշատակարանը «ի Թուին Ռիթ (1596) նորոգեցաւ վերստին սր. դիբքս [Կցուրդք Ս. Եփրեմի] ի դիւղաքաղաքն ի Թլիուրան ի դուռն սր. Կարապետին ի հայրապետութեան տէր Պետրոս քաջ րաւնապետին մերոյ, եւ յառաջնորդութեան տէր Կարապետին եւ աստուածարան վարդապետին, ձեռամբ անարժան Թումայի աշակերտի. աղաչեմ չլինել մեղադիր մեղ...»^{55*}։

ԺԶ. դարուն վերջերը, ինչպէս նախապէս ըսուեցաւ, կրօնական հալածանքները սաստկանալով, ան հաւանօրէն 1605ին սկիզբները իր քաղաքակիցներուն հետ Լվով քաղաքը ապաստանեցաւ, իր հետը տանելով Թանկադին ձեռագիր մատեան մը, որ Թերեւս Մովսէս Երզնկացւոյ աստուածաշունչին օրինակ մըն էր⁵⁶։

⁵⁵ Բարդէն [Կիւլէսէրեան], Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս 1939, հատ. Ա., սիւն. 245, 252—54։

^{55*} Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հատ. Ա., երուսաղէմ 1966, էջ 200ր։

⁵⁶ Ակիւնեան Ն., նշ. յօդ., սիւն. 576։

Լեհահայ ծաղկեալ կենդրոնին մէջ երեւելի, սրբակրօն եւ բարձրաստիճան եկեղեցականը շուտով դնահատանքի եւ համակրանքի մթնոլորտով մը շրջապատուեցաւ. եւ ժամանակակից Կամենիցի աւադերէցը տէր Յովհաննէս կը նշէ թէ «Հայոց թվ. ՌԾԵ (1606). Պարոն Տէր Կարապետ Բարունապետ՝ արհիեպիսկոպոսն նստաւ ի յեպիսկոպոսութեան վերայ Իլովի քաղաքին եւ ի Կամենից քաղաքին վերայ. Քրիստոս ամենակալն զիւր տիրութիւն բազմաժամանակեայ շնորհեսցէ, եւ հաստատեսցէ[ի] վերայ սուրբ աթոռոյ իւրոյ. եւ Փրկիչ ամենայն աշխարհի փրկեսցէ զնա իւր մարդասիրութեամբն [յ]ամենայն ներհակաց եւ պատահմանց յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամւոյն, մինչեւ ի խորին ծերութեան ժամանակն, ամէն: Եւ էր թվ. ՌԾԵ. Մարտի 15, եկաւ ի Կամենիցն»⁵⁷: Բժշկեանց կ'ըսէ թէ Կարապետ «...ի Կամենիցէ դրեալ թուղթ առ Իլովացիս՝ անուանէ զինքն եպիսկոպոս Իլովի եւ Վալաքիայի»⁵⁸. Իսկ Գեր. Աւզուտովնովիչ կը հաւաստէ թէ նոյն առաջնորդը սովորութիւն ունէր ստորագրելու «արքեպիսկոպոս համայն Ազգին Հայոց, որ ի Թաւադորութեան Լեհաց»⁵⁹:

⁵⁷ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 66:

⁵⁸ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 107:

⁵⁹ Lechicki Cz., Nieznany opis pierwszej wolnej elekcji, Poślaniec św. Grzegorza 2 (1928), s. 48.

Կարապետ Թուրկուերանցի ընտրուեցաւ
Լեհահայոց առաջնորդ հաւանաբար 1605ին
վերջերը, կամ յաջորդ տարւոյն սկիզբները,
եւ անմիջապէս ներկայացուեցաւ Սիգիզ-
մունդ Գ. Թադաւորին յարակից աղերսադիր
մը՝ անոր հաստատման համար, որովհետեւ
Զախարիասելիչ, որ կը հաւատէ թէ ձեռ-
քին մէջ ունեցած էր սոյն արքայական հաս-
տատման հրովարտակը, կ'ըսէ թէ էր
«տուեալ Վարչավայի մէջ՝ Թադաւորու-
թեանս ընդհանուր ժողովին, 6 Ապրիլ
1606ին...»⁶⁰: Նաեւ Օբերտընսկին, որ
Լվովի հայ թեմական դիւանին մէջ գտած էր
յիշեալ վաւերաթուղթը եւ դայն հրատարա-
կած, կը հաստատէ իրը ճշմարիտ 1606
թուականը⁶¹:

Սոյն Թադաւորական հրովարտակը;
ըստ ինքեան՝ հաստատման սովորական
ձեւն է, զոր լեհ վեհապետները նման առիթ-
ներուն արդէն գործածած էին: Այս անգամ
սակայն աւելցուած կը տեսնենք երկու հե-
տեւեալ պարբերութիւնները. «...ընտրու-
թիւնն ու ձեռնադրութիւնը յիշեալ Կարա-
պետին կը վաւերացնենք ու կը հաստա-
տենք՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ իրաւունքները
անխախտ պահելով...»: Եւ դարձեալ.
«...կ'ուղենք [եւ կը հրամայենք] որ նոյն

⁶⁰ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, s. 21, 40.

⁶¹ Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, s. 59.

եպիսկոպոսը՝ անվթար պահէ այն հրովարտակը զոր Սիգիզմունդ Օգոստոս արքան հրատարակեց 10 Մայիս 1568ին՝ Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ հայ աւագանիին միջեւ ծագած վէճերուն առթիւ»⁶²։ Այս պարբերութիւնները յատկանշական են, որովհետեւ առաջինը կը յիշեցնէ մեղի Գեր. Կալիպարի քահանայապետական Նուիրակին միջամտութիւնը Ստեփանոս Բաթորի լեհ թագաւորին մօտ՝ Պարսամ արքեպիսկոպոսի հաստատութեան առթիւ. իսկ երկրորդը՝ անուղղակի կերպով վեր կը հանէ Գրիգոր Վարդապետի արքեպիսկոպոսի եւ հայ աւագանիին միջեւ ծագած վէճերը, որոնք հաւանօրէն կրկնուեցան նաեւ Պարսամ եւ Յովհաննէս Բ. Սուշավցի արքեպիսկոպոսներուն ժամանակ։

Այսուհանդերձ կը կարծենք թէ Կարապետ Թուղուրանցիի կարճատեւ առաջնորդութիւնը՝ իր խոհեմութեան շնորհիւ, եւ դուցէ՛ ալ տեղի տալուն պատճառաւ խաղաղութեամբ եւ առանց ցնցումներու անցաւ։ Հետեւեալ ժամանակակից յիշատակարանները, որոնք զինքը զովութեամբ կը յիշատակեն, փաստել կը թուին մեր թեմին անմիջով դոյալիճակը 1. «Արդ ի թվ. ՌԾԵ (1606) Ապրիլ Է. ի թագաւորութեան Լեհաց Երրորդ Զիգմունտին, ի կաթողիկոսութեան տէր Մելքիսեթի եւ առաջնորդութեան այսմ նահանգիս տէր Կարապետ վարդապետի, եւ

⁶² Ibidem, p. 60.

անպիտան եւ յանարժան Սիմէոն դպիրս վերջին ստացողս պատուական գրքիս, որ է Գանձատետր եւ տաղեր: Եւ դնեցի զսա ի հալալ ընչից եւ յարդար վաստակոցս, ի յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացս, զոր տէր Աստուած բարով վայելել տացէ. ամէն»⁶³:

2. «Եղեւ զրաւ սուրբ զանձարանիս յամի շրջադայութեան արամաղեան տոհմի հայկական սեռի արեթական տումարի ի ԻԱ յորելինի եւ հինգերորդ յարարարդի (ՌԾԵ. = 1606), Սեպտ. ամսոյ հինգերորդի, օրն ուրբաթի, ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն Գրիգորի, եւ յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Տեառն Տէր Կարապետ քաջ բարունապետի, ի յաշխարհս Իլախաց, ի քաղաքս Կամենից, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Նիկողայոս հայրապետի. Ֆռանդաց. աղդի Թաղաւորութեան Գ. Զիկմունդին: Արդ զրեցաւ այս սուրբ զանձարանս ձեռամբ մեղսաներկ եւ անհմուտ... զրչի (Յակոբի) սուտանուն սարկաւադի, որդի Տէր Գրիգորի...: Որոյ փափագող եղեալ քաջ բարունապետն մեր Տէր Կարապետ արքեպիսկոպոս՝ հմուտ եւ տեղեակ աստուածայնոց հին եւ նոր կտակարանաց... ետ դրել զսա յիւր արդար եւ քրտնաջան վաստակոց»⁶⁴:

⁶³ Աղինեան Ն., Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն, էջ 387:

⁶⁴ Ալիշան Ղ., նշ. դ., էջ 168, Conybeare F. C., A catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum, London 1913, p. 195 a.

3. «Արդ եղեւ զբաւ սուրբ զանձարանիս որ կոչի Աւետարան, յամի շրջապայութեան արամաղեան տոհմի հայկական սեռի՝ արեթական տոմարի ի ԻԱ. յորելէնի եւ Ե. երորդ յարարարդի ՌԾԵ. = 1606) Սեպտեմբեր ամսոյ ԻԷ. նի, օրն շարաթ մուտ կիրակի: Արդ զբեցաւ աւետարանս ի մայրաքաղաքն Կամենից յերկիրն Ըռուղաց եւ Իլախաց, ի հայրապետութեանն Տեառն Տէր Գրիգոր երջանիկ կաթողիկոսին Ուրհայեցոյ, եւ առաջնորդութեան երկրիս Տէր Կարապետ երջանիկ վարդապետին, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Նիկողայոսին. ձեռամբ... Ղազար ընկ անուն եպիսկոպոսի Թոխաթեցոյ, ի խնդրոյ աստուածասէր առնս...»⁶⁵:

4. «Արդ զծաղրեցաւ զիրքս Աստուածարանին Գրիգորի, ի թվականիս Հայոց ՌԾԵ. ին ի մայրաքաղաքս Իլօվ, ընդ հովանեաւ Հաճկատար Սուրբ Աստուածածնին Վանիս, ի խնդրոյ երիցս երանեալ եւ աստուածարան վարդապետին եւ արհիեպիսկոպոսին Լօվա, Տէր Կարապետ բարունասրետին, որ հայրախնամ սիրով գթա եւ խնամէ զմեզ. զոր եւ կեամք ի ներքոյ ձեռաց նորին անձս Է: Նախ եւ առաջին եւ անդրանիկ աշակերտ նորին տէր Կարապետ, որ է այժմ վանքահարպետ մեր: Եւ յետ նորա տէր Նահապետ վարպետ, որ է յոյժ ուսած եւ

⁶⁵ Տաշեան Յ., Յուդակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 367:

կատարեալ, եւ երաժիշտ տետրի եւ շարահանի: Եւ այլ ծերացեալ հայր տէր Ստեփանոսն: Եւ տէր Գրիգոր կրօնաւորն: Եւ Ղաղար մալաղ (արեղայ) զծող սորին: Եւ Յոհան աւագ սարկաւազն: Եւ Անտրիաս կղերիկոսն. եւ այլ բազում ծառայք, որ ամենեքեանս ի նորա ձեռքն հայիմք եւ նա կերակրէ զմեզ: Զոր Տէր Աստուած մեր հաստատուն եւ անխորձ եւ անսասան կենօք պահեսցէ ընդ երկայն աւուրս յամերամս ժամանակաց, եւ յետ աստեացս ելանելոյ՝ ընդ յերջանիկ հայրապետացն զասեսցէ ամէն...»⁶⁶:

Բայց ահա Տէր Յովհաննէս Կամենիցի աւագերէցը կը փութայ մեզ տեղեկացնելու թէ «Թվ. ՌԾԶ (1607), Հոկտ. ամսոյ Դ. օրն Կիրակի. Տէր Կարապետ վարդապետ աթոռակալ եպիսկոպոս վախճանեցաւ. Աստուած ողորմի իւր հոգուն»⁶⁷: Ուստի այս պարբերութեան թուականն ու Քրանսերէն թարգմանութիւնը, զոր Դընիին (Deny) քով տեսանք, բոլորովին ճշգրիտ չէ⁶⁸: Մեր այս առարկութիւնը ապացուցուած է նաեւ հետեւեալ յիշատակարանէն. «Եւ արդ սկսայ եւ կատարեցի զգիր քարոզութեան Վարդանայ վարդ. Թվ. ՌԾԶ (1607), ի ամիսն

⁶⁶ Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ..., հատ. Դ., թիւ 1085, էջ 129 բ:

⁶⁷ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 66:

⁶⁸ Deny J., L'Arménien-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec, p. 25.

Նոյ. Ժ, ի վայելուամն մեղապարտ անձին իմոյ Սիմոն Դպրի [Լեհացւոյ, կամ Զամոս-
ցացւոյ], ի քաղաքն Լոլ, ի դուռն Սուրբ Աս-
տուածածնի: Այսմ ամի (1607) մեծ բարունի
եւ արհիեպիսկոպոսն Ըրզաց աշխարհին հան-
դեաւ ի Քրիստոս, տէր Կարապետն»⁶⁹:

Ասոնք են սակաւաթիւ վաւերա-
թուղթերը եւ յիշատակարանները, զորս
դասնք Կարապետ Թուլկուրանցիի առաջ-
նորդութեան շրջանին վերաբերեալ: Ասոնց
օժանդակութեամբ ուղղեցինք ինչ ինչ ան-
ճշդութիւններ վերոյիշեալ սրատմագէտ-
ներուն մօտ:

4. ՄԵՍՐՈՊ ԿԱՅԱՏԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍ (1622?—1624)

Հայ եւ լեհ սրատմագէտները, աղբիւր-
ներու պակասէն հատակոտոր, անստոյգ եւ
նոյնիսկ հակասական տեղեկութիւններ աւան-
դեցին մեզի Մեսրոպ Կաֆացիի առաջնոր-
դութեան շուրջ: Բարոնչ իր առաջին երկա-
սիրութեան մէջ ոչ իսկ կը յիշէ Մեսրոպ
արքեպիսկոպոսի անունը. իսկ յաջորդին
մէջ, հիմնուելով Նիէսիէցիի եւ Ռոչքայի
հեղինակութեան վրայ, կ'ըսէ թէ Կարապետ
արքեպիսկոպոսի մահէն ետք Մեսրոպ ոմն
գրաւեց անոր տեղը⁷⁰: Ռոչքան, իր կարգին,

⁶⁹ Պողարեան Ն., նշ. գ., թիւ 1219, էջ 358:

⁷⁰ Barącz S., Rys dziejów ormiańskich,
s. 118; Niesiecki, Herbarz, I, 108.

աւելի բան չ'ըսեր երբ կը հաստատէ թէ «...դէնի մահուան սորա [Կարապետի] նստի արքեպիսկոպոս [Լէոպոլսոյ] Տէր Մեսրոպ եպիսկոպոսն — զի գտանի ի Կամէնից օրինակ ինչ թաղաւորական հաստատութեան, ոչ ի բնադրէն, այլ միայն դրեալ ինչ յորմէ լինելոցն էր բնադրին: Գտանի ի Լէոպոլիս թուղթ սորին առ Լէոպոլսեցիս ի Կամէնիցու յղեալ, բայց զթիւն ոչ գտաք, աստէն զՄեսրոպ եղաք...»⁷¹: Իսկ Զախարիասն — վիչ, որ ձեռք ձգած էր հաստատման հրովարտակը, զոր Սիգիզմոնդ Գ. լեհ թաղաւորը շնորհած էր Մեսրոպ Կաֆացիին, կը հաւաստէ թէ յիշեալ վաւերաթուղթը էր «տուեալ Վարչաւայի մէջ թաղաւորութեանս ընդհանուր ժողովին, 4 Մարտ 1623ին»⁷²:

Հայ եւ լեհ պատմագիրներուն քով ուեւէ մանրամասնութիւն չգտանք սոյն առաջնորդի մասին, բայց միայն հակասական կարծիքներ անոր մահուան թուականին շուրջ: Արդարեւ, Ալիշան եւ Լեւիցկին յիշեալ առաջնորդին վախճանը կը դնեն 1625ին⁷³. Ռօշքա կ'ըսէ թէ «Մեսրոպ արքեպիսկոպոսն... Լէոպոլսի յայսմ ամի [1622] վախճանի»⁷⁴. Իսկ Լեհահայոց աւանդութեան համաձայն «Մեսրոպ [եպիսկոպոս] անուանեցաւ 1623ին [եւ]

⁷¹ Ոսկեան Հ., Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն, էջ 169:

⁷² Zacharyasiewicz F., op. cit., p. 21.

⁷³ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 1:

⁷⁴ Ոսկեան Հ., նշ. գ., էջ 172:

վախճանեցաւ 1626ի առեկները»⁷⁵ : Ասոնք են տուեալները, զորս ցարդ ունէինք Մեսրոպ Կաֆացիին առաջնորդութեան շուրջ :

Արդ, աչքէ անցնելէ ետք զանազան յիշատակարանները՝ ձեռագիրներուն կցուած, որոնք այն միջոցին լոյս տեսան Լիով, Կամենից, Լուցկայ եւ Զամոսցայ քաղաքներուն մէջ, կրցանք անդրադառնալ թէ Կարապետ արքեպիսկոպոսի մահէն ետք, այսպէս ըսուած «Թափուր աթոռի» շրջանը երկարեցաւ շուրջ տասնըհինգ տարի : Սոյն ժամանակաշրջանին, ըստ վաղեմի սովորութեան, կաթողիկոսական նուիրակներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ ու կրօնաւորներ, գրեթէ ամէնքը Միջին Արեւելքէն փախստական — Լեհահայոց քաղաքներէն անցան : Մի քանի եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ նոյն իսկ հաստատ բնակութիւն մ'ունեցան հայրաշատ եւ բարդաւած կենդրոններուն մէջ, զուցէ այն յոյսով թէ օր մը լեհահայ աւազանիէն հրաւիրուին դրաւելու Թափուր մնացած արքեպիսկոպոսական աթոռը :

Սակայն, դիւրին չէր գոհացնել տիրական, կամապաշտ եւ միանդամայն փոփոխամիտ աւազանին, որ իր տրամագրութեան տակ ունենալով եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, չէր շտապեր նոր առաջնորդ մը ընտրելու : Կ'արժէ հոս յիշա-

⁷⁵ Schematismus Archidioec. Leop. rit. arm., pro A. D. 1936, p. 11.

տակել այդ եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն գէթ մի քանինները, դադափար կադմելու համար այն գոյալիճակին շուրջ, որուն մէջ կը գտնուէր Լեհահայոց թեմը։ Այսպէսով կը տեսնենք թէ տէր Խաչատուր կ'աւարտէ Լվովի մէջ մաշտոց մը ի խնդրոյ Ստեփանոս եպիսկոպոս Բլուեցիի, զոր Ղուկաս արքեպիսկոպոս պիտի տանի Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, Սբբոց Յակոբեանց վանքին համար⁷⁶։ Կամենիցի ժամանակագրութիւնը, խմբագրուած թաթարերէն (ղպչախ) լեզուով, կը նշէ թէ «Թվ. ՌԿ (1611) Մարտ 1ին՝ Լվովէն Կամենից եկաւ Տէր Դաւիթ Նուիրակ»ը, եւ դարձեալ «Թվ. ՌԿ 1611)․ եկաւ Տէր Դաւիթ՝ Տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի կողմէն Նուիրակ, եւ արեղայ մը Սողոմոն անուն»⁷⁷։

Նոյն տարին (1611), Գրիգոր արեղայ՝ Օքսենտիոսի որդին կ'աւարտէ Լվովի մէջ «Մեկնութիւն Ստորագրութեանցն Արիստոտէլի», եւ կը նշէ իր կարգին թէ այն միջոցին «Հաճկատար» վանքին մէջ կը բնակէին Ստեփանոս եպիսկոպոս, տէր Կարապետ վանահայր եւ ուրիշ եկեղեցականներ⁷⁸։ Իսկ Ս. Յակոբեանց թիւ 725 ձեռագիրը կը նկատէ թէ «Թվին ՌԿԱ. (1612) Մարտ ամսոյն

⁷⁶ Մատենադարան Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, թիւ 2284։

⁷⁷ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 69։

⁷⁸ Յուլյակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հատ. Ա, Երեւան 1965, թիւ 2094։

Տէր Զաքարիայ եւ Տէր Թորոս քահանայք
 Իւով ձեռնադրեցան ի Մեսրոբայ եպիսկո-
 պոսէ եւ վարդապետէ»^{78*} : Եւ դարձեալ,
 նոյն տարին, Յակոբ երէց կ'ընդօրինակէ
 Կամենիցի մէջ «Աղօթագիրք Ս. Տեղեաց» եւ
 կը յաւելու հետեւեալ տողերը. «Արդ զբե-
 ցաւ հոգեկեցոյց Աղօթարանս ի քաղաքն Կա-
 մենից, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածա-
 ծնին եւ Սուրբ Նիկողայոս Հայրապետին,
 Թովիս Հայոց ՌԿԱ, Սեպտեմբեր ամսոյ ԻԳ.,
 օրն Դչրթի : Եւ . . . երկրամած զիմօք կրկին
 աղաչեմ զամենեւեան որք պատահիք ամա
 օրինակելով, կամ ընթերցմամբ, եւ կամ
 լսելով, նախ յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթս
 ձեր զԵրզնկացի Յովսէփ պաշտօնտէրն, որ է
 սպասաւոր բանի առ ոտս տէր Մեսրօպ Վար-
 դապետին, որ ետ զբել փափաքանօք զԱղօ-
 թամատոյցս ի հալալ ընչիցն»⁷⁹ : Իսկ Գրի-
 գոր Վարդի որդին, որ աւարտեց 9 Դեկ-
 տեմբեր 1615ին «Գիրք Դիօնիսիոսի Արիս-
 տաղացոյ», կը նշէ թէ Լվովի «Հաճկատար»
 վանքին մէջ կը բնակէին Տէր Ղազար վար-
 դապետ, Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս, Տէր
 Գրիգոր Անկիւրցի, Տէր Յովհաննէս Վանցի
 եւ ուրիշ կուսակիւրօն քահանաներ⁸⁰ : Եւ դար-
 ձեալ Լվովի մէջ, Յովհաննէս Քարմատա-
 նէնց Բաղէշցի կը վերջացնէ տարադրութիւնը

^{78*} Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ . . . , հատ. Գ.,
 էջ 169բ :

⁷⁹ Պողարեան Ն., նշ. գ., հատ. Ե., էջ 101ա :

⁸⁰ Ակինեան Ն., Ժողովածոյ 1615 թուականի :

սաղմոսարանի մը (17 Դեկտեմբեր 1616ին), յիշատակելով Մեկքիսեդ Էջմիածնի կաթողիկոս եւ Յովհաննէս Այնթապցի Սսոյ Կաթողիկոս⁸¹։ Իսկ Յակոբ երէց 1617ին կ'ընդօրինակէ Զամոսցայի մէջ Յայսմաւուրք մը, յիշատակելով Մեկքիսեդ Կաթողիկոսը եւ Սիւրբաբունդ Գ. լեհ վեհապետը⁸²։ Հուսկ, 1617ի վերջաւորութեան, կը հանդիպինք հետեւեալ յիշատակարանին. «Ի գալն Ֆռանկաց [յերկիր] հանդիպեցայ ի քաղաքն Իլով՝ որ կոչի Լեհ, ստացայ գիրքս այս [Մփրատվլաթ] ի Ղազար վարդապետէ, ես մեղաւոր երդամս, որ է բառգիրք հաքիմարան, Հայոց բառոյն, Արարացոց, Թուրքաց, Պարսից, Հոռոց, սակաւ ինչ Ֆռանկաց. ստացայ վասն հոգոյ իմոյ ի հալալ ընչից իմոց. բերի յերկիրս Հայաստան...։ Աղաչեմ յիշել զմեղաւոր երդամն եւ զհայրն իմ...։ Արդ գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՌԿԶ (1617), ի քաղաքն որ կոչի Իլով, ի թագաւորութեան Շահապաղին, ի հայրապետութեան Տեառն Մեկքիսեթ կաթողիկոսին, եւ առաջնորդութեան հոգեւոր Տէր Մեսրոբին արհեպիսկոպոսին, եւ առաջնորդութեան մարմնաւոր կենցաղոյս՝ Խոճայ Սաֆարին։ Աստուած զիւրեանքն ընդ երկայն աւուրս պահէ. ամէն»⁸³։

⁸¹ Ալիշան Ղ., նշ. դ., էջ 171—72։

⁸² Ակինեան Ն., Սիմէոն զպրի Լեհացոյ ուղեգրութիւն, էջ 344, ծանօթ. 1։

⁸³ Անասեան Յ. Ս., Հայկական մատենագիտութիւն, հատ. Ա., Երեւան 1959, ս. 660։

Ուստի, վերոյիշեալ յիշատակարաններէն կ'եզրակացնենք թէ Լեհահայ դաղութը ընտրած էր արդէն իր առաջնորդը, որովհետեւ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը կը յիշուի 1612 եւ 1617 թուականներուն՝ որպէս Լվովի վիճակաւորը։ Սակայն դիտել կու տանք թէ այս եզրակացութիւնը հիմնուած է սոսկ եւ պարզապէս՝ յիշեալ Երզամ պանդուխտին սխալ տեղեկութեան, կամ ենթադրութեան վրայ։ Ասկէ դատ, Մեսրոպ Կաֆացի արքեպիսկոպոսի մասին չէ՛ որ Երզամ կը խօսի իր յիշատակարանին մէջ, այլ ուրիշ՝ համանուն արքեպիսկոպոսի մը մասին, զոր կը կարծէ, կամ կ'ենթադրէ թէ տեղւոյն առաջնորդ էր։ Սակայն հետեւեալ յիշատակարանները, գրուած 1619—1620 թուականներուն, կը փաստեն թէ Լեհահայ դաղութը չէր ընտրած տակաւին իր առաջնորդը։

1. «Գրեցաւ սա [Աղօթագիրք, Եփրեմ Խուրի] ձեռամբ յողնամեղ... [Սիմէոն] լոկանուն էրէցս, ի թվին հայկազան սեռիս Ռկէին (1619), Յունւար ամսոյ, ՓՅին, յաշխարհս Իլախաց, ի քաղաքին Լուցքայի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի նախասարկաւադին... ի հայրապետութեան... տէր Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին, եւ ի թաղաւորութեան Իլախաց աշխարհիս գոռել երրորդ Զիկմունտին...»⁸⁴։

2. Ղաղար Բարերդացի կ'աւարտէ Լվովի

⁸⁴ Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ..., հատ. Ե., 274բ։

մէջ 1619ի Ապրիլին Աստուածաշունչը, յիշատակելով վերջաւորութեան Մեկքիսեդ կաթողիկոսը, Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոսը, Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Լվովի բոլոր քահանաները, աւագանին, եւ նոյնիսկ դպիրները⁸⁵ :

3. «Գրեցաւ սա [Մեկնութիւն Յորայ] ձեռամբ մեղսամած եւ փծուն զրէի Գրիգորի որդւոյ Պր. Ավէտիքին՝ մականուն Տօմա-ժիրսքին, ի խնդրոյ Տէր Գրիգոր Կրօնաւորին, որ ետ զրել զայս զիրքս յիշատակ ի Ս. Երուսաղէմ... , ի թուականութեան Հայոց Ռիլ (1619), եւ Սեպտ. ամսոյ Ա, օրն չորեքշաբթի, ի թագաւորութեան Լեւոյ Գ. Զիկմունտին, եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց Ս. Էջմիածնայ՝ Տէր Մեկքիսեդին, ի քաղաքս Լեւոյ որ կոչի Լով, ընդ հովանեաւ ննջման Ս. Աստուածածնին, եւ Ս. Հաճկատար Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Յակոբին եւ Ս. Խաչին...»⁸⁶ :

4. Յոհան դպիր, 28 Սեպտ. 1619ին կ'ընդօրինակէ Կամենիցի մէջ «Գիրք Պորփիւրի», ի խնդրոյ Ղուկաս պարոնաէրի, որ Նուիրակ էր Երուսաղէմի, յիշատակելով վերջաւորութեան Սիգիզմունդ Գ. լեհ վեհապետը, Մեկքիսեդ կաթողիկոս եւ Գրիգոր Երուսաղէմի պատրիարքը⁸⁷ :

5. «Արդ, եղեւ զրաւ սուրբ զրոյս, որ

⁸⁵ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 175—76:

⁸⁶ Անդ:

⁸⁷ Անդ, էջ 174:

կոչի Կանոնք, թվարկերութեան Հայոց Մեծաց Ռկլ (1619), ի յերկիրս Իլախաց, ի քաղաքս Կամենից, ի թագաւորութեան սոցա, գլուալ Զիկմունդին, եւ ի հայրապետութեան էջմիածնայ Սուրբ Աթոռոյն Տեառն Տէր Մելքիսեթ կաթողիկոսին, ձեռամբ անիմաստ գրչի Յովանիսի...»⁸⁸:

6. «Արդ զքեցաւ սուրբ զիրքս [Յայսմաւուրք] Հայոց թվին Ռկթ (1620) ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսին: Եւ ի թագաւորութեան այս Լեհաց աշխարհին երրորդունմն Զիկմունդին, ի քաղաքս որ կոչի Կամենից... ձեռամբ... Յակոբ քահանայի՝ որդւոյ տէր Գրիգոր աւագերիցու. ի խնդրոյ պատուական եւ պայապատ բան Եուրքոյին...»⁸⁹:

Աւելորդ կը համարինք նկատել տալ որ եթէ 1612 կամ 1617 թուականներուն ընտրուած ըլլար Լեհահայոց նոր առաջնորդը, մեր բերած յիշատակարաններէն գէթ մէկը պիտի յիշատակէր անշուշտ անոր անունը կամ մականունը: Սակայն ահա 1622ին կը հանդիպինք վերջապէս հետեւեալ յիշատակարանին. «Եպիսկոպոսն Մեսրոպ վարդապետն Հայոց՝ Կաֆացի, ի ՌՀԱ (1622) թվին եկեալ Կամէնիցս, ձեռնադրեաց զՄիքայէլ

⁸⁸ Տէր-Աւետիսեան Ս., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հատ. Ա, Վրեճնա 1970, էջ 821ր:

⁸⁹ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 140:

երէցն, ի խնդրոյ յիշատակի Թորոս կրօնաւորի. եւ Ս. Լուսաւորչի խորանն հիմնարկեաց, եւ եղբազում մասն Սրբոց ի հիմն եկեղեցոյն ի փառս եւ ի գովեստ սուրբ եկեղեցոյս. ամէն. եւ զհիմնարկութեանս պահանս զբեաց. ի թվականիս Հայոց ՌՀԶ (ՌՀԲ), Մայիս ամսոյ ԺԴ օրն Պէնտակոսդէի երկուշարաթի»⁹⁰: Ուստի, Մեսրոպ Կաֆացին՝ Լեհահայոց առաջնորդ ձեռնադրուած կը տեսնենք արդէն սոյն թուականին: Ինքն արդարեւ, ինչպէս կը հաստատէ Սիմէոն Բ. Սոյ կաթողիկոսը (1633—1648), Լվովի արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս Դ. Այնթապցի Սոյ կաթողիկոսին ձեռքով (1602—22)⁹¹: Բժշկեանց կը յարէ թէ մեր առաջնորդը «...այսպէս սկսանի զկոնդակ իւր. Մեսրոպ ողորմութեամբն Աստուծոյ արքեպիսկոպոս Իլովցոց...»⁹²: Կը տեսնենք սակայն թէ նոյն առաջնորդը իր մէկ կոնդակին մէջ կ'անուանէ ինքզինքը «Մեսրոպ վարդապետ՝ ողորմութեամբն Աստուծոյ Արքեպս. ամ. Հայոց՝ Լեհաց եւ Պողոտանաց երկրի»⁹³: Հուսկ, Զախարիասեւիչ կը վկայէ թէ Մեսրոպ Կաֆացին՝ Լեհահայոց առաջնորդ հաստատուեցաւ

⁹⁰ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 185:

⁹¹ Բարդէն [Կիւլէսէրեան], Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, սիւն. 326:

⁹² Բժշկեանց Մ., նշ. գ., էջ 107:

⁹³ Պողոտեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հատ. Դ., էջ 317ա:

Սիդիզմունդ Գ. լեհ վեհապետին կողմէ
4 Մարտ 1623ին⁹⁴ :

Այժմ հարցն այն է թէ ո՞վ էր այս նոր
առաջնորդը . բայց թողունք որ ինքն իսկ
խօսի իր մասին : «[Ես] Մեսրոպ վարդապետս
Կաֆացի , աշակերտ Տեառն Յովհաննէս Կա-
թողիկոսի Սիս աթոռոյ , որ զծաղրեցի զայս
զժուար եւ խրթին մատեանս տօմարական
արհեստից մեկնութիւնս , ինձ եւ ծնողաց
իմոց յիշատակ բարի՝ ի դրունս սուրբ Եկե-
ղեցւոյ . զի կար իմ այս էր . զի մինչ ՚ի նա-
հանջն այսպէս արա՛ , ես զծաղրեցի , մինչ էի
[ի] դասատունն վեհին իմոյ ի Սերաստիա . եւ
մինչ ի ՚յատկութիւն միաշարքս թին՝ Դա-
հօցի Սարգիս քահանայն գրեաց , ՌԽԸ
(1599) թվին : Եւ ես հրամանաւ իմոյ վեհին
եկի ի Կաֆա . մնաց զիրքս կիսատ , անմխի-
թար ու տարակոյս էի . մինչ որ Հոգին Աս-
տուած տնօրինեաց , Հոգին Սուրբ առաջնոր-
դութեամբն թվին ՌԾԶ (1607) եկի ի Եաշ
քաղաքն , եւ օրինակ դաի Տէր Աստուածա-
տուր քահանայէն . եւ բարեմիտ արկաւազ
մի Ստեփանոս անուն կատարեաց զզիրքս ,
եւ մխիթարեաց զանմխիթար անձս . . . »⁹⁵ :
Սիմէոն զպիր Լեհացին , որ 24—25 Փետր .
1608ին Սուչավայէն անցած էր , կը նշէ թէ
յիշեալ Մեսրոպ վարդապետը տակաւին նոյն

⁹⁴ Zacharyasiewicz F., Wiadomość o Ormianach w Polsce, s. 21, 40.

⁹⁵ Ալիշան Ղ. , նշ. գ. , էջ 168—69, Բարդէն
Կիւլէսէրեան , նշ. գ. , էջ 199, 219 :

քաղաքին մէջ կը գտնուէր⁹⁶ : Իսկ Կամենիցի ժամանակագրութիւնը, գրուած հայերէն տառերով բայց թաթարերէն (ղաչախ) լեզուով, մեզ կը տեղեկացնէ թէ «Թւ. Ռկ (1611) Ապրիլին՝ Տէր Մեսրոպ Վարդապետը ընդունուեցաւ Լվովի մէջ իբրեւ քարոզիչ : Ինքը՝ նոյն տարին, Տօնէն [Զատիկէն] յետոյ եկաւ նաեւ Կամենիցս, եւ հոս քարոզեց երեք շաբաթուայ միջոցին՝ փառաւորապէս...»⁹⁷ : Նոյն ժամանակագրութիւնը կը նշէ ի վերջոյ թէ «Թւ. ՌկԲ (1613), 30 Օգոստոսին Տէր Մեսրոպ Վարդապետը Լվովէն Կամենից եկաւ, եւ յետոյ մեկնեցաւ Երուսաղէմ»⁹⁸ :

Անդրադոյն անցուղարձերը Մեսրոպ Կաֆայիին կը պատմէ հետեւեալ յիշատակարանը. «Կատարեցաւ մարդարէութիւն Երեմիայ առն սրբոյ : Զծոյլս ի բարիս եւ դարագս ի չարիս, լոկ անուամբ միայն Մեսրոպ Կաֆայեցի, սպառաւոր բանի, բազում ջանիւ դայսչափ մեկնութիւնս ի լոյս հանի կարի հին օրինակէ. կարծեմ թէ օրինակն գրած է մեծին Գօշ Մխիթար վարժապետի, որ եւ Մեկնութիւնս նորայ արարեալ է : Այսպէս հին եւ փառեալ ու եղծեալ գտի զմեկնութիւնս, որ եւ բազում խնդիրս արարի յաղագս Մեկնութեանս Երեմիայի, որ եւ ելեալ եմ ի խնդիր Կաֆայու մինչեւ ի Ս. Էջմիա-

⁹⁶ Ակինեան Ն., Սիմէոն զպրի... ուղեգրութիւն, էջ 3—4 :

⁹⁷ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 68 :

⁹⁸ Անդ., էջ 75 :

ծինն, Վաղարշապատն, ի խոր Վիրապն, եւ Սաղմոսավանքն, ի Սանահին եւ ի Հաղապատն, եւ ոչ գտի: Յետոյ եկի Լեւոն տունս եւ ոչ գտի: Գնացի մինչեւ ի Հալապ եւ ոչ գտի: Դարձայ ի Հալապ ի Կեսարիայ, եւ անդ գտի զոր որոնեաց անձն իմ. մի ոմն ի բանասիրէ՝ Սասընցի Աղարիա վերակոչեցելոյ. բայց խիստ էր եղծեալ օրինակն: Ապաւինեցայ յԱստուած, մտի ի քննութիւն Ռիլ (1619) Թվականի, ի Տօմարղու վանքն Սուրբ Աստուածածին, եւ աւարտեցի զսայ ՌՀ (1621) Թվին, Պուղտանայ յերկիրն ի Սէջով [Սուչավայ] Սուրբ Օգոստին վանքս: Զորս գտայ ի Մեկնիչէ, եւ զորն ախմար [տխմար] մտաց իմոց շարադրեցի, եւ զորն ոչ գտայ՝ պարապեալ Թողի: Այլաչեմ զգաղափարողսդ զյիշատակս իմ գրեսջիք, եւ զաշխատութիւնս իմ մի եղծցի, զի եւ ձերն գրեսցի ի գպրութիւն կենացն, ամէն: Եւ զներսէս գրող տառիս, որ եմ քեր որդի Մեսրոպ Վարդապետի, որ գրեցի, [եւ] սրբադրեցի, աղաչեմ յիշել ի Տէր, զի եւ դուք յիշիք ի Քրիստոսէ գիր կենդանի, ամէն: ՌՀ (1621) Թվին, ամէն: ԶԹերավարժ գրչակս Խաչքոյ, որ եմ որդի Սիսցի Խորին Խարապէկին [յիշեսջիք]: Գրեցի զՄեկնիչս ՌՀԱ. (1622) Թվին Հայոց, ի խնդրոյ Մեսրոպ վարդապտին, ի քաղաքս Կամենից, յիշեցէք ի Քրիստոս, ամէն»⁹⁹:

⁹⁹ Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ..., Դ., էջ 118, Տէր-Աւետիսեան Ս., նշ. գ., էջ 559բ:

Ուստի, այս երեւելի քարոզիչ եւ բանասէր վարդապետին վրայ կենդրոնացան ուշադրութիւնն ու համակրանքը Լվովի եւ Կամենիցի աւազանիին, որոնք 1622ին զայն ընտրեցին որպէս առաջնորդ Լեհահայոց. իսկ Յովհաննէս Դ. Այնթապցին Սսոյ կաթողիկոսը ձեռնադրեց, եւ լեհ վեհապետը Սիգիզմունդ Գ. 1623ին հաստատեց զայն իր պաշտօնին մէջ: Չունինք ուրիշ ռեւէ մանրամասնութիւն Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի դործունէութեան մասին, որովհետեւ Կամենիցի ժամանակադրութիւնը գրուած հայ տառերով, սակայն թաթարերէն (ղաչախ) լեզուով, այս անգամ եւս կը փութայ մեզ տեղեակ պահելու թէ «Թվ. ՌՀԳ (1624), Մայիս 2ին, Տէր Մեսրոպ Վարդապետ Կաֆացի՝ աթոռակալ առաջնորդ, բուն վարդապետ իր հոգին Տէր Աստուծոյ [ձեռքը] աւանդեց Չմոսցա քաղաքին մէջ, եւ հոն թաղուեցաւ: Տէր Աստուած ողորմի իր հոգւոյն, եւ ներէ իր յայտնի եւ անյայտ մեղքերը. Ամէն»¹⁰⁰:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին վաղահաս մահը հաստատուած է նաեւ «Գիրք կտակաց ձեռագիր մատեանէն, որ կը բովանդակէ՝ հայերէն տառերով, բայց թաթարերէն (ղաչախ) լեզուով գրուած «Կտակ երանելի Մեսրոպ Վարդապետի, Լվովի արքեպիսկոպոսին», ստորագրուած նոյն առաջնորդին

¹⁰⁰ Ալեշան Դ., նշ. դ., էջ 110:

ձեռքով 9 Մայիս, եւ արձանագրուած վերոյիշեալ մատեանին մէջ 17 Մայիս 1624ին¹⁰¹ : Ակներեւ է ուրեմն թէ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը վախճանեցաւ ոչ թէ 2 Մայիսին, այլ 12 Մայիս 1624ին : Նոյն առաջնորդը, յետ ծանուցանելու իր կտակին մէջ թէ ծանր հիւանդութեան մը պատճառաւ՝ մահուան դուռը հասած էր, սեփական ինչքերը կարգադրելէ առաջ, ջերմապէս կը յորդորէ լեհահայ քահանաներն ու աւագանին շուտով ընտրելու իր յաջորդը որպէսզի թեմը երկար ժամանակ չմնայ առանց հոգեւոր առաջնորդի : Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, սոյն պաշտօնին թեկնածու կ'առաջարկէ Զատիկ Պերնաթովիչը՝ որուն մերժելուն պարագային, Թորոս Կամենացին ընտրեն¹⁰² : Սակայն, յաջորդութեան այս կարեւոր խնդրով պիտի զբաղինք մեր յաջորդ հատորին մէջ :

Փակելով մեր այս յօդուածը, կրնանք ըսել թէ՝ մի քանի վաւերաթուղթերու օժանդակութեամբ կարողացանք աւելի ճշգրտօրէն ներկայացնել վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսներուն ժամանակագրութիւնը : Ասոնք, ինչպէս տեսանք, կը հաստատուէին իրենց պաշտօնին մէջ լեհ վեհապետներու կողմէ մասնաւոր

¹⁰¹ Տաշեան Թ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց, Թիւ 441, սոյն ձեռագրիս 324 էջին վրայ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին կտակը արձանագրուած է :

¹⁰² Շնորհակալութիւն Դր. է. Տըրյարսկի'ին, որ բարեհաճեցաւ լեհերէնի թարգմանել վերոյիշեալ կտակը :

հրովարտակով մը, որուն մէջ կը յայտարարուէր թէ հայ արքեպիսկոպոսները Հռոմի Հայրապետին իշխանութիւնը եւ դերազանցութիւնը պիտի յարգեն։ Սակայն, մեր առաջնորդներու ամէն տարակոյս փարատելու համար, միաթամանակ վեր կը հանուէր թէ Լեհահայոց առանձնաշնորհութիւնները եւ իրաւունքները, հետեւաբար նաեւ հայ արքեպիսկոպոսներունը՝ հաստատ պիտի մնային։

Պատմութիւնը, սակայն, ցոյց կու տայ թէ մեր արքեպիսկոպոսները բազմիցս իրենց դանդաւանները յայտնած են ո՛չ թէ Հռոմի Հայրապետներուն, այլ հայ աւագանիին դեղծարար ճնշումներուն դէմ։

Այն շրջանին տեղի ունեցած ուրիշ պատմական դէպքերուն եւ յատկապէս միութենական ջանքերուն մասին՝ պիտի անդրադառնանք մեր յաջորդ գլխուն մէջ։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԼԵՀ ԿՂԵՐԻՆ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԵՒ ԼԵՀԱ-
ՀԱՅԵՐԸ (1550—1600)

ԺԶ. Ղարուն կէսերը, Օսմանեան ծանր
հարստահարութիւնը, որ կը ճնշէր Միջին
Արեւելքի քրիստոնէութեան վրայ եւ կը
սպառնար արեւմտեան քրիստոնէայ ազգե-
րուն, մղեց Հռոմի Քահանայապետները, եւ
յատկապէս Պօղոս Գ.ը եւ Գրիգոր ԺԳ.ը,
աշխատելու մեծ եռանդով, որպէս զի Եւրո-
պայի քրիստոնէայ վեհապետներուն եւ մաս-
նաւորապէս Մոսկովայի Իվան Դ.ին դոր-
ծակցութեամբ՝ ճակատ մը կազմուէր Օս-
մանցիներուն դէմ¹ :

Հռոմ կը յուսար որ այսպիսի «սրբազան
ուխտ» մը աւելի հաստատ եւ արդիւնաւոր
պիտի ըլլար, եթէ ամբասնդուած ըլլար
միեւնոյն հաւատքի զօդերով: Այդ իսկ հե-

¹ Pastor L., Storia dei Papi, t. 5, Roma 1942, c. III; t. 9, Roma 1955, p. 707; Pierling P., Rome et Moscou, Paris 1883, p. 140, 156; Idem, La Russie et le Saint-Siège, t. I, Paris 1896, p. 136, t. II, p. 25.

ռանկարով, Ս. Պետրոսի Աթոռը սկսաւ բաղմացնել իր ջանքերը, որպէս զի Քրիստոսէ հիմնուած միակ Եկեղեցւոյ մէջ համախմբուէին ոչ միայն քոյր եկեղեցիներու պետերը, այլ նաեւ արեւելեան աղղերու թագաւորները եւ իշխանները²: 1545ին բացուցաւ Տրիդենտեան Ժողովը, որուն մասնակցելու համար, սոյն թուականէն առաջ զրկուած էին արդէն վերոյիշեալ եկեղեցական եւ քաղաքական պետերուն պատշաճ հրաւիրագիրներ: Այսպէսով 1545ին, Արեւելքէն սկսան հասնիլ խմբակներով՝ Յոյն, Ղպտի եւ Եթովպական եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ³, իսկ. 1549ին էջմիածնէն Հռոմ հասաւ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցին⁴:

Ա. ԼԵՀ ԿՂԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Հռոմի հայրապետներուն անկեղծ ջանքերը, համախմբելու համար բոլոր եկեղեցիները՝ Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ, դրական արձագանդ մը գտան լեհ կղերին չքննականերուն մէջ: Արդարեւ Լեհաստանի Ռութեն (Ուկրային) եկեղեցին 1595—96 տարի-

² Ibidem; Hofmann G., L'Oriente nel Concilio di Trento, Studia Mission., 2 (1946), p. 46 sq.

³ Pastor L., op. cit., t. 6, Roma 1944, p. 219, n. 2—3; t. 7, p. 650—51.

⁴ Պետրովիչ Գ., Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, Կաթողիկոս էջմիածնի, Բաղմալէպ 1962, թիւ 3—5, էջ 86—94:

ներուն ընթացքին՝ միացաւ Ս. Պետրոսի Աթոռին, պահելով միաժամանակ իր աւանդական լեզուն, ծէսը եւ արարողութիւնները: Գիտենք թէ այս միութեան շուրջ, հռչակաւոր հեղինակներ բաղմամբիւ երկեր հրատարակեցին⁵: Գիտենք նաեւ թէ 1550—1600 տարիներուն ընթացքին, լեհ կղերին կողմէ ոչ դոյզն ջանքեր թափուեցան Լեհահայերը եւս միացնելու համար Ս. Պետրոսի Աթոռին. եւ սակայն, ոչ ոք մինչեւ հիմայ բան մը գրած է այդ ձեռնարկներուն մասին: Այս համեստ ուսումնասիրութեանս նպատակն է լոյս սփռել վերոյիշեալ ջանքերուն վրայ, որքան որ պատմական վաւերաթուղթերը թոյլատրեն:

Արդէն 1544ին երեւելի լեհ գրող հոգեւորականը՝ Ս. Օթեխովսկին⁶, համոզուած ըլլալով որ միակ տարբերութիւնը Հռոմէական եւ Արեւելեան եկեղեցիներու միջեւ կը կայանար լեզուի եւ ծէսերու զանազանութեան մէջ, ջերմօրէն կը հրաւիրէր Լեհ եկեղեցւոյ առաջնորդ Գեր. Պ. Գամբատն, որպէսզի վե-

⁵ Likowski E., Unia Brzeska, Poznań 1896; Chodyncki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, Warszawa 1934; Ammann A. M., Storia della Chiesa Russa, Torino 1948; Halecki O., From Florence to Brest, Roma 1958.

⁶ Korzeniowski J., Orichoviana, Cracoviae 1891; Kubala L., Stanisław Orzechowski, Lwów 1906; Halecki O., Tysiąclecie Polski katolickiej, Roma 1966, p. 316 sq; Konopczyński W., Dzieje Polski nowożytnej, t. I, Londyn 1958, s. 79 sq.

բահաստատէր Հռոմի եւ բաժանեալ եկեղեցիներու միջեւ միութիւն «Հրաւիրէ Ռութենները (Ուկրայիները) Ընդհանրական Եկեղեցւոյ — կ'ըսէր — անոր միացուր Հայերը, Վալախները եւ Մոսկովները. Սուրբ Եկեղեցւոյ սահմանները ընդարձակէ. քու ջանքերով շնորհիւ՝ Քրիստոս թող թաղաւորէ ոչ միայն արեւմտեան, այլ նաեւ արեւելեան, հարաւային եւ հիւսիսային կողմերուն վրայ»⁷ :

Օժեխովսկիին յուղիչ կոչը շուտով արձադանդ գտաւ Ա. Լուբեչիկին մօտ: Այս երեւելի հոգեւորականը եւ քարոզիչը, առիթ ունեցած էր մօտէն ճանչնալու մեր Լեւահայերը եւ հայկական ծէսը, եւ համոզուած էր թէ ասոնց միութիւնը Պետրոսեան Աթոռին հետ կարճ ժամանակի մէջ կրնար իրադործուիլ: Հետեւաբար, ան 1544ին եւ 1549ին հրատարակեց «Հայոց մկրտութիւն» եւ «Հայոց սլատարադ» վերտառութեամբ զըրթոյկներ, ապացուցանելու համար թէ հայ ծէսը «Չնչին եւ երկրորդական կէտերու մէջ միայն կը տարբերէր հռոմէականէն. իսկ էական կէտերու մէջ երկու ծէսերն ալ շատ լաւ կը համաձայնէին»⁸: Լուբեչիկ նոյնիսկ չվարանեցաւ յորդորելու Կամենից քաղաքին լատին եպիսկոպոսը Լ. Սլոնչեվսկին (1546—

⁷ Korzeniowski J., op. cit., p. 36 sq; Halecki O., op. cit., p. 144; Chodyncki K., op. cit., p. 197.

⁸ Giomnicki T., Ormianie w Polsce, s. 22.

1562) այս բառերով. «Ձեր պարտականու-
թիւնն է քաջալերել եւ օթանդակել Լվովի
ծերացած մեր նահապետին՝ մետրոպոլիտ
Պ. Ստաթեխովսկիին, որ ջերմօրէն կը ցան-
կայ [մեռնելէն առաջ] տեսնել Հայոց միու-
թիւնը Պետրոսեան Աթոռին հետ»⁹. եւ
կ'աւելցնէ թէ Լեհահայերը անտարակոյս
բարի օրինակ պիտի հանդիսանային միւս
աղգերուն՝ միութեան այս սրբազան դործին
մէջ¹⁰ :

Հարկ է ըսել թէ Գեր. Սլոնչեւսկին
սկսաւ լրջօրէն զբաղիլ Կամենիցի Հայոց
միութենական խնդրով: Արդարեւ, «Տարէ-
դիրք Կամենիցայ» կը վկայէ թէ «Ի Թվին
Հայոց ԶԶԶ (1547). Օգոստոս 14, օրն
(Վերափոխման) Ս. Աստուածածնին, եկն
Ֆրանդի (լեհ) եպիսկոպոսն (Գեր. Լ. Սլոն-
չեւսկին) ի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ,
եւ քարոզեց երկու անգամ»¹¹: Թէ որքան
դնահատուած եւ սիրուած էր այս եպիսկո-
պոսը Կամենիցահայ հասարակութենէն,
դայդ կը հաստատեն վերոյիշեալ Տարեգրքին
հետեւեալ տողերը. «Թվ. ՌԺԱ. (1562) ի
օրն երկրորդ Մաղկազարդին Ֆրանդի եպիս-
կոպոսն ԳԺէօնց Լենարդ (Սլոնչեւսկին),
քաջ հռետոր եւ բանիրուն վարդապետ փո-
խեցաւ առ Աստուած. զոր մարդասէրն Աս-

⁹ Ibidem.

¹⁰ Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce, s. 46.

¹¹ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 17:

տուած զիւր հոգին դասեացէ ընդ արդարսն եւ ընդ աստուածարան սուրբ վարդապետսն, քանզի երախտաւոր էր ընդ Հայոց ազգին. եւ քան զչափն աւելի ընդունելով ընդունէր, միշտ եւ հանապաղ ի սեղանս կոչելով եւ հացակից առնելով. 16 ամ կալաւ զաթոռ Կամենից վիճակի զաթոռն»¹²:

Մինչ Գեր. Սլոնշեվսկին սկսած էր իր եռանդուն առաքելութիւնը Կամենիցի հայաշատ գաղութին մէջ, անդին՝ Լվովի լատին նորընտիր արքեպիսկոպոսը Գեր. Թարլոյ (1561—65) անձամբ ուղեց տեղեկանալ նոր իրականութեան մասին: Այցելելէ ետք Լվովի Հայ գաղութին, ան 1561ին ժամանեց նաեւ Կամենից քաղաքը. եւ դարձեալ «Տարէգիրք Կամենիցայ» կ'աւանդէ թէ «Հայոց թվ. ՌԺ (1561) Իլովի եպիսկոպոսն ԳԺէօնց Թարլոյ եկաւ ի Կամենից. եւ մենք Հայոց քահանայքս զնացաք ի մօտն՝ ընծայիւք. եւ քան զչափն աւելի ընդունեց զմեզ. եւ ապա եկն մեր արհիեպիսկոպոսն Տէր Գրիգոր (Վարագեցի, որ եւ Վանեցի) ի Կամենիցս, որ է աթոռակալ ամենայն Հայոց որչափ մեծն է Նեմիշի (Լեհաստանի) երկիր»¹³:

Սակայն ի՞նչ բանի մէջ պիտի կայանար եկեղեցիներու միութիւնը եւ ո՞ր նախադրեալներու վրայ պէտք էր հիմնուիլ, զայդ աւելի ճշգրիտ կերպով պիտի ցուցնէին ապագայ միութենական ջանքերը, զոր յա-

¹² Անդ, էջ 30:

¹³ Անդ, էջ 29:

ռաջ պիտի տանէին ուրիշ եռանդուն գործիչներ :

Լեհական կղերին միութենական ջանքերը Հայոց նկատմամբ՝ այս փուլին հասած էին երբ 1562ին բացուեցաւ Տրիդենտեան ժողովին երրորդ նստաշրջանը եւ վերոյիշեալ Օթեխովսկին 1563ին դարձեալ սկսաւ պարզել Ս. Հոգիոսին լեհ կարգինալին, իր դադարները՝ Հռոմի եւ Արեւելեան Եկեղեցիներու միութենական հարցին շուրջ: Տրիդենտեան ժողովը, որուն մասնակցելու են — կ'ըսէր Օթեխովսկին — նաեւ Կ. Պոլսոյ, Անտիոքի եւ Ալեքսանդրիոյ պատրիարքները, պէտք է որ միութեան սիրաչափն նոյն եկեղեցիները. հակառակ պարագային, կաթողիկէութեան թշնամիները (բողոքականները) կարող են անոնց հետ մէկ ճակատ կազմել կաթողիկէ եկեղեցւոյ դէմ¹⁴:

Կարգինալ Հոգիոսին պատասխանը կարելի է ամփոփել հետեւեալ նշանակալից նախադասութեան մէջ. «Ինչ որ փափաքովդ կը յայտնես, նոյնը մենք ալ, եւ շատ աւելի եռանդաւորն կը բաղձանք, որ ամէնքը մեզի հետ՝ Աստուծոյ մէկ ժողովուրդն ըլլան, բաղմութիւն հաւատացելոց՝ մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի դառնան. եւ որպէսզի մէկ հօտ եւ մէկ հովիւ ըլլայ: Սակայն մէկ եկեղեցի չի կրնար ըլլալ եթէ մէկ հովիւ չըլլայ, (այս-

¹⁴ Wojtyška H. D., Cardinal Hosius legate to the Council of Trent, Rome 1967, p. 36; Chodynicki K., op. cit., p. 201.

ինքն) տիեզերական (էկոմենիկ) պատ-
րիարքը, որ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ Պետրոս՝
յանձին իր յաջորդին: Իսկ ինչ որ կը վերա-
բերի արեւելեան ծէսերու, պատճառ մը
չկայ որ իրենք (Արեւելցիները) մտահոգուին
այդ մասին, որովհետեւ պիտի չ'արդիւուն-
բաւ է որ հաւատքի տարբերութիւն չըլ-
լայ»¹⁵:

Այսպէս, կարգինաւ Հոգիոս կը դժէր,
կամ լաւ եւս կը մատնանշէր, գլխաւոր սկըզ-
բունքները, որոնց վրայ պէտք էր հիմնուիլ
միութիւնը Հռոմէական եւ Արեւելեան եկե-
ղեցիներու միջեւ:

Պ. Սկարզայ, լեհ երեւելի ջատագովը,
կը լուսարանէ 1577ին միութեան վերոյիշեալ
հիմնական սկզբունքները իր «Աստուածային
եկեղեցւոյ միութիւնը» երկին մէջ: Այս
բարեպաշտ քահանան, որ 1564—68 տարի-
ներուն ընթացքին, Լվովի մէջ աշխատած
էր, յաճախ Հայոց հետ կը տեսակցէր՝
մօտէն հետեւելով միութենական շարժու-
մին: Լեհ պատմագէտ Խոզընիցկի կ'ըսէ թէ
«գիտենք դրականապէս որ Սկարզայ, Լվով
գտնուած ժամանակ, կ'ուսումնասիրէր Հա-
յոց (եկեղեցական) պատմութիւնը, զոր յա-
ճախ կը յիշէ իր «Աստուածային եկեղեցւոյ
միութիւնը» գրքին մէջ: Նոյն երկին երկ-
րորդ հրատարակութեան մէջ Սկարզան կը
յիշէ նաեւ Հայոց պատմութիւն մը, հայերէն

¹⁵ Chodynicki K., op. cit., p. 201, n. 4—5,
p. 202, n. 3.

լեզուով գրուած»¹⁶ : «Հայերը — կ'ըսէ Սկարզան իր երկին մէջ — Դ. դարուն սկիզբը քրիստոնէական հաւատքը ընդգրկեցին շնորհիւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին եւ մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը (451) միացած մնացին Ս. Պետրոսի Աթոռին : Յետոյ (552—553) Հայերը խարուեցան միաբնեայ Ասորիներէն. իբրեւ թէ Քաղկեդոնի ժողովը ընդունած ըլլար Նեստորի վարդապետութիւնը (այսինքն երկու անձ եւ երկու բնութիւն Քրիստոսի մէջ) : Այս պատճառաւ իսկ Հայերը բաժնուեցան Կաթողիկէ Եկեղեցիէն եւ դատապարտեցին Քաղկեդոնը եւ Լեւոն պապին տոմարը»¹⁷ :

Այսօր, նոր վաւերացութեան եւ ուսումնասիրութիւններու վրայ հիմնուելով, կրնանք ստուգել թէ Սկարզայի 1577ին հաստատածը, պատմական ճշմարտութեան իրապէս կը համապատասխանէ¹⁸ :

Բ. Ֆ. Յ. ԿՈՄՄԵՆԴՈՆԷ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Մինչ լեհ կղերին միութենական ջանք-

¹⁶ Chodyncki K., op. cit., p. 210, n. 3; Herbert B., Wiary Kościoła rzym. wywody, Russkaja Istoricheskaja Biblioteka 1882, col. 406, 442, 449.

¹⁷ Russkaja Istoricheskaja Biblioteka 1882, col. 443, 445.

¹⁸ Անանեան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Դուինի Բ. ժողովի մասին, Բաղմալէպ 1958, էջ 64—66, Կողեան Լ. Ս., Հայոց Եկեղեցին, Բէյրութ 1961, էջ 194—95 :

քերը կը շարունակէին իրենց ընթացքը, Հռոմի քահանայապետին նոր պատուիրակը՝ Գեր. Կոմմենդոնէ (1563—65) կը հասնէր Լեհաստան, լեհ թագաւորին եւ նուիրապետութեան յանձնելու համար Տրիտենդեան ժողովին վճիռները¹⁹։ Այդ առթիւ, Գեր. Կոմմենդոնէ սկսաւ այցելել զանազան թեմերը եւ քաղաքները։ Լվով հասնելով, ան տեսակցեցաւ նաեւ Հայոց հետ։ Ահաւասիկ թէ ինչ կը զրէր այս տեսակցութեան մասին վերոյիշեալ պատուիրակին քարտուղար՝ Գեր. Գրացիանին։ «Լվովի (եւ ամբողջ Լեհաստանի) Հայոց կը նախազահէ իրենց արքեպիսկոպոսը (Գրիգոր Վարադեցի, որ եւ Վանեցի, եւ աշակերտը Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսին), որ մեծ յարգանք եւ պատիւ կը վայելէ։ Հայ արքեպիսկոպոսը — կը շարունակէ Գրացիանին — Լվով հասնող Գեր. Կոմմենդոնէին դիմաւորեց եւ զայն ողջունեց զեղեցիկ եւ յարգալիր ճառով մը։ Իսկ Հայերը կ'ըսեն թէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ հաւատքը ունին եւ կը խոստովանին թէ Հռոմի Հայրապետը՝ Ս. Պետրոսի յաջորդն է եւ աստուածային իշխանութեան ներկայացուցիչը երկրիս վրայ։ Այս Հայերը սակայն, իրենց սրբութիւնները կը ստանան իրենց Կաթողիկոսէն. եւ այս վերջինը՝ Հռոմի Հայրապետէն չի ստանար, որով-

¹⁹ Gratiani A. M., De vita J. F. Commendonis..., Parisiis 1669, p. 150, 166; Van Meerbeeck I., Commendone, DHGE, vol. 13, col. 367 sq.

հետեւ, իրենց ըսածին համեմատ, Հռոմի նախկին Հայրապետները այնպէս արտօնած են, թէ՛ ճամբորդութեան հեռաւորութեան պատճառաւ եւ թէ՛ թուրքերը չղայրացնելու համար: Լեհահայերը իրենք զիրենք մեծապէս վշտացած կը զգան երբ մէկը ըսէ թէ անոնք Հռոմի Եկեղեցիէն բաժնուած են: Սակայն Լեհահայոց մօտ կարելի է բաւական կրօնական սխալներ գտնել»: Գրացիանի վերջացնելով իր տեղեկագրութիւնը Լեհահայոց մասին՝ կը յաւելու «...ասոնց համար ամուսնութեան կարգը մեծ յարգանքի առարկայ է: Ես անձամբ — կ'ըսէ ան — տեսայ արքեպիսկոպոսը որ, մեղի նման, մեծ բարեպաշտութեամբ կը պատարագէր, մեծագին նախշուն զգեստներով, որոնք արտաքին ձեւով իսկ մերիններէն շատ չէին տարբերեր: Հայերը անխմոր (բաղարջ) հացով կը պատարագեն եւ սրբագործուած նշխարքը, մեղի նման վեր կը բարձրացնեն՝ զայն տեսանելի դարձնելով երկրպագող բարեպաշտ ժողովուրդին: Իսկ հայ քահանաները սուրբ խորհուրդները կը մատակարարեն մեծ բարեպաշտութեամբ: Եկեղեցական դրքերը, կանոնները եւ շարականները հայերէն լեզուով են, սակայն քահանաներէն զատ, պարզ ժողովուրդը զայն չի հասկնար, որովհետեւ թաթարերէն եւ թուրքերէն կը խօսի...»²⁰:

²⁰ Gratiani A. M., op. cit., p. 167—168; Բ. Հերբեստ լեհ երեւելի էկումենիստը՝ Գեր. Գրացիանի'ին խօսքերը թէ «Այս Հայերը սակայն, իրենց սրբութիւնները կը ստանան իրենց կաթողի-

Գեր. Կոմմենդոսնէ, 1564ի Հոկտեմբերին
 Լվովի հայ դադութը այցելելէ ետք, կ'անցնի
 Կոմմենից: Թէ՛ Լվովի եւ թէ՛ Կոմմենիցի մէջ,
 ա՛ն կը տեսնէ հայկական եկեղեցիները եւ
 արարողութիւնները: Քահանայապետական
 պատուիրակը, Լեհահայոց հետ ունեցած իր
 խօսակցութեանց ընթացքին, անդրադարձած
 է նաեւ Ս. Պետրոսի Աթոռին հետ միութե-
 նական խնդրին շուրջ, զոր կարելի է հետեւ-
 ցնել վերոյիշեալ Գեր. Գրացիանիի զեկու-
 ցումէն. սակայն Լեհահայերը կը յայտարա-
 րեն թէ Ս. Պետրոսի Աթոռէն բնաւ բաժ-
 նուած չէին: Հետեւաբար, կը ներկայաց-
 նենք մի քանի յիշատակարաններ, որոնք կը
 հային Գեր. Կոմմենդոսնէի կատարած այցե-
 ւութեանց:

1. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան՝

կոսէն. եւ այս վերջինը՝ Հոռմի Հայրապետէն չի
 ստանար...», 1566ին այսպէս կը լուսարանէր. «բա-
 ցատրեցին մեզի Լեհահայերը թէ ուսկից ունին իրենց
 քահանայութիւնը: Անոնք՝ Մեծ Հայքին մէջ ունին
 իրենց Կաթողիկոսը որ՝ Լեհահայոց համար կը ձեռ-
 նադրէ ու կը հաստատէ եպիսկոպոսները: Հայոց
 Հայրապետը ստացաւ այս իշխանութիւնը (իրաւասու-
 թիւնը) Հոռմի Հայրապետէն: Արդարեւ, Ս. Գրիգոր
 Լուսաւորչին, որ եղաւ Հայոց առաջին Կաթողիկոսը եւ
 Առաքեալը — ինչպէս կը հաստատեն Հայերը —
 Ս. Սեդրեսարոս Հայրապետը տուաւ իշխանութիւնը
 (իրաւասութիւնը) ձեռնադրելու եւ հաստատելու
 եպիսկոպոսները Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար»,
 տես Monumenta... Litterarum Ucraino-Russi-
 carum, t. 5, Leopoli 1906, p. 6.

Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ՝ այժմ եւ անդրաւ յաւիտենիւ ամէն: Ի Հայոց մեծաց թիւին ՌԺԳ՝ ամին: Եւ յըստ ի մեզ մարդեղութեան Քրիստոսի. ՌՇԿԴ. ամին. ի Հռովմայ գահիցն՝ ի մեծ Պապուն՝ եկաւ Եօհաննէս Ֆրանցիսքուս՝ Լեկարզ (Լեգատ) որ է նուիրակ՝ ի յաշխարհս Բօլոնիոյ՝ որ է Իլախաց երկիր. Երեկ Իլով քաղաքս եւ բանալ ետուր զեկեղեցոյ խաղնան՝ եւ զգրեանքն զամենն տեսաւ. եւ հաւանեցաւ այս Եսայեա մարգարէի մեկնիչս՝ եւ բազում փափաքանօք զրել ետուր՝ եւ տարաւ ի Հռոմ: Աստուած զինքն ընդ երկայն աւուրս արասցէ. որ մեր թագաւորին բարեխօս եղաւ եւ զԼովայ Հայոց քահանայիցն զհարկապահանջութիւն վերուց՝ որ ոչ մէկ փող ի յարքունիս չտան. այլ ազատք լինիցին: Բայց կատարեցաւ զիրքս²¹ ձեռամբ երեք զրչաց²². զի զայս նուիրակս կարտինալ արին եւ չուտով զնալու էր ի Հռոմ. վասն այսր պատճառի համար զիրս յոռի եղեւ. թէպէտ զիրս յոռի է. այլ բանքս գեղեցիկ է. ի քիմս կարգացողաց եւ ի ճաշակ լսողաց: Ի կատարման

²¹ Անոր ճշգրիտ տիպոսը (խորագիրը) հետեւեալն է. «Համառօտ ժողովումն մեկնութեան Սուրբ Մարգարէին Եսայեայ ի լուսաւոր մեկնչացն Տեառն Եփրեմի Խորին Ասորոյ՝ Յովհաննու Ոսկերերանի. Կիրգի Աղէքսանդրացոյ [Թարգմանեալ ի հայ բարբառ] հրամանաւ Տեառն Հայոց Հեթմոյ», Biblioteca Casanatense, Roma, cod. arm. 2150, f. 5 r.

²² Այսինքն՝ Մինաս Թոխաթեցւոյ, Սիմէոն Երէց Իլովեցւոյ եւ Գրիգոր արեղաց Իլովեցւոյ:

գրոցս էր թվականն Հայոց ՌԺԴ: Եւ ի Կե-
նարարէն մերոյ ՌՇԿԵ: Ի յամսեանս Դեկ-
տեմբերի: Ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տէր
Ստեփանոսի. եւ յեպիսկոպոսութեան Իլա-
խաց աշխարհի Գրիգոր վարդապետի Վա-
նեցւոյ. եւ յիլախաց ազգի թաղաւորութեան
Ժիկմոնդ Ակոսատոսին: Եւ ի Լվովի պարո-
նութեան Բեդր Պարզիին. Քրիստոս Աստուած
ղինքն ընդ երկայն աւուքս պահեսցէ. զի
յոյժ երախտաւոր է մեր ողորմելի ազգիս
վերայ»²³:

2. «Ով սուրբ ընթերցողք խոչորութեան
եւ սխալանացս գրոյս անմեղադիր լերուք զի
յոյժ փութով եւ արտորնօք գրեցաք՝ զի
ստացողն՝ Հռոմայ Պապուն նուիրակ էր՝ Իո-
հաննէս Ֆրանցիսքուս անունն էր նորա: Էր
ինքն կարտինալ եւ եպիսկոպոս. եւ քաջ
հռետոր: Որ մեծաւ փափաքանաւք խնդրեց
զսուրբ գիրս Եսաեա Մարգարէին եւ ստի-
պէր զմեզ անյասպաղ անդ հանել զի ինքն
դարձեալ գնալու էր շուտով առ Հռովմա
պապն: Արդ գրեցաւ ձեռամբ պիտակ անուն
Սիմէոն Իրիցուս Իլովցոյ: Ի թվ. Հայոց
մեծաց ՌԺԴ. Հոկտեմբեր ԻԷ.: Քրիստոսի
փառք յաւիտեանս ամէն»²⁴:

3. «Աղաչեմ զձեզ ով սուրբ ընթերցողք
յորժամ հանդիպիք սուրբ եւ աստուածային
մատենիս յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս

²³ Biblioteca Casanatense, cod. arm. 2150, f. 172 v.

²⁴ Ibidem, f. 224 v.

ձեր զեղկելի զբշակս Գրիգոր արեղան Իլովցի
 եւ սղալանացս եւ խոշորութեան գրիս ան-
 մեղադիր լերուք՝ զի անվարժ էի գրադրու-
 թեան արուեստիս . եւ կարս մեր այսչափ էր :
 Արդ կատարեցաւ սուրբ գիրս Եսաեայ մար-
 գարէին ի Թվ. Նոյեմբեր ամսեան Գ. ոմն
 Լեկարդ (պատուիրակ) Հռոմայ Փարայէն
 եկաւ ի Կամենիցս , յաղաղս նուիրակութեան
 համար . եւ էր ինքն գրասէր ոմն եւ կատա-
 րեալ գիտուն . եւ զՀայոց գրեանքն ուր եւ
 որչափ գտաւ , զամենեցուն զխորագիրն
 նոտրեց եւ ի գիր էառ . եւ էր ինքն տղա-
 հասակ ոմն»²⁵ :

Իսկ «Տարէգիրք Կամենիցայ» կ'իմացնէ
 թէ «Թվ. ՌԺԳ. Նոյեմբեր ամսեան Գ. ոմն
 Լեկարդ (պատուիրակ) Հռոմայ Փարայէն
 եկաւ ի Կամենիցս , յաղաղս նուիրակութեան
 համար . եւ էր ինքն գրասէր ոմն եւ կատա-
 րեալ գիտուն . եւ զՀայոց գրեանքն ուր եւ
 որչափ գտաւ , զամենեցուն զխորագիրն
 նոտրեց եւ ի գիր էառ . եւ էր ինքն տղա-
 հասակ ոմն»²⁶ :

Այդ մատեաններու մէջէն կ'արժէ յիշա-
 տակել ձեռագիր մը որ կը բովանդակէր
 Ս. Եփրեմ Ասորւոյ 29 քարոզները կամ
 հառերը , ուր հետեւեալ յիշատակարանը
 գտանք . «Արդ գրեցաւ սուրբ վարդապետու-
 թիւնս սուրբ Հաւրն երանելոյն Եփրեմի ի
 աստուածաշէն քաղաքն ի Լով . ընդ հովանեաւ

²⁵ Ibidem, f. 319 v.

²⁶ Ալիշան Ղ. , Կամենից , էջ 35, Archiwum
 Akt Dawnych (Warszawa) Matricul. Regni Po-
 loniae, t. 96, f. 450.

սուրբ Աստուածածնին ննջման . ի թաղա-
ւորութեան Զիկմունդ Ակուստոսին : Ի հայ-
րապետութեան տեառն տէր Ստեփանոս կա-
թողիկոսին Առնշեցւոյ եւ առաջնորդութեան
մերում նահանգի պարոն Տէր Գրիգորի
արհիեպիսկոպոսին . ի խնդրոյ Նուիրակին
Հռոմայ Բարային՝ Թրանցիսքուս Եօհանիսին .
թվ . ՌԺԴ Փետրուար Ի»²⁷ :

Վերոյիշեալ ձեռագրին առաջին էջին
վրայ կարելի է գտնել նաեւ հետեւեալ յի-
շատակարանը լատիներէն լեզուով . «Ի փառս
եւ ի պատիւ սուրբ եւ անբաժանելի Երրոր-
դութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ,
միոյն ամենակարող աստուածութեանն : Մա-
տեանս քսան եւ ինն ճառերու՝ Երանելի
արքայ Եփրեմի՝ Ասորւոյ քահանայի . Լվովի ,
Ռուսիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ Հայոց քով
գտնուած՝ եւ նոյն հայ ծէսի քահանայից
կողմէ՝ մանաւանդ Գեր . Սիմոնի , որ մա-
սամբ իր՝ մասամբ ալ ուրիշներու ձեռքով
արտադրելու հոգ տարաւ , ընդօրինակուած
հնագոյն , եւ մօտաւոր Հայաստանէն (Կիլի-
կիայէն) բերուած , ձեռագիր մատենէն , որ
Պոլսոյ կամենից մայրաքաղաքին մէջ գըտ-
նուած [ըլլալով] , Ամենապատիւ ի Քրիստոս

²⁷ Macler F., Notices de manuscrits armé-
niens . . . , vus dans quelques bibliothèques de la
péninsule Ibérique (extrait de la REA 1920—23),
Paris 1923, p. 46; Ազինեան Ն. , Մինաս Թոխաթեցի ,
Հանդ . Ամս . 1921, ս . 30 :

Հայր [եւ] Տէր Գրիգոր Անանիենց (Վարազեցի որ եւ Վանեցի), նոյն ծէսի արքեպիսկոպոս համայն Ռուսիոյ, Լվով բերաւ: Ի շնորհս Ամենապայծառ եւ Ամենապատիւ Ի Քրիստոս Հօր եւ Տեառն Տէր Յոհաննէս Ֆրանկիսկոս Կոմմենդանի'ին, Աստուծոյ շնորհօքն Զակինթիայի եւ Կեփալոնիայի եպիսկոպոսին. [եւ] Սրբազան Տեառն մերոյ Տէր Պիոս Դ. Քահանայապետին Պատուիրակի առ Սիկիսմունտ Օգոստոս՝ Լեհաստանի Թագաւոր...: Մինչ նոյն Ամենապայծառ եւ Ամենապատիւ Տէրութիւնը 1564ի Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր ամիսներուն՝ Ռուսիոյ եկեղեցիները կ'այցելէր, դառաւ այս մատենանը, որ իր տէրերուն անդամ անձանօթ էր...»^{27*}:

Հուսկ, յառաջ կը բերենք նաեւ այն զեկոյցը զոր 1565ին Գեր. Ֆուլվիոս Ռուճճերի, Վարչաւայի քահանայապետական պատուիրակութեան զեկալարը, Լեհահայոց մասին գրած եւ Հռոմ ուղարկած էր: «Նոյնինքն Ռուսիոյ մէջ — կ'ըսէր ան — բազմաթիւ Հայեր կան, որոնք իրենց յատուկ լեզուն ունին եւ արքեպիսկոպոս մը Լվովի մէջ...: Այս վերջինս պարտաւոր է անձամբ Հայաստան (Էջմիածին) երթալ թէ՛ իր հաստատութեան եւ թէ՛ իր ձեռնադրութեան համար եւ յետոյ իր աթոռը կը դառնայ:

^{27*} Miller E., Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848, p. 424.

Ինքը... հոգեւոր իրաւասութիւն ունի Ռուսիոյ վրայ, այսինքն Լվով, Կամենից, Լուցքայ եւ Կիէվ քաղաքներուն վրայ. եւ հնազանդ է Հայաստանի Պատրիարքին, զոր Հայերը Ընդհանուր Կաթողիկոս կ'անուանեն: Այս Հայերը անխմոր (բաղարջ) հացով կը սպասարագեն, մեր (լատին) ծէսի համաձայն, Յոյներուն եւ Ռութեններուն (Ուկրաիններուն) հակառակ: Սուրբ Հաղորդութիւնը ա'յսպէս կը բաշխեն. սուրբ Մարմինը կը թաթխեն սուրբ Արեան մէջ եւ աշխարհականներուն կու տան, քահանաներուն միայն վերապահելով սկիհը (բաժակը)...: Իրենք՝ Դիոսկորոսի եւ Եւտիքէսի սխալին կը հետեւին, որոնք կը մերժէին Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն. սակայն [Լեհահայերը] կը խոստովանին մարդկութիւնը եւ աստուածութիւնը [Քրիստոսի] ըսելով թէ այս երկուքը մէկ բան եղան, ինչպէս որ մեզր եւ քացախ՝ երբորդ դոյացութիւն մը կը կազմեն²⁸ [Լեհահայերը] Յոյներուն հետ կը մերժեն թէ «Հոգին սուրբ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխի»... , եւ ուրիշ սխալներ ալ ունին...»²⁹:

²⁸ Բայց, Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ Յիսուսի Քրիստոսի մարդեղութեան չուրջ՝ «Երկուց բնութեանց անշփոթ միաւորութիւնն» է մէկ անձին մէջ:

²⁹ Archiv. Secret. Vatic., Nunziat. Polon., vol. 5 B, f. 57 sq; Bibliot. Apost. Vatic., Ottobon. Lat., 3157, f. 241.

Գ. ԼԵՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Լեհ կղերին եւ Լեհահայոց միջեւ միութեանական շփումներուն շուրջ մեր ուսումնասիրութիւնը շարունակելէն առաջ, յարմար կը դատենք հոս մէջբերել այն տողերը, զորս Բ. Հերբեստ, Եկեղեցիներու միութեան ուրիշ եռանդուն առաքեալ մը³⁰, գրած էր 1566ին Լեհահայոց մասին:

«Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւններէս — կ'ըսէ վերոյիշեալ լեհ քարոզիչ եւ աստուածաբանը — իմացայ թէ անոնք մեզի հետ նոյն հաւատքը կը դաւանին...: Արդարեւ Հայերը — կը յարէ ան — վերջերս ակնածանքով ու մեծարանքով ընդունեցան քահանայապետական Նուիրակը կարգինալ Կոմմենդոնին...: Անոնք Լվովի արքեպիսկոպոսին Ս. Սլոմովսկիին գերադանցութիւնը կը յարգեն..., սիրով մեր [լատին] եկեղեցիները կը յաճախեն. հոն ջերմեռանդութեամբ Ս. Պատարագին ներկայ կ'ըլլան, եւ ի հարկին, Ս. Խորհուրդներն ալ կ'ընդունին: Ես ինքս — կը շարունակէ Հերբեստ — տեսայ թէ ինչպէս հայ քահանայ մը (որ Համբարձման տօնին օրը, ճաշի հրաւիրուած էր Լվովի լատին արքեպիսկոպոսին մօտ) յայտնած էր այդ առթիւ Հայոց պարտ ու պատշաճ յարգանքը լեհ եպիսկոպոսներուն հանդէպ, եւ անոնց խորին մեծարանքը եւ

³⁰ Zarebski I., Herbest Benedykt, Polski Slow. Biogr., t. 9, s. 434—36.

հպատակութեան հաւատարմութիւնը Պետրոսեան Ս. Աթոռին հանդէպ³¹։ Այդ իսկ պատճառով — կը յայտարարէ ան — ես մեծ հաճոյքով դացի Հայոց [աթոռանիւտ] եկեղեցին, եւ հոն հայկական Ս. Պատարագին ներկայ դռնուեցայ։ Հայկական Ս. Պատարագը — կը հաւատէ Բ. Հերբեստ — մեր [լատին] Ս. Պատարագին շատ կը նմանի. հացը՝ բազարջ է եւ կլոր. Մարմինն ու Արիւնը Տեառն [Ս. Պատարագի միջոցին] Հայերը կը բարձրացնեն ի տես բարեպաշտ ժողովուրդին. հիւանդներուն հաղորդ կու տան, թաթիւլով դայն Ս. Արեան մէջ. իսկ բաժակը սոսկ քահանաներու կը վերապահեն. հայկական Ս. Պատարագին զգեստները մերիններուն կը նմանին. մասնատուփը, խորանները եւ Ս. պատկերները պահպանուած են Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մեծ խնամքով եւ բարեպաշտութեամբ... :

Իսկ հայ քահանաներուն հետ ունեցած խօսակցութիւններէս կրնամ հաստատօրէն հետեւեցնել թէ Հայերը, տարբեր ծէսի մը հետեւելով հանդերձ, մեզի նման նոյն հաւատքը կը դաւանին... : Սիմէոն երէցը պատմեց ինձի — կը նշէ Հերբեստ — թէ երբ տարիներ առաջ [այսինքն 1549—50 թուականներուն] Հռոմ կը դռնուէր իր եպիսկո-

³¹ Herbest B., Wypisanie drogi, Monumenta... Litterarum Ucraino-Russicarum, t. 5, p. 4 sq.

պոսին [աւելի ճիշդը Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցւոյ] հետ, այս վերջինը, որ այժմ թաղուած է Լվովի [Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյ] մէջ, պատարագած էր հոն [Հոռմ] հայկական [եւ ոչ թէ լատին] ծէսով: Եւ ես — կը յարէ նոյն լեհ հոգեւորականը — ինձմէ բան մը չեմ հնարեր. Սիմէոն երէցը եւ ուրիշներն են որ ասոր կը վկայեն...³²: Հուսկ — կ'ըսէ Հերբեստ — աչքէ անցուցի Հայոց հաւատքի հանդանակը. բան մը չգտայ ասոր մէջ որ ճշմարտութենէ չեղած ըլլար. մէկ խօսքով, Հայերը հաւատքով մեղի համաձայն են, իրենք իսկ զայս կը հաստատեն...»³³:

Հերբեստ, ակնարկելով ի վերջոյ Ռութեններուն (Ուկրայիններուն), կ'ըսէ թէ այցելած էր այդ միջոցին նաեւ ասոնց եկեղեցիներն ու խօսած էր իրենց քահանաներուն հետ:

Սիմէոն ալ — ըստ վկայութեան նոյն լեհ հոգեւորականին — բարի մարդիկ էին, թէպէտ ոչ ըստ բաւականի ուսեալ. սակայն գիւրաւ կարելի էր լուսարանել զանոնք, եւ Ս. Միութեան սիրաշահիլ, եթէ Լվովի վլադիկան (օրթոդոքս եպիսկոպոսը) եւ Կ. Պոլսոյ (յոյն) պատրիարքը (որմէ կախում ունէին) Ս. Միութեան չհակառակէին³⁴:

³² Անդ., տես նաեւ Պետրոս Արեւիկոսի վկայութիւնը. աստ, Գլուխ Դ., յօդ. 1:

³³ Herbst B., op. cit., p. 4—8.

³⁴ Ibidem, p. 8—9.

Այս նպատաւոր տեղեկութիւններուն հետեւանքով, Լվովի նորընտիր լատին արքեպիսկոպոսը Գեր. Ս. Սլոմովսկին (1565—1575) անձամբ փութաց իր օժանդակութիւնը բերելու այն լուսաւոր եւ վեհ նպատակին հասնելու համար:

Արդարեւ «Տարէգիրք Կամենիցայ» դարձեալ վեր կը հանէ թէ ինչպէս «Թվ. ՌԺԸ. (1569) Նոյեմբեր ամսոյ ԺԲ. Իլովի արհի-եպիսկոպոսն ԳԺօնց Սլոմովսքիյ եկաւ ի Կամենից. եւ ամենայն քաղաքիս բաղձութիւն ել ընդ առաջ նորա, Ֆռանդ (լեհ) ազգ եւ Հայք. եւ Ըռուդ (Ուկրային) ազգն լցան նախանձու եւ ոչ ելին, վասն երեք պատճառի. զի մեք Հայոց ազգս՝ Ֆռանդի առաջն էաք, եւ նոքա ի մեր առաջն էին. եւ վասն այսպիսի հակառակութեանց նոցա չելին, եւ ամօթալից մնացին: Եւ այս եպիսկոպոս եւ Կամենիցն եպիսկոպոսն ԳԺօնց Տեւոշ [Դիոնիսիոս Սեցըկնովսկի] — կը շարունակէ տէր Յովհաննէս աւագերէցը — եկին ի եկեղեցին մերոյ, եւ տեսին զպատարազն մատչելն, եւ զմկրտութեան կարգն եւ զխորհուրդն. եւ բազում հարցաքննութիւն արարին ի մէնջ, եւ մեք ազգս Հայոց ըստ պատշաճի իրի պատասխանի արաք նոցա. զոր եւ փառս տալով դոհացան զԱստուծոյ, որ է օրհնեալ»³⁵:

Գեր. Սեցըկնովսկին սակայն չբաւական-

³⁵ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 38—39:

նացաւ միայն այս պաշտօնական այցելութեամբ: Ան, միութենական շարժումը քաջալերելու եւ միշտ վառ պահելու համար, Լեհահայոց հետ յաճախ կը խօսակցէր եւ ամենայն բարութեամբ, ազնուութեամբ եւ քաղցրութեամբ անոնց հետ կը վարուէր: Եւ երբ Գեր. Սեցըկնովսկին ալ՝ 1576ին վախճանեցաւ, տէր Յովհաննէս աւագերէցը, անոր յիշատակին այս երախտագիտական տողերը կը գրէ. «Թվ. ՌԻԵ (1576). Հանդեաւ [եւ փոխեցաւ] առ Աստուած Կամենից քաղաքիս Ֆրանզի եպիսկոպոսն ԳԺօնց Տեւուշ Սեցենովսքիյ. 13 ամ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեան այս վիճակիս. զոր Տէր Աստուած ողորմի հոգուն. եւ էր (նա)] հեղ եւ խոնարհ ոմն պարզամիտ եւ երախտաւոր առ Հայոց ազգիս, միշտ ընդունելով զնոսաի սեղանս, միշտ հացակից առնելով, եւ մեծարելով քան զչափն աւելի զեպիսկոպոսն մեր [Գրիգոր Վարադեցի] եւ զքահանայսն»³⁶:

Նոյն կերպով կը վարուէր Լեհահայոց հետ նաեւ հանդուցեալ վիճակաւորին յաջորդը Գեր. Մ. Բեալորթեսկին (1578—1586). եւ երբ այս ալ կը վախճանի, տէր Յովհաննէս աւագերէցը դարձեալ կ'արձանագրէ իր յուշամատեանին մէջ թէ «Թվ. ՌԻԵ. (1586) Կամենից քաղաքիս եպիսկոպոս վախճանեցաւ ԳԺօնց Մարձին Օբաթ—Մօկսիլսքիյ (Բեալորթեսկին). ութ ամ կալաւ զաթոռ

³⁶ Անդ, էջ 35, 47:

եպիսկոպոսութեան, եւ փոխեցաւ առ Աստուած. բայց լաւ եւ բարի ոմն էր, հեղ եւ խաղաղարար եւ բարերար առ ազգն Հայոց. զոր Տէր Աստուած դասակից եւ պսակակից արասցէ ընդ ամենայն սուրբ հայրապետացն ամէն: Եւ ի նոյն ամին — կը յարէ Տէր Յովհաննէսը — վախճանեցաւ Սրոջինսքիյ մեծ ոմն (լեհ) իշխան. եւ սոցա երկոցունց թաղմանն զմեզ զՀայքն մեծարանօք կոչեցին. բայց մեծ հակառակութիւն արարին ընդ մեզ տգէտ եւ ամբարտաւան ազգն Լոուզ (Ուկրային). բայց ամօթալից դարձան իւրեանց սովորական տեղն, որպէս յերեկն եւ յեռանդ ունէին զկարգն եւ զսահմանք»³⁷:

Մենք մեզ պարտաւոր կը զգանք յիշատակելու հոս ուրիշ երկու լեհ եպիսկոպոսներ, այսինքն Լվովի Գեր. Դ. Սովիկովսկին (1583—1603) եւ Կամենիցի Գեր. Պ. Վոլուցկին (1594—1607), որոնք սրտանց կը փափաքէին Լեհահայոց միութիւնը Պետրոսեան Աթոռին, եւ այս իսկ նպատակին համար, անոնք լուրջ ջանքեր ալ ըրին: Արդարեւ առաջինը, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, այդ ժամանակուայ մտայնութեան համաձայն, ամէն կերպով իր կարելին ըրաւ, վստահեցնելով Լեհահայերը որ իրենց բոլոր արարողութիւնները, լեզուն եւ ծէսը ան-

³⁷ Անդ, էջ 54. Սրոջինսքի'ի մասին տես Niesiecki K., Herbarz Polski, t. 8, Lipsk 1841, s. 472—73: Sroczycki S.

փոփոխ պիտի մնային կաթողիկէ միութեան մէջ³⁸։ Իսկ երկրորդը, ինչպէս կ'աւանդեն «Տարեգիրք Կամենիցայ», «ԹՎ. ՌՈԶ (1597) . եկաւ նեմիշի (լեհ) եպիսկոպոսն Գթօնց Վօլուցքիյ ի Ս . Նիկոլայ եկեղեցոյ, ի հետ ստարոստային (գաւառապետին) բան Բոթոցքիյին, եւ այլ քաղաքիս բազումք իշխանք եւ ամբոխ բազում . մինչ զի լցաւ եկեղեցիս բազմութեամբ . եւ սկսան տրամաբանութիւնս առնել եւ հարցաքննութիւն վասն օրինաց եւ եկեղեցական կարգաց եւ սահմանաց։ Եւ ես մեղաւորս Յոհաննէս աւագերէցս եւ յետինս ի քահանայիցս, ըստ կարգի եւ ըստ պատշաճի վասն ամենայնի պատասխանի ետու նոցա, մինչ զի հաւանեցան եւ ետուն փառս Աստուծոյն»³⁹։

Եզրակացնելով ինչ որ մինչեւ հիմայ ըսինք, կրնանք հաստատել թէ գէթ ԺԶ . դարուն երկրորդ կէսին, եղան բաւականաչափ լեհ քահանաներ եւ եպիսկոպոսներ, որոնք եռանդով աշխատեցան միութենական (չարթման ի նպաստ։ Հետեւաբար, մենք հիմնուելով վերոյիշեալ տուեալներուն վրայ, որոնք ի հարկէ աւելի բազմաթիւ ալ կրնային ըլլալ, չենք կրնար ընդունիլ պատմագէտ Լեխիցկիին ըսածը, թէ Լեհահայոց միութիւնը Ս . Պետրոսի Աթոռին հետ, որ տեղի ունեցաւ Թորոսովիշի օրով, «... չկանխուե-

³⁸ Gromnicki T., Ormianie w Polsce, s. 22.

³⁹ Ալիշան Ղ., նշ. գ., էջ 61։

ցաւ ոչ մէկ նախապատրաստողական դոր-
ծունէութենէ, ուսումնասիրուած հարկ եղած
կերպով. միութիւնը զուրկ էր մանաւանդ
եռանդուն եւ արժէքաւոր դրչի ախոյեան-
ներէ եւ չկրցաւ վստահիլ լեհ բարձրագոյն
իշխանութեան եւ կղերին հարկ եղած օժան-
դակութեան վրայ: Մինչդեռ ընդհակառակը,
այդ ախոյեանները (Յիսուսեանները) իրենց
դործունէութեամբ յառաջ տարին ռութեն
(ուկրային) միութենական շարժումը, դեռ
նոր ծագած արշալոյսին»⁴⁰:

Վերջապէս, թէ Հռոմի հայրապետ-
ներուն սրտին որքան մօտ էր Լեհահայոց
միութեան խնդիրը Պետրոսեան Գահին հետ,
կարելի է հետեւցնել թէ՛ Լեհաստանի քահա-
նայապետական պատուիրակներու զանազան
զեկոյցներէն եւ թէ՛ մանաւանդ Պիոս Ե.
եւ Գրիգոր ԺԵ. հայրապետներու ժամա-
նակ հրապարակուած վաւերաթուղթերէն,
որոնցմէ կը բացայայտուի անոնց հայրական
մտահոգութիւնը, զորովը եւ իղձը, օր առաջ
տեսնելու վերոյիշեալ հեռաւոր, սակայն
միշտ սիրելի, զաւակները՝ Քրիստոսի միակ
եկեղեցւոյն մէջ⁴¹:

⁴⁰ Lechicki Cz., Kościół ormiański w Polsce,
s. 49.

⁴¹ Halecki O., From Florence to Brest,
p. 154; Rykaczewski E., Relacje Nuncjuszów...,
t. 2, Paryż-Berlin 1864, s. 163.

Գ. ԼԵՀԱՀԱՅՈՅ ԴԻՐԻՔԸ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Ծանօթ է մեզի արդէն Լեհահայոց բարեկեցիկ դիրքը, յատկապէս ժե. — ժ. 2. դարերուն ընթացքին: Ասոնք մշտաշարժ, ճարպիկ եւ արթուն, շուտով ձեռք առին տեղւոյն արհեստը եւ արեւելեան վաճառականութեան ղեկը. եւ ժամանակի ընթացքին անոնք այնքան հարստացան որ Լեհերն անգամ կը զարմանային⁴²: Էջմիածնի եւ Սսոյ կաթողիկոսները՝ Թուրքերու կամ Պարսիկներու հարկերով ծանրաբեռնուած, զրեթէ ամէն տարի նուիրակներ կը զրկէին Լեհաստան եւ երբեմն ալ իրենք անձամբ կ'երթային նուիրատուութիւն եւ դրամ հաւաքելու համար⁴³:

Ուրիշ բազմաթիւ հայ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ կրօնաւորներ, անհաւատներէն հալածուելով, Լեհահայոց մօտ կ'ապաստանէին եւ հոն եկեղեցիներու կամ վանքերու խաղաղ եւ անդորր մթնոլորտին մէջ հարիւրաւոր ձեռագիրներ կ'ընդօրինակէին⁴⁴: Այն նուիրակները եւ վարդապետ-

⁴² Łoziński Z., *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie*, Lwów 1890, s. 194 sq.

⁴³ Ալիշան Ղ., *Եւ. դ.*, էջ 16, 18, 19, 32, 42, 50, 54, 62, 116, 117, 120:

⁴⁴ Անդ, էջ 161, Petrowicz G., *I copisti e scrittori armeni di Polonia nei sec. XV—XVIII*, *Mélanges*, Eugène Tisserant, vol. III, Città del Vaticano 1964, p. 141—60.

ները իրենց քարոզներուն մէջ յաճախ կը վերյիշէին Լեհահայոց առջեւ կարօտադին շեշտով իրենց մայր — հայրենիքին եւ Հայ Եկեղեցւոյ մերթ փառաւոր, մերթ տխուր անցեալը, եւ կը յորդորէին ամէնքը հաւատարիմ մնալու հայ սրբազան եւ ազգային աւանդութիւններուն, մերժելով ամէն ինչ որ օտար էր :

Պատմագէտներէն ոմանք, ինչպէս Բարոնչ, Գրոմնիցկի եւ Լեխիցկի՝ հիմնուելով որոշ աւանդութեան մը վրայ, կը գրեն թէ մի քանի Լեհահայ եպիսկոպոսներ, մասնաւորաբար Գրիգոր Վարադեցի եւ Պարսամ Աստուածատուրեան Տրապիզոնցի, այդ շրջանին (1550—1580) հարկադրուեցան Լեհահայոց աւագանիին կողմէ իրենց աթոռը լքել, որովհետեւ կաթողիկէամիտ էին, կամ ալ միութենական շարժումին հանդէպ համակրանք կը ցուցնէին⁴⁵ : Դժուար է ստուգել թէ որքան ճիշդ է վերոյիշեալ պատմագէտներուն ըսածը, որովհետեւ ժամանակակից հայերէն, լատիներէն եւ լեհերէն վաւերաթուղթերը կը յիշատակեն անհամաձայնութիւնները Լեհահայ եպիսկոպոսներու եւ աւագանիին միջեւ՝ տնտեսական եւ ոչ թէ կրօնական հարցերու շուրջ⁴⁶ : Գիտենք

⁴⁵ Barącz S., Rys dziejów..., s. 114; Lechicki Cz., op. cit., p. 41, 44.

⁴⁶ Բժշկեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն, էջ 107, Obertyński Z., Die florentiner Union der polnischen Armenier, doc. IX.

սակայն որ Լեհահայերը չառ նախանձախընդիր էին իրենց եկեղեցական եւ ազգային աւանդութիւններուն, այնպէս որ ամէն նորութիւն՝ իրենց ազգային կամ եկեղեցական կեանքին մէջ ներմուծուած՝ զիրենք կը խրաչեցնէր եւ իրենց ցաւ կը պատճառէր :

Բաղմաթիւ օրինակներէն յիշենք հետեւեալ երկուքը . 1572ի 15 Ապրիլին, Լվովի հայ հասարակութիւնը Միքայէլ Սերաստացի Կաթողիկոսին նամակ մը կը գրէ, որուն մէջ կը կարդանք հետեւեալը . «Դարձեալ ծանուցանեմք Հոգեւոր Տեառնդ մերոյ սակաւութիւն ի մէջ այլասեռից . ամէնքս ազգ աւտար եմք, խառնակել եմք հետ միմեանց, ոմն ազգակցութեամբ եւ ոմն խնամութեամբ . . . : [Եթէ] երթամք ի Ֆռանկէ (Լեհացիէ) եւ յՌուզէ (Ուկրայինէ) աղջիկ առնումք եւ տամք, հաւատոյ պատառումն լինի, եւ յետին չար կու լինի քան զառաջինն . . . : Հրամանքդ մեզ Հոգեւոր Հայր ես եւ մեք քո հնազանդ ծառայքս . խղճա մեր անճարակութեանս, Ժողովք արա, գլուխ եպիսկոպոսաց եւ գլուխ վարդապետաց . . . , ինչպէս որ Հոգին Սուրբ տնօրինէ՝ այնպէս արէք . . . » ⁴⁷ :

Ծանօթ է նաեւ հին տոմարին բարենորոգման հարցը : Արդարեւ Գրիգոր ԺԳ. պապը հիմնուելով հռչակաւոր աստղարաշխներու եւ գիտնականներու տուեալներուն վրայ, 24 Փետրուար 1582ին հրա-

⁴⁷ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 230 :

տարակեց նոր, կամ Գրիգորեան տոմարը⁴⁸ : Բոլոր ազգերը եւ պետութիւնները չընդունեցան զայն անմիջապէս⁴⁹ : Սակայն Արեւելեան Եկեղեցիներու պետերը (յատկապէս Կ. Պոլսոյ, Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ օրթոդոքս պատրիարքները), նիւթիս շուրջ անտեղեակ ըլլալով, վերոյիշեալ բարենորոգման դէմ արտայայտուեցան եւ Հռոմի Եկեղեցին ամբաստանեցին իրբեւ նորոյթասէր եւ հերձուածող⁵⁰ :

Սակաւ տարիներ ետք, երբ Լեհաստանի թագաւոր Ստեփանոս Բաթորի յիշեալ նոր տոմարը իբր պարտաւորիչ հրատարակեց իր թագաւորութեան սահմաններուն մէջ գտնուող բոլոր բնակիչներուն համար, ռութեն (ուկրային) եւ հայ համայնքները չգիտցան կամ ալ չկրցան դասել իրենց տրտունջը եւ դժգոհութիւնը, եւ արտաքին ցոյցեր կատարեցին⁵¹ : Որքան մեծ էր դարմանքը եւ սխալ ըմբռնումը այդ բարենորոգման մասին

⁴⁸ Pastor L., Storia dei Papi, vol. IX, Roma 1955, p. 203.

⁴⁹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ., սիւն. 2274 :

⁵⁰ Welykyj A. G., Litterae Nuntiorum apostol. historiam Ucrainae illustrantes, vol. I, Romae 1959, p. 176.

⁵¹ Chodyncki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, s. 188; Bischoff F., Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864, s. 81—82, nr. 41.

նաեւ Լեհահայոց մօտ, ասոր կը վկայէ Տէր Յովհաննէս Կամենիցի աւագերէցը, որ կը զրէր իր յուշատետրին մէջ հետեւեալները. «Հայոց Թվ. Ռ.ԼԱ. (1582). Մեծ եւ զարմանալի բան եղաւ ի մէջ Լատինացւոց ազգին. զի մեծ Պապն Հռոմայ փոփոխեց իւրեանց բնական եւ առաքելադիր տօնսն, զոր ունէին կարդեալ երիս սուրբ ժողովոյն հայրապետաց. այսինքն է, Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի եւ Յիսուսոսի Բ. ժողովոյն, քանզի օրէ յայնմանէ վարէին մինչեւ ցայժմ, եւ ոչ էին խոտորեալ ոչ աջ եւ ոչ յահեակ. զոր այժմ խոտորեցան առանց իւրիք պատճառի: Ուր (որ) եւ հրամայեաց զամենայն տօնսն զտէրունական եւ զմարտիրոսական եւ զամենայն սրբոց՝ փոփոխել, եւ նորաձեւ կարգաւ վարել, որչափ կան Լատինացոց ազգն. եւ է այսպէս խոտորումն նոցա. (Պապն) հրամայեաց զի զամենայն տօնսն տասն աւուրբ յառաջ տօնեացեն, զոր յառաջագոյն ըստ հնոյն կարգի տօնէին. զոր եւ նոյն կերպիւ զոր վերագոյն գրեցաք՝ սկսան տօնել. զոր եւ բազումք յազգէ նոցա հիանալով զարմանային (վասն) նորաձեւ սահմանաց նոցա. բայց — կը վերջացնէր Տէր Յովհաննէս — բազմաց հաճոյ չթուեցաւ այսպիսի խոտորումն իւրեանց ազգին»⁵²:

Հակառակ վերապահ դիրքին, զոր Ռութենները (Ուկրայինները) եւ Հայերը ցոյց

⁵² Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 53:

տուին նոր տոմարի նկատմամբ, Լվովի լեհ արքեպիսկոպոսը Գեր. Սուրիկովսկին (անշուշտ՝ լաւագոյն դիտաւորութենէ մղուած, սակայն ոչ լաւագոյն վարուելակերպէ), չվարանեցաւ իր իշխանութիւնը բանեցնել, որպէս զի երկու յիշեալ համայնքներու ընդգիմացող աւագանիին ընդունիլ տայ նոր տոմարը⁵³ :

Մինչ նոր տոմարի խնդիրը՝ լեհ եւ արեւելեան համայնքներու միջեւ անվերջանալի վիճարանութիւններու եւ կռիւներու պատճառ կ'ըլլար, բնականաբար կասեցնելով նախապէս կատարուած լեհ կղերին միութենական գովելի ջանքերը, անդին՝ Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքը Երեմիա Բ. 1583ին շրջաբերական մը ղրկեց Լեհաստան, հրաւիրելով Հայերը եւ Ռութենները (Ուկրայինները) մերժելու ամէն նորաձեւութիւն⁵⁴ : Այս պարագաներուն մէջ լայնամիտ եւ խոհեմ Ստեփանոս Բաթորի՝ լեհ թագաւորը 1584ին եւ 1586ին յորդորեց Լատինները եւ Արեւելցիները իրարու հետ խաղաղութեամբ եւ սիրով ապրելու, հրամայելով միանգամայն որ առաջինները նոր տոմարին հետեւին,

⁵³ Kuntze E., Alberti Bolognetti Nuntii Apost. in Polonia epistolae et acta, pars II. Cracoviae 1938, p. 445.

⁵⁴ Peri V., Due date, un'unica Pasqua, Milano 1967, p. 34, 203, 210.

խիկ միւսները ազատ ըլլան ընտրելու որ մէկը որ ուզեն⁵⁵ :

Մօտաւորապէս 300 տարիներ ետք, արք. Օրմանեան նոյն խնդրին շուրջ այսպէս կ'արտայայտուէր. «...Որչափ ալ այսօր պարզ աչքով ալ կը նշմարուի որ երկնքի վրայ լրումն լուսնի չկայ, երբ հին տոմարը իր ցուցակներուն համեմատ լուսնի լրումն կը հաշուէ, սակայն այսչափը չ'արդարացներ երկրին ընդհանուր հաշիւէն շեղիլը: Միայն թէ բաղձալի էր, որ պարզապէս ընական եւ գիտական հաշուոյ խնդիր մը՝ աւելորդ տարածայնութիւն չաւելցնէր ազգերու եւ եկեղեցիներու մէջ, եւ որովհետեւ այժմէն այդ գիտամօր շարժումները կը տեսնուին, յուսալի է որ դործը կարգադրութեան մը յանդի, տարրերութիւնը 14 օրուան չի բարձրացած, որ տեղի պիտի ունենայ երկու դարէն 2100ին»⁵⁶ :

Ուղեցինք անդրադառնալ վերոյիշեալ երկու դէպքերուն վրայ՝ ցոյց տալու համար թէ ո՛ր աստիճանի Լեհահայերը կառչած էին իրենց սրբազան եւ ազգային աւանդութիւններուն. եւ թէ ո՛րքան, հոգեբանական տեսակէտով, փափուկ եւ դժուարին էր միանգամայն լեհ կղերին եւ եպիսկոպոսներուն միութենական առաքելութիւնը: Արդարեւ վերոյիշեալ Բ. Հերբեստ, որ տարիներ առաջ

⁵⁵ Chodyncki K., op. cit., p. 190—91.

⁵⁶ Օրմանեան Մ., նշ. գ., սիւն. 2276:

լիալոյս էր թէ Լեհահայոց միութիւնը Պետ-
րոսեան Պահին հետ շատ պիտի չյապաղէր,
այժմ աւելի իրապաշտ կերպով սկսաւ նայիլ
միութենական խնդրին: Ինքը սակայն,
առանց վհատելու, շարունակեց աշխատիլ
նոյն նպատակին համար եւ 1586ին հրատա-
րակեց արժէքաւոր երկ մը, որուն մէջ ցուց-
նելով Հռոմէական Եկեղեցւոյ ճշմարիտ հա-
ւատքը, անդամ մը եւս կը յորդորէր Լեհա-
հայերը զայն սիրայօժար կերպով ընդգր-
կելու⁵⁷: Նմանապէս վարուեցաւ նաեւ Մ.
Բեմբուս, որ 1630ին հրատարակեց «Հայոց
Պատարազը եւ հրաւէրը այդ ազնիւ ազգին
հաւատացեալներուն, ընդգրկելու համար
միութիւնը հաւատոյ եւ սիրոյ Մ. Հռոմէա-
կան Եկեղեցւոյ»⁵⁸:

Այժմ հարց մը կը ներկայանայ մեր
առջեւ թէ ի վերջոյ ի՞նչ դիրք բռնեցին Լե-
հահայերը լեհ կղերին եւ եպիսկոպոսներուն
միութենական ջանքերուն նկատմամբ: Կը
խոստովանինք թէ դիւրին չէ պատասխանել
այս հարցումին, առանց յետադարձ ակնարկ
մը ուղղելու այն հոգեբանական բարդ պա-
րադաններու եւ միջավայրին որոնց մէջ կը
գտնուէին Լեհահայերը:

⁵⁷ Herbest B., Wiary Kościoła Rzymskiego
wywody..., Русская Историческая Библиотека
1882, col. 1616—32.

⁵⁸ Polski Słownik Biograficzny, t. I, s. 419;
Gromnicki T., op. cit. 22—23.

— Արդարեւ, մէկ կողմէն, ինչպէս տեսանք, լեհահայ կղերքը եւ հաւատացեալները, մեծապէս կապուած ըլլալով իրենց սովորութիւններուն, կը ջանային պահել զանոնք իբրեւ սուրբ աւանդը իրենց նախահայրերուն: Ան, որ այս աւանդէն կը խոտորէր, (իրենց մտայնութեան համեմատ) այլազգի հայ մըն էր. եւ եթէ օտարին հետ ամուսնանար, հայութեան համար կոքսուած կը համարուէր: Ահա, այս պատճառաւ Լվովի հայ հասարակութիւնը 1572ին դիմած էր Միքայէլ Սերաստացի կաթողիկոսին՝ մերձաւոր ամուսնութեանց արտօնութիւն ստանալու համար⁵⁹: Իսկ ինչ որ կը հայէր տարբերութեանց, Հայ եւ Լատին Եկեղեցիներու միջեւ, չենք կարծեր թէ Լեհահայերը այն ատեն կարող էին նոյն հարցը ճշգրտօրէն դնահատել: Էջմիածնի կաթողիկոսը, զոր Լեհահայերը՝ Լուսաւորչի ճմարիտ յաջորդը կը խոստովանէին, իրենց քով այնպիսի մեծ վարկ ու յարգանք կը վայելէր որ իրենք՝ առանց կաթողիկոսին բացայայտ հրամանին երբեք պիտի չյանդգնէին Լատինաց հետ միութենական բանակցութիւններ սկսիլ: Երբ սակայն, իրենց գերագոյն Հայրապետը, ինչպէս Ստեփանոս Սալմաստեցին, Միքայէլ Սերաստացին եւ ուրիշներ Հռովմայ Հայրապետին խորին յարգանաց նամակներ կը գրկէին, ճանչնալով զայն Քրիստոսի փոխանորդը եւ Ս. Պետրոսի յաջորդը, մեր

⁵⁹ Ալիշան Ղ., Կամենից, էջ 230:

Լեհահայերը ասոր համար իրենք զիրենք նուաստացած չէին զգար⁶⁰։ Ի վերջոյ, Ս. Պետրոսի եւ Ս. Գրիգորի աթոռներուն միջեւ փոխադարձ յարաբերութեանց հարցը, ըստ Լեհահայոց, Հայոց Հայրապետին եւ Նուիրապետութեան կը վերաբերէր։ Իսկ իրենք կը շարունակէին մեծարել իրենց Հայրապետը, անոր հպատակ ըլլալ, պահպանել եւ սիրել ջերմապէս իրենց սրբազան եւ ազգային աւանդութիւնները, զորս պիտի չփոխէին ոեւէ աւանդութեան հետ։

— Միւս կողմէն սակայն (գիտողութիւն մըն է, որուն վրայ կ'արժէ անդրադառնալ) չենք գտներ ժամանակակից սլաւոմական աղբիւրներուն մէջ ոչ մէկ խօսք անարգանքի կամ հակառակութեան, Լեհահայոց կողմէն արտայայտուած, Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եւ անոր վարդապետութեան, եւ կամ Նուիրապետութեան դէմ։ Ընդհակառակը, վերելառիթ ունեցանք յիշատակելու դէպքերը եւ պարագաները փոխադարձ համակրութեան եւ բարի դրացիութեան Լեհահայոց եւ Լեհերուն միջեւ։ Մեր Լեհահայերը արդարեւ, ոչ միայն սրտանց կը մասնակցէին լեհ ժողովուրդի քաղաքական ու բախ կամ տխուր դէպքերուն, իրենց զիրենք անդամներ նկատելով այդ մեծ ընտանիքին, եւ հաւատարիմ հպատակները լեհ թագաւորներուն — ինչ-

⁶⁰ Պետրոպիչ Գ., Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի... , Բաղմավէպ 1962, 86—94, 131—36։

սլէս կարելի է տեսնել բաղմաթիւ յիշատակարաններէն քաղուած Կամենիցի Տարեգրքին մէջ⁶¹ — այլ նաեւ գործօն մասնակցութիւն մը կը բերէին իրենց քահանաներուն հետ հանրային թափօրներուն, թաղումներուն եւ այլ կրօնական ցոյցերուն:

Յիշենք հոս ինչ որ կը գրէր Տէր Յովհաննէս Կամենիցի աւագերէցը. «Հայոց թվ. ՌԺԱ. (1562) Սեպտեմբեր ԺԵ. բարեպաշտ թաղաւորն մեր Զիկմունդ Ակուստուս՝ Մոսկովի վերայ հեծելազօր ղրկեց. եւ աստուածային օգնականութեամբ պատահեցան Մոսկովի զօրք մեր թաղաւորի զօրացն. եւ էին Մոսկովցիք 30.000 հոգի, եւ սոքա 16.000 հոգի, եւ հարին ընդ միմեանս. եւ խկոյն ժամու սոքա զնոսա կոտորեցին մինչեւ ի սպառ. զոր ոչ ոք փախեալ ի Մոսկովի զօրաց. զամենեսեան սատակեցին: Եւ աստ կատարեցաւ մարդարէութիւն պարագլուխ մարդարէին Մովսէսի, եթէ մին զհաղարս եւ երկուքն զբիւրս. ի փառս Աստուծոյ: Եւ յորժամ այս բարի, քաջ եւ յաղթող համբաւն եկաւ ի Կամենիցս, նայ մեծ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն կատարեցին քաղաքս, ամենայն քաղաքացիքն առհասարակ զԱստուած օրհնեցին. եւ նմա փառք եւ զոհութիւն մատուցին, որ տայ հաւատարիմ ծառայիցն այսպիսի քաջայաղթութիւն: Բայց

⁶¹ Ալիշան Ղ., նշ. դ., էջ 15—67:

ԸՌՈՒՍՄ (Ուկրային) ազգն լցան նախանձու, եւ ոչ կատարեցին զայս ցնծութիւն, եւ նա եւ ոչ Աստուծոյ զոհութիւն մատուցին. վասն զի թագաւորին մերոյ թշնամիք են եւ ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից: Բայց հատուցէ նոցա Տէր Ըստ Հարութեան սրտից նոցա»: Եւ դարձեալ «Թվ. ՌԺԲ. (1563) եկաւ Մոսկովի գնաղն (Իվան Դ.) ի (մեր) թագաւորի աշխարհն, եւ զԲոլոցքա քաղաքն էառ. բայց ոչ իւրով կարողութեամբ, այլ Հար եւ վատ Ըռուղ ազգին ապստամբութեամբ. զոր նոքա ի մէջ բերդին հինգ վեց տեղ հրով այրեցին, եւ ապա ամենայն քաղաքն եւ բերդն շիւարեցան, եւ ինքեանք ետուն զբերդն թշնամեաց եւ գերեցան ամենեքեան ի ձեռն Մոսկովցոցն: Զոր Տէր Յիսուս երկնաւոր Թագաւորն զվերջն նոցա ի բարին դարձուցէ եւ զԶիկմունդ թագաւորն զօրացուցէ ի վերայ թշնամեաց իւրոց»: Եւ դարձեալ «Թվ. ՌԻԸ. (1579) Հոկտեմբեր ԺԴ. թագաւորն Ստեփանոս (Բաթորի) մեծ եւ բազում զօրօքն գնաց ի Մոսկովի երկիրն պատերազմել ընդ Մոսկովի (Իվան) քնաղին (Իշխանին). եւ աստուածային կարողութեամբ զԲոլոցքան էառ, զոր այս Բոլոցքան մեծ եւ անչափելի քաղաք կու անուանի, զոր Մոսկովցիքն առել էին ի այս թագաւորէս. եւ էր ի յայն ժամանակէն մինչեւ ցայժմ 17 ամ: Եւ վասն այս պատճառի (Կամենից) քաղաքիս իշխանն որ կոչի Բերդի սգարոստան, մեծ ուրախութիւն

եւ ցնծութիւն կատարեցին քաղաքիս մեծամեծք եւ դատաւորք. եւ զՀայ ազգն մեծարեցին, եւ հայեցեցին զի ընդ նոսին կատարեսցեն զայս ուրախութիւնս. զոր եւ քահանայք եւ միաբան ժողովուրդք (Հայոց) մեծաւ խնդութեամբ զգեստաւորելով, խաչիւ եւ աւետարանաւ շրջեցան զբոլոր քաղաքն եւ զեկեղեցիք նոցա: Բայց Ըռուղ (Ուկրային) ազգն չմիաբանեցան, եւ ոչ կամեցան զայս ուրախութիւնս կատարել, վասն նախանձու սրտից իւրեանց, զոր ի սկզբանէ թշնամիք են թաղաւորիս եւ ամենայն քրիստոնէից ազգին. զոր հատուցէ Տէր ըստ սրտից նոցա»⁶²: Եւ դարձեալ. «Թվ. ՌԼԵ (1586), Դեկտեմբեր ԺԵ. օրն. Հրամանաւն ամենակալին Աստուծոյ բարեպաշտ թաղաւորն մեր Ստեփանոս՝ զոր Պաթօրի յորջորջիւր, առ Աստուած փոխեցաւ. եւ մեծ սուգ եւ տարակուս եթող Նեմիչի (Լեհ) աշխարհիս այս. քանզի էր աստուածապաշտ եւ ուղղափառ Աստուծոյ օրինաց. այլ եւ էր շնորհօքն Աստուծոյ զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ եւ կարողութեամբ. զի էր արդարադատ եւ իրաւարար, հեղ եւ իմաստուն եւ հանճարաշատ, եւ հսկայազօր, քաջասիրտ պատերազմաց եւ հմուտ կռիւոյ. զոր քաջութիւնն նորա ընդ ամենայն աշխարհն համբաւեալ էր. վասն որոյ ամենայն ոք որք հակառակ կային նմա լքան ձեռքն նոցա, եւ

⁶² Անդ, էջ 31, 32, 33, 50, 51:

ահ պատեաց. դողումն կալաւ զամենեանն...»⁶³ :

Աւելցնենք նաեւ թէ Լեհահայերը, ինչպէս կը վկայէր վերոյիշեալ Գեր. Գրացիանին, «Հռոմէական Եկեղեցւոյ հաւատքը ունին... եւ մեծապէս վշտացած կը զգան ինքզինքնին երբ մէկը ըսէ թէ Հռոմէական Եկեղեցիէն բաժնուած են»⁶⁴ : Լեհահայերը, ինչպէս տեսանք, ոչ միայն մեծ համարում ունէին, այլ եւ խորին մեծարանք կը տածէին Հռոմի Եկեղեցւոյ հանդէպ ինչպէս նաեւ անոր Հայրապետին եւ Նուիրապետութեան հանդէպ. եւ Տէր Յովհաննէս Կամենիցի աւագերէցը՝ վերոյիշեալ լեհ եպիսկոպոսները կը յորջորջէր բարեպաշտ, ազնիւ, հեղ եւ բանիրուն վարդապետ, մաղթելով որ Աստուած իրենց հոգիները «դասեսցէ ընդ աստուածաբան սուրբ վարդապետսն...», եւ պսակակից արասցէ ընդ ամենայն սուրբ հայրապետացն...»⁶⁵ :

Եթէ խնդիրը այսպէս է — պիտի հարցուի մեզի — ինչո՞ւ արդեօք Լեհահայերը ի վերջոյ վճռական որոշում մը չառին եւ չկնքեցին միութիւն Պետրոսեան Գահին հետ : Զէ՞ որ ժամանակին՝ կարդինալ Հոգիոս, Սկարզայ, Հերբեստ եւ արքեպիսկոպոս

⁶³ Անդ, էջ 55 :

⁶⁴ Gratiani A. M., op. cit., p. 167—68.

⁶⁵ Աւիշան Ղ., նշ. գ., էջ 30, 54 :

Սուրբկոմսիին ապահոված էին Ռութենները (Ուկրայինները) եւ Լեհահայերը թէ անոնց ծէսերը եւ աւանդութիւնները անփոփոխ պիտի մնային նաեւ միութենէն ետք։ Այո՛, կը պատասխանենք, այս ամէնը ճիշդ են. սակայն պատմականօրէն ճիշդ են նաեւ հետեւեալ դէպքերը։ Արդէն 1578ին Գրիգոր ԺԳ. պապը կը յորդորէր Գէորգ Սլուցքի՝ ռութեն իշխանը ընդգրկելու սուրբ միութիւնը Հռոմի հետ՝ ծիսային տարբերութիւնները մէկդի դնելով⁶⁶։ Սկարդայ, Հերբեստ եւ ուրիշներ, քարոզելով հանդերձ՝ միութիւն հաւատքի եւ ոչ թէ ծէսերու, գործնականապէս համոզուած էին սակայն, որ եթէ Ռութենները (եւ Լեհահայերը) ընդգրկէին հաւատքի սուրբ միութիւնը լատին ձեւի ներքեւ, աւելի հաստատ պիտի մնային սուրբ հաւատքին մէջ։ Այսուհանդերձ, մեզի պարտք կը համարինք վերահանելու թէ վերոյիշեալ քարոզիչները՝ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ սուրբ միութեան մէջ կ'ընդունէին Ռութենները (եւ Լեհահայերը) նաեւ իրենց յատուկ ծէսերով հանդերձ, երբ միացողներուն բացարձակ կամքը ա՛յս էր⁶⁷։ Ուրեմն, Լեհահայոց աւագանին, ըստ իր օտարամերժ մտայնութեան, որոշ

⁶⁶ Boratyński I. A., Caligarii Nuntii Apost. in Polonia epistolae et acta, Monumenta Pol. Vaticana, t. IV, Cracoviae 1915, p. 65.

⁶⁷ Chodyncki K., op. cit., p. 228—29, 242—43.

պատճառներ ունէր վախնալու հայկական
աւանդութեանց համար :

Հուսկ, ամենայն անկեղծութեամբ պիտի
ըսենք թէ այն ատեն լեհահայոց՝ միայն
փոքրամասնութիւն մը, այսինքն Կապրուշ,
Սերեկովիչ, Օզոստինովիչ, Պետրովիչ, Թո-
րոսովիչ եւ ուրիշ մի քանի գերդաստաններ
օժտուած էին, կրօնական դետնի վրայ,
լայնախոհութեամբ եւ գիտէին նայիլ հայկա-
կան աւանդութիւններէն դեռ աւելի անդին,
լաւ համոզուած ըլլալով թէ՛ Քրիստոս միայն
Հայոց համար իր Եկեղեցին հիմնած չէր : Իսկ
հայ գաղութին ստուար մեծամասնութիւնը՝
որոշ վերապահութիւն մը ունէր լեհ եւ ռու-
սէն (ուկրային) հասարակութեան հանդէպ :
Պատճառը բացայայտ է. «լատին կրօնքը, իր
ծէսով եւ աւանդութիւններով — լեհահայ
աւանդապաշտներու մտայնութեան համա-
ձայն — բարի է (լեհերուն համար), սա-
կայն հայկական կրօնքը, իր ծէսով եւ աւան-
դութիւններով, լատինականէն նուազ բարի
չէ, մանաւանդ թէ Հայոց մասնայատուկ
ասո՛վ է որ Հայերը կը զանազանուն միւս
բոլոր ազգերէն» : Այսպիսի նախադրեալ-
ներով՝ եզրակացութիւնը ինքնիրմէ կը հե-
տեւէր. այսինքն, պատճառ մը չկայ ան-
տեսելու հայկական սրբազան աւանդութիւն-
ները՝ լատինականը ընդգրկելու համար : Լե-
հահայերը ուրեմն, թէպէտ բարձրաձայն կը
հռչակէին թէ Հռովմէական Եկեղեցւոյ հա-

ւատքը ունին եւ կը խոստովանին թէ Հռոմի Հայրապետը Ս. Պետրոսի յաջորդն է եւ աստուածային իշխանութեան ներկայացուցիչը երկրիս վրայ⁶⁸, սակայն եւ այնպէս չէին յաջողեր Պետրոսեան Գահին հետ միանալու։ Վախ մը կը մտատանջէր զիրենք, մի դուցէ յետոյ ստիպուած ըլլան անջատուիլ Հայոց Հայրապետէն եւ հայրենի աւանդութիւններէն։ Մէկ խօսքով, կը վախնային որ, կաթողիկէ ըլլալով, լատին պիտի դառնային։ Այս կերպով միայն կրնանք բացատրել Լեհահայոց վերապահ զիրքը՝ լեհ կղերին միութենական ջանքերուն նկատմամբ։

⁶⁸ Gratiani A. M., op. cit., p. 166 sq.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ուսումնասիրութեանս աւարտին՝ կարելի է ըսել հետեւեալները: Ահա թաղաւորը կազմիր Մեծն՝ Հալիչի նահանգին տիրանալով ժԴ. դարուն կէսին, Ավուլի մէջ հանդիպած էր՝ կրօնական եւ քաղաքական աղատութեամբ, աւելի ճիշդը ինքնավարութեամբ օժտուած հայ հասարակութեան մը: Ուրեմն մեր հայ համայնքը, ութէն (ուկրային) իշխաններուն տիրապետութեան շրջանին, ունեցած էր անշուշտ իր աղապետերը եւ կրօնապետերը, այսինքն առաջնորդները: Սակայն, սլատմական աղբիւրներու սակաւութենէն, կարելի չէ ապացուցանել մեր այս կարծիքը:

Մինչ ժԴ. դարուն կէսին, Միաբանող եւ Բարսեղեան եղբայրները կը ջանային կազմակերպել Ավուլի մէջ «հայ-լատին» յորջորջուած հասարակութիւն մը, Գրիգոր Մեծն անոնց ջանքերը խափանելով, 1364ին իր արքեպիսկոպոսական աթոռը հաստատեց վերոյիշեալ քաղաքին մէջ, եւ լեհ վեհապետը

Կաղիմիր Մեծն, 1367ին հաստատեց զայն իր պաշտօնին մէջ: Կ'արժէ նշել, այս առթիւ, թէ լեհ (լատին) եպիսկոպոսութիւնը հաստատուեցաւ Լվովի մէջ 1412ին, իսկ ռութէն (ռկրային)՝ 1540ին:

Մինչեւ 1624 թուականը, Լվովի հայ արքեպիսկոպոսական դահին վրայ բաղմոյ 12 հայ առաջնորդներու գոյութիւնը կարողացանք ստուգել: Ասոնք իրարու յաջորդելով՝ հովուեցին լեհահայ համայնքը ի հոգեւորս: Վաւերացութեամբ սակաւութեան պատճառաւ, ինչպէս վերեւ ըսինք, քիչ բան գիտենք Լեհահայ եկեղեցւոյ ներքին կեանքին մասին, ու դեռ աւելի նուազ անոր միւս եկեղեցիներուն հետ յարաբերութեանց շուրջ: Լեհահայոց առաջնորդները, Գրիգոր Մեծէն սկսեալ, կ'ընտրուէին եւ կը ձեռնադրուէին Հայոց Հայրապետներէն ու կը հաստատուէին իրենց պաշտօնին մէջ լեհ վեհապետերէն: Սաղայն, յետագային, ԺԵ. դարու կէսին, «Հայ Աղգին» աւագանին, ինք անձամբ սկսաւ ընտրել իր առաջնորդները, սահմանափակելով զանազան «դաշնադրութիւններով» իր առաջնորդներուն իշխանութիւնը: Ասկէ կը ծագէին յաճախ հայ աւագանիին եւ առաջնորդներու միջեւ անհամաձայնութիւններ ու վէճեր՝ եկեղեցական եւ վարչական իրաւասութեանց շուրջ:

Նոյն այդ շրջանին 1445ին, Լեհահայ Եկեղեցին անջատուեցաւ Սսոյ օրինաւոր Հայոց Հայրապետի Աթոռէն եւ ենթարկուեցաւ Էջմիածնի նորակերտ Աթոռին, որ տակաւ առ տակաւ ընդարձակելով իր հռչակը եւ իշխանութեան սահմանները՝ նախ ճանչցուեցաւ Մեծ Հայքի Ժողովուրդէն եւ ապա սփիւռքահայ զանազան դաղութներէն որպէս «Ամենայն Հայոց» կաթողիկոսական եւ պատրիարքական Աթոռ: Չենք կարծեր թէ վերոյիշեալ դիրքաւորումով, Լեհահայ Եկեղեցին դարձած բլբլայ կերպապէս հերձուածող, վասն զի այդ քայլը առած էր բարի հաւատքին մէջ: Ասկէ զատ, նկատել կու տանք թէ դէթ ԺՁ. դարուն կէսէն սկսեալ մինչեւ ԺԼ. դարուն սկիզբները, Էջմիածնի բաղձաթիւ պատկառելի կաթողիկոսներ ուղղափառ էին եւ Պետրոսեան Աթոռին յարած¹:

Լեհահայ Եկեղեցւոյ եւ Պետրոսեան Աթոռին միջեւ յարաբերութեանց մասին չատքիչ տուեալներ ունինք, եւ ասոնք ալ կը կարօտին անդրադոյն ուսումնասիրութեանց, ինչպէս են Լեհահայոց մասնակցութիւնը Փլորենտիոյ Ժողովին, Լեհահայ առաջնորդներուն այցելութիւնները առ «Սեամս Առա-

¹ Պալճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, էջ 151—75, Azarian S., Ecclesiae Armenae traditio de Romani Pontificis primatu iurisdictionis et inerrabili magisterio, Romae 1870, p. 104—39.

քելոց» եւ միութենական շփումները լեհական կղերին հետ: Յամենայն դէպս, հարկ է ընդունիլ թէ այս շփումները «բարի դրացիութեան», կամ փոխադարձ բարեացակամութեան սահմաններէն անդին չանցան: Արդարեւ, երկուստեք կանխակալ կարծիքներ եւ թիւրիմացութիւններ, ինչպէս նաեւ հոգեբանական բացառիկ միջոցորտը, որուն մէջ կը գտնուէր Ահահայ գաղութը այդ միջոցին, ցոյց կու տան թէ այն ատեն, միութենական դժուարին եւ փափուկ հարցը Պետրոսեան Աթոռին հետ, տակաւին հասունցած չէր:

Ահահայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ միութենական հարցը երեւան կ'ելլէ իր ամբողջութեամբ թիւ. դարուն ընթացքին, եւ մենք զայն պիտի լուսարանենք մեր յաջորդ հատորին մէջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ներածութիւն 1

Գլուխ Ա. Լճովի առաջին երկու հայ
Արքեպիսկոպոսները.

1. Լատին եւ Ռուսներ
մետրապոլիտներէն
հիմնարկութիւնը 9

2. Հայ Եկեղեցին Ռուսներէոյ մէջ
1350—1364 21

3. Գրիգոր Ա. Մեծն Լեհաստան
Արքեպիսկոպոս 1361—1374 . . . 34

4. Յովհաննէս Նասրեղինեան՝
Լեհաստան եւ Վալախիոյ
Արքեպիսկոպոս 1380—1415° . . 48

Գլուխ Բ. Գրիգոր Բ. եւ Փարենտիոյ
Ժողովը 78

	1. Գրիգոր Բ. Լեհահայոց եւ Մոլդավիոյ Արքեպիսկոպոսը 1415°—1440° 79
	2. Լեհահայոց միաբանութիւնը ի Փլորենտիա 90
Գլուխ Գ.	Առաջնորդներ յետ-միութենական շրջանին 1441—1542 108
	1. Աւետիք Արքեպիսկոպոս, 1441°—1460° 108
	2. Խաչատուր Իւովեցին Արքեպիսկոպոս 1461—1481°, 1492—1502 116
	3. Ստեփանոս Ա. Արքեպիսկոպոս 1481°—1492 129
	4. Գալուստ Տէր Ստեփանեան Արքեպիսկոպոսը, 1515—1542° . . . 135
Գլուխ Դ.	Ստեփանոս Ե. Սամատեցի Կաթողիկոս Էջմիածնի 1543—1552 148
	1. Ստեփանոս Ե. Կաթողիկոս Հոռմի մէջ 153
	2. Ստեփանոս Ե. Կաթողիկոս Լվովի մէջ 167
Գլուխ Ե.	Գրիգոր Գ. Վարազեցի Լվովի Արքեպիսկոպոսը 1551—1572 179

1. Գրիգոր Վարադեցւոյ ընտրութիւնը 180
2. Վէճեր Լվովի Աւագանիին հետ . . 187

Գլուխ 2. Արքեպիսկոպոսներ
Նախ-Միութենական շրջանին
1575—1624 203

1. Պարսաժ Աստուածատուրեան
Արքեպիսկոպոսը 1575—1584° . . 204

2. Յովհաննէս Բ.
Սուչաւցի Արքեպիսկոպոսը
1598—1599° 217

3. Կարապետ Թուղուրանցի
Արքեպիսկոպոսը 1606—1607 . . 226

4. Մեսրոպ Կաֆայի Արքեպիսկոպոս
1622°—1624 237

Գլուխ 3. Լեւ կղերին միութենական
փորձերը եւ Լեւհաւայերը
1550—1600 253

1. Լեւ կղերը եւ Հայերը 254

2. Ֆ. Յ. Կոմմենդանէ եւ Հայերը . . 261

3. Լեւ եպիսկոպոսը եւ Հայերը . . 271

4. Լեւհաւայոց դիրքը
Միութենական շարժումին
նկատմամբ 279

Վերջաբան 297

